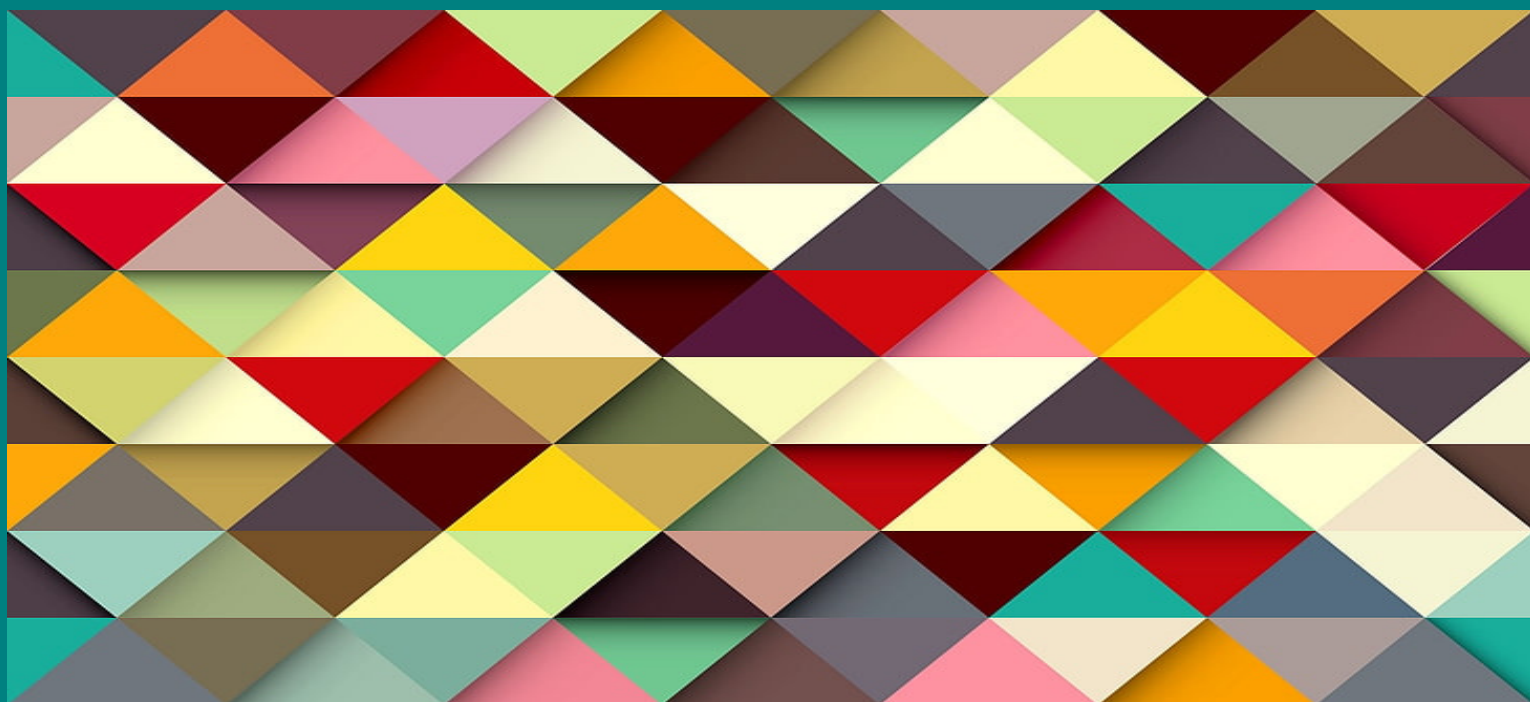

БОЖИДАР ИВАНОВ

**РАЗВИТИЕ, КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ И ПРИОРИТЕТИ НА
БЪЛГАРСКОТО ЗЕМЕДЕЛИЕ**

ИНСТИТУТ ПО АГРАРНА ИКОНОМИКА

БОЖИДАР ИВАНОВ

**РАЗВИТИЕ, КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ И
ПРИОРИТЕТИ НА БЪЛГАРСКОТО
ЗЕМЕДЕЛИЕ**

**Институт по аграрна икономика
София, 2021 г.**

ХАБИЛИТАЦИОНЕН ТРУД - МОНОГРАФИЯ

на доц. д-р Божидар Антонов Иванов

Институт по аграрна икономика – София към Селскостопанска
Академия

Дълбочинен анализ на развитието, конкурентоспособността на българското земеделие, с дискурс върху водещите теории, апробиране и адаптиране на разпространени изследователски подходи. Методологични решения за приложни изследвания в аграрната икономика и за приоритизиране на направените заключения и изводи.

MONOGRAPHY

DEVELOPMENT, COMPETITIVENESS AND PRIORITIES OF BULGARIAN AGRICULTURE

Bozhidar Ivanov, PhD

Institute of Agricultural Economy - Sofia

РЕЦЕНЗЕНТИ:

ПРОФ. Д-Р ХРАБРИН БАШЕВ

ДОЦ. Д-Р ДИМИТЪР ТЕРЗИЕВ

Оформление и коректури: Атанаска Джоджова
Кремена Горчева

© Божидар Иванов, автор, 2021
ПЪРВО ИЗДАНИЕ

ISBN: 978-954-8612-35-7

Съдържание

SYNOPSIS.....	1
Предговор	2
УВОД	5
1. МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ	14
1.1. Методи за икономическо конвергиране	14
1.2. Методи за иконометрично моделиране	16
1.3. Методи за изследване на конкурентоспособността	21
1.4. Методи за факторен анализ	28
1.5. Методи за оценка – SWOT анализ	31
2. АНАЛИЗ В ИКОНОМИЧЕСКИ КОНТЕКСТ ЗА РАЗВИТИЕ НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО	38
2.1. Брутен вътрешен продукт и национален доход	38
2.2. Население, потребление и инфлация	40
3. СЕКТОРЕН АНАЛИЗ НА БЪЛГАРСКОТО ЗЕМЕДЕЛИЕ	42
3.1. Брутна продукция и добавена стойност В земеделието	42
3.1.1. Инвестиции и капиталообразуване в земеделието	50
3.1.2. Развитие на площите и плащанията по директната подкрепа	52
3.1.3. Субсидии и факторен доход в земеделието	54
3.1.4. Инвестиционна подкрепа в земеделието и ХВП	57
3.1.5. Изводи	59
3.2. Производствена и секторна структура на българското селско стопанство	60
3.2.1. Териториално покритие и използване на земята	60
3.2.2. Поземлена собственост и разпределение на селскостопанската земя	63
3.2.3. Състояние в напояването	68
3.2.4. Изводи	70
3.3. Секторен анализ на растениевъдството	71
3.3.1. Зърнени и маслодайни култури	73
3.3.2. Зеленчукопроизводство	78
3.3.3. Лозарство и производство на грозде	85
3.3.4. Овощарство и сектор „Плодове”	91
3.3.5. Етерично-маслени и лечебни култури	98
3.3.6. Фуражни, тревни култури и тютюн	101
3.3.7. Изводи	104
3.4. Секторен анализ на животновъдството	109
3.4.1. Млечен сектор	111
3.4.2. Месодайно говедовъдство	123
3.4.3. Производство на месо от ДРД	128
3.4.4. Свиневъдство	131
3.4.5. Птицевъдство	134
3.4.6. Производство на яйца, пчеларство и други животновъдни продукти	137
3.4.7. Изводи	142
4. АНАЛИЗ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА И ПАЗАРНАТА ОРИЕНТАЦИЯ	145
4.1. Конкурентоспособност на основни сектори в българското земеделие	145
4.1.1. Конкурентоспособност на зърнения сектор	146
4.1.2. Конкурентоспособност в сектор „Мляко”	148
4.1.3. Конкурентоспособност в сектор „Месо”	149
4.1.4. Конкурентоспособност в сектор „Зеленчуци”	151
4.1.5. Конкурентоспособност в сектор „Плодове”	154

4.1.6.	Пазарна ориентация на земеделието	158
4.1.7.	Производство на храни	163
4.1.8.	Изводи	170
4.2.	Конкурентоспособност на селскостопанската външна търговия	171
4.2.1.	Еволюция на аграрната външна търговия	171
4.2.2.	Място на българския експорт в световната аграрна търговия	174
4.2.3.	Степен на самозадоволяване в селското стопанство	179
4.2.4.	Стойностна структура на търговията с аграрни стоки и храни	183
4.2.5.	Селскостопански износ по стокови групи	188
4.2.6.	Внос на селскостопански продукти по стокови групи	191
4.2.7.	Аграрна търговия по региони	193
4.2.8.	Изводи	195
4.3.	Анализ на разходите и факторите за производство	196
4.3.1.	Разходи в земеделието	196
4.3.2.	Факторна производителност	200
4.3.3.	Секторна производителност на факторите за производство	202
4.3.4.	Състояние и производителност на работната сила	205
4.3.5.	Изводи	211
5.	ПРИОРИТИЗИРАНЕ в българското земеделие.....	212
5.1.	SWOT АНАЛИЗ	213
5.2.	СТРАТЕГИЯ ЗА ОРИЕНТАЦИЯ И ИДЕНТИФИЦИРАНЕ НА ПОТРЕБНОСТИТЕ	216
5.3.	ОБОСНОВКА И ОЦЕНКА НА ПОТРЕБНОСТИТЕ	218
	ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	222
	Литература.....	226

Съкращения

БВП	Брутен вътрешен продукт
БДС	Брутна добавена стойност
ВЕО	Външна експертна оценка
ДМА	Дълготрайни материални активи
ДП	Държавно подпомагане
ДФЗ	Държавен фонд „Земеделие“
ЕК	Европейска комисия
ЕП	Европейски парламент
ЕС	Европейски съюз
ЗГУ	Защитено географско указание
ЗНИ	Защитено наименование за произход
ИАИ	Институт по аграрна икономика
ИЗП	Използвана земеделска площ
МЗХГ	Министерство на земеделието, храните и горите
НДС	Нетна добавена стойност
НСИ	Национален статистически институт
ОИСР	Организация за икономическо сътрудничество и развитие
ОСП	Обща селскостопанска политика
ППС	Паритет на покупателната способност
ПРСР	Програма за развитие на селските райони
САРА	Център за икономически изследвания в селското стопанство
СЕПП	Схема за единно плащане на площ
ХВП	Хранително-вкусова промишленост
SFP	Средна факторна производителност
ITC	International Trade Centre
DRC	Domestic resource costs
RCA	Индекс на Баласа

SYNOPSIS

The book "Development, competitiveness and priorities of Bulgarian agriculture" is an attempt to study macroeconomic trends and changes in Bulgarian agriculture for 10 years on the one hand, and on the other hand, as a research discourse on the popular economic theories, the suitability of scientific paradigms and concepts to agricultural situations, the allocation of resources, the decision-making process drivers, the interaction and interlink between competitiveness, development and sustainability. It is assumed that economics is not an exact science, where most known men analyze the world's economic problems and come to completely different conclusions. The economics render opportunity to draw and derive conclusions and to provide room for different opinions and stances therefore the statements and inferences in the book should be considered with criticism, benefit of the doubts, discussed and this is one of the goals of the paper. The theoretical discourses and perspicacious should inspire the new economic analyses and researches to prompt the scientific discussion, which to contribute to grade up the economic thoughts, proving them through economic theories.

This book is subject to analyze the state of Bulgarian agriculture through various and approbated scientific tools, which is the approach for drawing the results and conclusions. Synthesizing these results and findings, the following prepositions and conclusions are highlighted in terms of priorities, which is thought to be a little contribution to the research in Bulgarian agricultural economics. In accordance with the purpose of the analysis, the subject of the book is the development of the agricultural industry and the evolution of the main sectors, their competitiveness and market performance and the evince of key factors - labour, capital, investment and agricultural prices. The main object of the analysis is Bulgarian agriculture and the consisted industries and sectors, where the main criteria for judgement and evaluation is the comparison with the selected EU countries in the studies area.

The main findings is that Bulgarian agriculture should strive and need is to achieve competitiveness and increase added value in agriculture through innovation and technological improvement to ensure quality and healthy food and give attention to social and environmental aspects of farming. Unless the economic competitiveness is achieved, the agricultural viability and environmental sustainability might not be fulfilled. The development of agriculture is closely tied to the competition in European market and in order to fulfil convergence, the agricultural and economic growth should be higher that European levels in relative as well as in value terms. Since the public support in agriculture is significant, it can be conceived and used as a tool for designing and heading the development of the industry.

ПРЕДГОВОР

Земеделието е не само важен отрасъл за българската икономика, общество и за българското село, но и оставя забележим отпечатък в битието на хората, както и формира техния мироглед в историческа перспектива. Аграрната икономика е не само част от икономическата, но и включва в себе си области от други научни направления, което ѝ дава възможност, не само по-добре да разпознава тематиката, но и да може пълноценно да даде отговори и обяснение за случващото се. Икономическата наука, според разбирането на Американската асоциация по икономика, търси решения в три основни посоки: тя е наука за недостига; изследва как хората разпределят ресурсите и отговарят на стимулите, и се занимава с въпросите на вземане на решения от различни икономически субекти.

В монографията „Развитие, конкурентоспособност и приоритети на българското земеделие” се прави опит от една страна, да се изследват макроикономическите тенденции и промени в българското земеделие за 10 годишен период, а от друга, като практическо изследване, чрез изводите се прави опит да се обясни как работят и действат определени икономически теории, как се разпределят ресурсите, как се вземат производствени решения и кое прави нещата да изглеждат по един, а не по-друг начин. Edith Summerskill, която е британски лекар, синдикалист и писател много точно описва икономическата наука, която „не може да се нарече точна наука, където повечето ерудирани умове анализират икономическите болести на света и стигат до напълно различни заключения”. Да, и почти със сигурност някои от направените изводи и заключения, тези и твърдения в книгата могат да бъдат разглеждани с резерви, да бъдат дискутирани и оспорени, но това е именно една от целите на настоящия труд, да провокира нови икономически анализи, което да даде научни резултати, градейки по този начин икономическа мисъл, доказвайки ги през икономическите теории.

Макар и да признаем, че икономиката не е точна наука, тя е наука за човека, защото има за цел да разбере и изследва разнообразието от възможни причини, решения, действия чрез верификация. Дори човекът да е Робинзон Крузо, намиращ се на изоставен и самотен остров, щом човекът присъства трябва да се разглежда като икономическа единица, най-малко от гледна точка на неговата ефективност. Аграрната икономика е много повече от клон на икономическата наука, защото освен чистите икономически теории има допирателни с основните закономерности и теории от социалните, биологични и физични науки. Това може да послужи за изграждането и развитието на много по-универсални специалисти и

изследователи, отколкото се е свикнало да се мисли. И със сигурност, независимо че на все повече места се прибягва до изместване в изучаването на аграрната икономика, като нещо не толкова модерно, темата за земеделието, храните, земята, всички ресурси с които се осигурява продоволствието на човечеството са базова част от това, с което е призвана да се занимава икономиката. Аграрната икономика не само може да помогне на научните работници от други области по-добре да разберат защо нещата не се случват точно така, както изглеждат и гласят другите природни и социални теории, но и осигурява примери за допълването и развитието на икономическите теории.

Тази книга прави опит да направи научен прочит на развитието и конкурентоспособността на българското земеделие. Тя е надградена по конкретно изследване, което е правено, за да се анализира състоянието на българското земеделие, но е допълнена с научен инструментариум, който е основното средство за работа и извеждане на резултатите и изводите. Синтезирайки тези резултати и изводи е потърсен начин за формулиране на тези и препозиции, което да бъде малък принос на аграрната икономика към икономическата наука.

За събраното и направено в тази книга искам да благодаря на много хора, които са ми помогнали. Не мога да не започна поименно с проф. Храбрин Башев и доц. Димитър Терзиев, които ми дадоха възможност да стъпя на научния път. Голямо отражение и първите научени уроци в областта на научните изследвания съм направил в Университета Кюшу в Япония, под ръководството на проф. Masao Tsuji, който за съжаление не е вече измежду нас. Ценен опит от беседите придобих в съвместната работа с проф. Румен Попов в Института по аграрна икономика.

Нови хоризонти и перспективи получих с участието ми по Програма „Norman Borlaug” на Американския департамент по земеделие и специализация в Университета на Мисури – САЩ, при страхотния проф. William Meyers и изследователите от FAPRI (Food and Agricultural Policy Research Institute). С подкрепата на Фондация „Америка за България”, както и на целия великолепен екип, който работи в България получих невероятна възможност да се включа в изграждането на Центъра за икономически изследвания в селското стопанство – САРА към ИАИ. Искрени благодарности трябва да изкажа на Lynn Daft – бивш председател на Борда на директорите на Фондация „Америка за България”, който повярва в идеята на САРА, както и на Мила Бошнакова от Департамента по земеделие в Посолството на САЩ в България, която насърчаваше и споделяше вдъхновяващи съвети за развитието на САРА. Подкрепя за осъществяване на редица проучвания и анализи, от които съм научил

много, ми бе оказана от отдела по земеделие на Посолството на Кралство Нидерландия в България.

Огромна помощ и чудесно сътрудничество успях да имам с Асоциацията на земеделските производители в България, с подадената ръка от нейното ръководство. През всичките тези години съм намирал голяма полза, научавайки много неща, придобивайки компетентност и израствайки в общата работа с колеги от Министерство на земеделието, на различните дирекции и агенции към него, от сътрудничеството с много браншови организации и отделни фермери и предприемачи в агробизнеса, от съвместните начинания с колеги и изследователи от различни академични и управленски институции в ЕС и света, от партньорството ми с учени и специалисти, работещи по въпросите на селското стопанство и селските райони в ИАИ, Селскостопанска Академия, УНСС, Аграрен Университет – Пловдив, БАН и много други. Важна и обогатяваща школа за подобряване на моята квалификация е работата с експертите на Световната Банка. Много полезно, съчетано с хубави приятелски впечатления ми донесе сътрудничеството с екипа на проф. Shengquan Che от Шанхайския Университет „Jiao Tong” и отдела по образование, култура и наука на китайската страна в България.

В последните години важна и популяризираща изследванията и анализите е работата ми с национални и чуждестранни медии. Ценна помощ през всички години в научните начинанията, които са работени и проведени съм получил от колегите - Атанаска Джоджова и Кремена Горчева, които помогнаха за оформянето на настоящата книга.

На всички Вас, споменати поименно или неспоменати, но присъстващи неотменно в творческия ми път до момента изказвам дълбока признателност и благодарност за това, което сте ми дали и сърдечно очаквам да продължим да работим заедно, чувствайки удовлетворение от съвместното ни сътрудничество. Накрая, в основата на всичко стои моето семейство – майка, баща, съпруга и моят син, на които смирено отдавам цялата си любов за това, че винаги са до мен и тяхната вяра стои зад мен. На тях и заедно с най-близките ми приятели изказвам искрена признателност, което ме вдъхновява да продължа напред.

УВОД

Монографията „Развитие, конкурентоспособност и приоритети на българското земеделие” има за цел да проследи пътя и тенденциите, протичащи в българското земеделие за 10 годишен период от присъединяването на страната към ЕС. Целта е посредством широк набор от анализи да се направи оценка на развитието и конкурентоспособността на отрасъла и на отделните сектори и да се предложи и приложи подход за приоритизиране на най-важните теми и въпроси, които се открояват, с оглед подобряване на икономическото положение. Съгласно разбирането за икономическо развитие, *World Bank (2005)* обвързва развитието в земеделието с неговия ръст. Земеделието има значимо място в развитието на страните, а *World Bank (2008)* посочва, че „ръстът в земеделието има специална роля в намаляване на бедността, наблюдавано повсеместно. Ръстът в земеделието е най-малко два пъти по-ефективен в намаляване на бедността отколкото същият в другите сектори”.

По отношение на конкурентоспособността, тя се разглежда като ключова за икономическото развитие и предопределяща постигането на икономически растеж. Класическата и неокласически икономически теории търсят отговор на факторите на конкурентоспособността. Адам Смит я изследва от гледна точка на специализацията и абсолютните предимства на страните. Давид Рикардо я допълва с теорията за ефекта от сравнителните предимства и разликите в технологиите за производство на стоките. Различни автори и изследователи стигат до извода, че конкурентоспособността няма единна дефиниция в икономическата теория (*Sharpley, 1990, Ahearn et al, 1990*). Според *Latruffe (2010)*, конкурентоспособността може да се определи като „способност да се посрещне външната конкуренция и да бъдеш успешен, когато се изправиш пред нея”. Към това може да се допълни способността да „продаваш продукти, посрещайки изискванията на търсенето (цени, количество, качество) и в същото време при осигуряване на печалба във времето, което дава възможност на организациите да просперират”. *Bris u Caballero (2015)* представят собствен холистичен подход за изследване на конкурентоспособността изброявайки още тринадесет различни дефиниции за конкурентоспособност.

Значимо място на изследване на конкурентоспособността в икономическата теория има т.нар неокласическа школа. *Clark (1961)* поставя акцент върху конкурентните предимства, които се постигат посредством иновациите. Един от най-ярките представители на Австрийската икономическа школа *Schumpeter (1950)* посочва, че в дългосрочен план, най-важното за да оцелеят фирмите е способността им

да се адаптират към променящата се среда. В по-ново време *Krugman (1994)* отбелязва, че „ръстът в производителността е основната движеща сила на конкурентоспособността“. Същият автор разграничава конкурентоспособността на ниво държави в макро аспект и когато се разглежда същото на микро ниво или фирмено равнище (*Krugman, 1994*). Паралелно с Неокласическите теоретични учения възниква и набира скорост и Институционалният икономикс, където представители, като *Commons (1934)*, *Coase (1988)* поставят въпроса, че постигането на перфектната конкуренция приема едни идеалистични условия, че транзакционните разходи на пазара са 0. Оттам се изпускат съществени елементи в разбирането за конкурентоспособността, каквато е ролята на институциите, транзакционните разходи и работещите правила, прераснало при *Williamson (2005)* в икономика на говернантостта. По този начин може да се твърди, че говернантостта представляват институциите (формални и неформални), заедно с целия процес на тяхната работа и прилагане, превръщащо говернантостта в „система“ (*Bachev, 2010*), която изгражда средата в която конкурентоспособността се случва.

Паралелно с тези схващания, *Martin et. al. (1991)* дефинира теоретична рамка за оценка на конкурентното представяне на селскостопанското производство и преработка, основана на дефиницията на канадската Група за конкурентоспособността в селското стопанство: „Способността устойчиво да се печели и запазва пазарен дял“. Според *Martin et. al. (1991)* има 4 групи фактори, които въздействат върху конкурентоспособността, които те определят, като: детерминирани от самите фирми, контролирани от държавата, квази-фактори управлявани от държавата и частните организации и неконтролирани (случайни).

В това изследване под конкурентоспособност се разбира запазване и увеличаване на пазарен дял и максимизиране на добавената стойност. Следвайки подобно схващане за конкурентоспособността, с определяне на два основни компонента – производствена и стойността, *Иванов (2016)* разработва методика, която оценява конкурентоспособността на национално отраслово равнище. Следвайки основните елементи на методиката отново *Иванов и Стойчев (2017, 2018)*, *Иванов (2019)* и *Иванов и колектив (2020)* правят анализ на конкурентоспособността на отделни сектори в българското земеделие и на цялото земеделие съпоставено с други страни. Като цяло изследването на конкурентоспособността е една много сложна тема, като това, около което се обединяват различните изследователи е, че съществуват две измерения, в които се правят научните проучвания: едните се отнасят до компонентните, а другото до факторите и детерминантите на конкурентоспособността. Например DRC

моделът се отнася до факторите, като изследва вътрешните цени на ресурсите използвани в производството (*Gorton, 2001*), докато RCA е модел на откритите сравнителни предимства, известен още като Баласа индекс, което е на компонентните на устойчивостта (*Balassa, 1965*).

Основните тези, които се формулират в разработката са:

- За да се подсигури продоволствената сигурност трябва да се търси стабилизация и гарантиране на доходите, което в устойчива перспектива трябва да се постигне чрез повишаване конкурентоспособността и пазарната ориентация на производителите.
- Без конкурентоспособност трудно могат да се постигнат високите екологични и социални стандарти и критерии, които българското земеделие трябва да покрие и предостави.
- Конкурентоспособността на земеделието не трябва да бъде за сметка на повишаване екологичните изисквания и приоритети, а да се постигане по-висока конкурентоспособност в устойчив порядък търсейки решения на важните екологични и социални цели на земеделието.

Baggethun et al (2009) отбелязват, че екоуслугите, които са част от екологичните приоритети и цели за опазване и съхраняване на околната среда, са сравнително нова идея от последните 60-70 години. Тази идея пробива път след като е постигнат определен икономически растеж и производствена конкурентоспособност. „Класическите икономисти възприемат природните ресурси като ценност от гледна точка на анализите защото те предоставят безплатни блага” (*Crocker, 2009*). Един от основоположниците на класическия икономикс – *David Ricardo (1817 and 2001)* не приема, че природата създава услуги, които служат за генерирането на стойност в размяната. Получаването на по-висока стойност в размяната е признак за конкурентоспособност и тя доминира в последните два века, когато натрупването на богатства в обществата отключва идеите за екологичната ценност. *Constanza et al (1997) and Stern (2006)* поставят въпрос с валоризирането на екологичните услуги, които вече започват да се разглеждат като благо (стока), която може да бъде обект на пазарна размяна.

Въпреки че конкурентоспособността като икономическа доктрина постепенно отстъпва място на устойчивостта и екологичния аспект, тя продължава да заема неотменимо място в икономическото целеполагане. Комисията Брундланд (*WCED, 1987*) очертава две основни заплахи, а именно: унищожаването на околната среда и задълбочаващото се социално неравенство между населението в различните части на планетата. Комисията предлага нов модел за всеобщо, устойчиво

развитие, което ще осигури икономически растеж и едновременно с това опазване на природната среда и социална справедливост, по такъв начин, че минималното равнище на стандарта на живот да стане достъпно за всеки отделен индивид. Дефиницията за устойчиво развитие изведена в доклада „Нашето общо бъдеще“, е най-широко разпространената и го определя като „такова развитие, което удовлетворява нуждите на настоящото поколение, без да излага на риск възможностите за удовлетворяване потребностите на бъдещите поколения“. Изхождайки от посоченото определение *Иванов и колектив (2008)* обобщават, че устойчивото развитие следва да се разглежда като „хармонично съгласуване между икономическия растеж, опазването на околната среда и социалното благополучие“. В последните години внимание и значително място заема концепцията за биоикономиката. В редица документи и изследвания (*Diakosavvas and Frezal, 2019, European Commsision, 2012*) се подчертава важността и връзката, която в следващите десетилетия трябва да се постигне за развитието на биоикономиката, като средство и инструмент за устойчиво развитие. *Sarov and Tsvyatkova (2019)* посочват също, че „биоикономиката предлага възможности да се обедини икономическият растеж с отговорни към околната среда бизнес начинания“.

Конкурентоспособността, която е в основата за постигане на икономически растеж е подчинена на различни фактори, като в последните години се засилва внедряването и ориентирането на земеделието към нови технологии и иновации, които да доведат до по-ефективни, високопроизводителни, с по-голяма усвояемост и оползотворяемост на ресурсите решения. *Porter (1990)* изтъква предимствата от прилагането на иновации и в интеграцията между фирмите в отрасъла, като ключово за постигане на конкурентоспособност между държавите. Модернизацията и подобряването на управлението в земеделието и земеделските стопанства също е средство, което трябва да бъде използвано, за да се постигне устойчивост в отрасъла. *Bachev (2006)* извежда ролята на институциите и на говернантостта, за постигане на устойчивост.

Porter (1990) формулира „диамантния модел“, където 4-те ъгъла на диаманта са: състоянието на факторите, условията на търсене, наличие на подпомагащи индустрии и фирмените стратегии по управление и техните структури. В приложеното двукомпонентно изследване на конкурентоспособността, единият от елементите е добавената стойност. Установено е, че българското земеделие има проблеми с добавената стойност, които се свеждат до ниски стойности на добавената стойност на единица

земеделска и обработваема земя (САРА, 2017, Атанасов, 2019). Има различни причини за това, като структурата на производство и производителността са сред основните такива. Ниско разходните на площ производства увеличават своя дял, там се постига подобряване на ефективността - с по-малко вложени ресурси се постига по-висок резултат, докато интензивните, с високи разходи на площ сектори в българското земеделие отбелязват регрес.

От тези наблюдения се формулира и първата хипотеза, която трябва да провери, дали производствено оптимизиране в стопанствата се постига чрез намаляване на вложенията до степен, където ефективността на единица ресурс води до по-високи производствени резултати. Тази хипотеза може да се обясни с алтернативните теории извън маргиналните икономически концепции, като подобно стопанско поведение е добро и оптимално решение за конкретните земеделски производители, но води до пропуснати ползи и неизползван потенциал и неефективно използване на ресурсите в земеделието – земя, труд и капитал.

Втората хипотеза, която ще бъде тествана е, че политиката на публично подпомагане в земеделието има съществено място при вземането на производствени и структурни решения в отрасъла и по този начин пряко и косвено детерминира състоянието и развитието на българското земеделие. При потвърждаване на тази хипотеза могат да се извлекат полезни и работещи изводи, свеждащи се до формулировката, че факторът публично управление има съществена възможност да промени и да постигне положително развитие, с повишаване конкурентоспособността на отрасъла.

Съобразено с целта на анализа, предмет на монографичния труд са развитието на отрасъла и еволюцията на основните сектори в него, тяхната конкурентоспособност и представяне на външни пазари, както и положението на основните фактори – труд, капитал, цени на вложенията и на земеделските стоки. Основен обект на анализа е българското земеделие и съставните отрасли и сектори в него, като в анализа е правен паралел с избрани страни от ЕС. Тези страни са: Франция, Полша, Гърция и средно са ЕС, чийто избор е направен, за да се постигне представителство по оста: стари и нови страни членки, по географски признак – северни и южни и по големина - сравнително малки и големи.

Основните задачи, които се поставят в това изследване са:

- Адаптиране на познати и широко възприети методики за анализ на различни аспекти свързани с оценка на състоянието и развитието на земеделието и отделните сектори и тяхната конкурентоспособност;

- Разработване на методически инструментариум на моделна функция, с която да се симулира и оцени ефектът от прилагането на директни плащания в българското земеделие, както и да се измерят нивата на конвергиране на родния отрасъл в европейски мащаб;
- Извършване на макроикономическо обследване на контекста на развитие на земеделието и на основните макро показатели характеризиращи състоянието на отрасъла;
- Да се изследва еволюцията протичаща в основните сектори на земеделието в 10 годишен период след 2007 г. и да се открият причинно-следствените връзки;
- Да се анализира конкурентоспособността на отделните селскостопански производства, като се обяснят причините и резултатите от нейното състояние;
- Да се проследят тенденциите във външната търговия със селскостопански стоки и храни и се разкрият сравнителните позиции на отрасъла в международната търговия;
- Да се направи изследване на факторната производителност в отрасъла и субституционната еластичност между основните производствени фактори и промените във физическата производителност от алокационните процеси;
- Анализиране на разходните равнища и на цените на влаганите суровини и материали в отрасъла и детерминацията с различни фактори;
- Изследване на пазарната ориентация и дела на натуралното самозадоволяване в домакинствата с отражение върху формирането на мултипликационна стойност;
- Обобщаване и извличане на изводи от цялостния анализ с апробиране на методически подход за приоритизиране на заключенията посредством SWOT анализ.

Настоящото изследване основно работи с позитивистичен тип анализ, където се търсят причинно-следствените връзки, прави се оценка на тенденциите и на ситуацията, търсят се факторите и закономерностите влияещи върху отрасъла в периода от присъединяване на страната към ЕС и прилагането на ОСП. Позитивистичният анализ е допълнен и с приоритизиране на основните изводи и заключения, до които се достига, което може да бъде използвано за вземането на решения за управление в системата. По този начин анализът е разширен и с квази-нормативистичен анализ, при които не се правят конкретни препоръки и не се разписват

решения, а се прави приоритизиране на основните силни и слаби страни, възможности и заплахи пред българското земеделие.

Това е направено посредством т.нар SWOT анализ, което е методика за стратегическо планиране посредством приоритизиране на основните характеристики на системата. SWOT анализът възниква почти по същото време по което се появява и стратегическото планиране и служи като инструмент в неговата работа. *Selznick (1957)* заедно със свои колеги от Харвардското бизнес училище разработват и въвеждат този метод, който в годините се развива и адаптира към нуждите, за които се прилага. *Mintzberg (1990)* е един от учените, които помагат за разширяване прилагането на този подход при вземането на стратегически управленски решения. SWOT анализът и критиките идващи заради неговото несъвършенство да даде пълния обем от отговори и от правилни решения дава възможност за възникване на множество модификации – Динамичен SWOT анализ (DSA) от *Dealtry (1992)*, SFAS – Обобщен анализ на стратегическите фактори (*Wheelen and Hunger, 1998*), WOTSUP – което е трансмутация на SWOT с прибавен UP, което обозначава основополагащо планиране и много други. SWOT анализът започва да се прилага и в комбинация с други инструменти и методи, като мулти-атрибутивната техника за вземане на решения (MADM), Радарният количествен и качествен скрининг и др. Алтернативи на SWOT анализа, които най.често се срещат са SCORE (силни страни, предизвикателства, възможности, отговори и ефективности) и SORF (силни страни, възможности, реалности и факти).

Основните критики към SWOT анализа са насочени към неговата способност да генерира решения и да предоставя предписания, как да се продължи със стратегическото планиране. Безспорни са предимствата на този анализ да приоритизира и да идентифицира различните характеристики и особености на външната и вътрешната среда. В същото време този анализ е сравнително лесно приложим и изпълним, като дава много добра основа за последващи действия. Именно неговата опростеност дава основание на *Mintzberg (1990)* да заключи, че неговата надеждност не е голяма защото изглежда като „група студенти събрани на една маса разсъждаващи върху даден казус“. Вземайки предвид тези слабости и за да се засили аналитичността и релевантостта на обобщенията от SWOT матрицата се прилага подход на Външна-експертна оценка на изводите и основните резултати от цялостния анализ.

Направеният анализ е в контекста на подготовката за разработване на Стратегическия план на Общата селскостопанска политика за периода 2021-2027 г. В началото на декември, 2017 г., Европейската Комисия

разпространи кратко комюнике, озаглавено „Бъдещето на храната и фермерството“. През 2018 г., *Европейската комисия* публикува проект на Регламент на ЕП и на Съвета за установяване правила за подпомагане на стратегическите планове, които трябва да бъдат изготвени от държавите членки по линия на ОСП (стратегическите планове по ОСП), където са формулирани основните и специфичните цели и приоритети. Приоритетите които залягат в стратегическите планове на ЕК за новия програмен период са няколко и те са свързани с:

- Иновациите и изследванията, които трябва да допринесат съществено за постигане на устойчиво, конкурентоспособно и жизнеспособно европейско земеделие.

ЕК отбелязва, че прецизното земеделие, цифровизацията в производствения процес трябва да бъдат крайъгълният камък на бъдещето европейско развитие. Извеждайки напред науката, която работи и допринася за конкурентоспособността, справяне с екологичните предизвикателства, решаваща проблема с намаляване на работната сила и подпомагаща земеделието за адаптиране към климатичните промени трябва да е движеща сила в бъдещето европейско земеделие.

- Вторият приоритет върху която се акцентира са доходите и управление на риска. Трите водещи новини тук са: разбиране за съществуването на диспропорции в разпределение на директните плащания, разпределението на доходите по веригата на стойността и управление на риска.
- Третата тема, която ще бъде централна, е свързана с опазване на околната среда и борбата с климатичните промени.

Сегашната архитектура на зелени плащания е призната като неработеща и ще бъде променена. Получаването на бъдещи директни плащания ще бъде обвързано по-силно с приноси от страна на фермерите към опазване на околната среда.

- Четвъртият приоритет е просперитета на селските райони.

Новите неща тук са кръгова и биоикономика. Има обаче разбиране, че проблемът със селските райони не е само програмен, а има по-широко измерение и това изисква комплексни решения. Анализите показват, че в селските райони на страната се открояват 4 групи проблеми, които са критични. Това са демографските проблеми и обезлюдяването, безработицата, изоставането в доходите и бедността (*Иванов, Попов, Стойчев, 2018*) и (*САРА, 2017*).

- Петата тема е човешкият фактор в земеделието. Подкрепата за младите хора в селските райони и за младите фермери

съществува отдавна, тя е приоритет на ЕС от много години и сега се препотвърждава в комюникето на ЕК.

- Шестият приоритет е свързан с безопасността на храната, търсенето на все по-качествена храна и нейното по-разумно използване. ОСП трябва да отговори на обществените очаквания, че има глобални проблеми с антибиотична резистентност, с нездравословното хранене, специално при подрастващите и с огромните загуби на храна, на фона на милиони хора, които продължават да страдат от недохранване и остър глад.

От направения преглед на европейските приоритети за бъдещата ОСП се вижда ясна перспектива и посока за развитие напред, което налага, както добро познаване на случващото се и на движещите сили в настоящата ситуация на българското селско стопанство, така и извеждане на националните приоритети и задачи, които да бъдат адаптирани към общата европейска рамка. Това изследване си поставя именно тази цел, в това време на подготовка към новата ОСП за следващия програмен период, което ще предначертае в голяма степен картината и равнището на развитие, което ще имаме в следващата декада. Мотивация за написването на настоящата монография е подготвящият се и предхождащ разработването на Стратегическия план на страната за прилагане на ОСП 2021-2027 „Анализ на състоянието на селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост” възложен от Министерство на земеделието, храните и горите на Институт по аграрна икономика. Научният прочит и научният подход при подобни анализи търсещи определен приложен резултат са същината на разработката и придават научно-приложен характер на монографията.

1. МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Методологията, която ще бъде използвана в изследването принадлежи към системния, дълбочинен и количествен подход, включващ разнообразни и съобразени с тематиката, целите и наличните данни методи. Системността е функционална характеристика на всяка методология и представлява последователност и взаимовръзка между отделните етапи и дейности по изпълнението на научното проучване. Дълбочинността на изследването е важна, за да се постигне надеждност на резултатите и да се повиши обективността на изведените обобщения и открития. В изследването ще бъдат застъпени преобладаващо количествени способи на анализ, които дават по-голяма емпиричност и акуратност. Качествени методи също ще бъдат приложени, като методът на причинно-следствените връзки на наративното пресъздаване на събитията и на фактите ще заемат съществено място. За да се гарантира надеждността и емпиричността на качествените методи, те ще бъдат допълнени с анализи използващи количествени методи. Качествените и количествени методи за анализ на настоящото състояние на селското стопанство ще спомогнат за систематизиране на изводи, съждения и заключения.

1.1. МЕТОДИ ЗА ИКОНОМИЧЕСКО КОНВЕРГИРАНЕ

По отношение на методите, една от оригиналностите на настоящата монография е именно в адаптирането и преобразуването на определени стандартни и широко разпространени количествени методи, така че да бъдат по-добре пригодени към нуждите на изследването и разполагаемата информация и данни. Един от методите които се използват, както за илюстриране националния макроикономически контекст, в който функционира земеделието, така и да се види мястото на нашето земеделие сред избрани страни, е методът на конвергенция. Конвергенцията измерва сближаването на дадена страна към друга по определен показател и се изчислява, като коефициент. Когато се говори за конвергиране, в изследователската литература се има предвид β (бета) и σ (сигма) конвергиране (Young et al, 2008). σ (сигма) конвергирането измерва степента на дисперсия, която съществува в определена група и нейното изменение във времеви хоризонт. Колкото повече тя намалява, толкова по-висока е конвергенцията или сближаването в наблюдавания показател, което обикновено са доходите. При β (бета) конвергенцията се разбира корелацията в съвкупността измерваща първоначалните и крайните равнища по даден показател, като отрицателната корелация свидетелства за наличие на β конвергенция.

В научната литература има доста автори, които правят такива изследвания, като *Barro and Sala-i-Martin (1992)* and *Mankiw (1992)* проучват тези източници и стигат до извода, че β конвергенцията, която измерва ръста в икономическите показатели, когато се изчисляват в проценти показват обичайно наличие на конвергенция. Ето защо и *Barro and Sala-i-Martin (1992)* и *Friedman (1992)* твърдят, че изследването на σ конвергенцията на неравномерното разпределение и на отклоненията в реалните стойности придобиват по-голяма важност. *Sala-i-Martin (1996)* предлага за изчисляване на β конвергенцията, следната формула:

$$\ln(y_{it}) = \alpha + (1 - \beta) \ln(y_{i,t-1}) + u_{it}, \quad (1)$$

където $0 < \beta < 1$, а α е константа, докато u_{it} е стандартната грешка, която се приема за 0. За изчисляване на дисперсионната конвергенция се прилага формула (2), където участва средната за цялата съвкупност – μ_t . По този начин, колкото по-голяма е σ , толкова по-голяма е вариацията и отклоненията, което свидетелства за по-ниско сближаване. Между β и σ има значителна връзка, като колкото по-ниска стойност има β , толкова по-висок резултат има σ .

$$\sigma_t^2 = \left(\frac{1}{N} \right) \sum_{i=1}^N [\ln(y_{it}) - \mu_t]^2, \quad (2)$$

В настоящето изследване се създава уравнение, което се опитва да обедини двата познати индекса за изчисляване на конвергенцията, като едновременно с това отчете, както съотношението между абсолютните разлики в нивата на Брутен вътрешен продукт и на добавена стойност от земеделие между сравнявани страни, така и да вземе предвид, не относителното изменение на тези показатели, а отново номиналната стойност. Разработен е коефициент на конвергенция, илюстриран по-долу:

$$K_{CNV} = \frac{\frac{IV_{SubST}^t}{IV_{BscST}^t} + \left(\frac{(IV_{SubST}^t - IV_{SubST}^{t-1}) - (IV_{BscST}^t - IV_{BscST}^{t-1})}{IV_{BscST}^{t0}} + IV_{BscST}^{t-1} \right)}{2} \quad (3)$$

Колкото по-близко до 1 е този коефициент, толкова по-близки и сходни са по измервания показател страните. Коефициентът отчита, както разликите в абсолютните стойности на изменение на показателя, така и пропорционалните отношения по индикатора. Стойността на K_{CNV} може да заема стойности от над 0 и над 1. При тази методика могат да се сравняват само 2 страни или 2 субекта, което е едно от ограниченията на нейното прилагане. В същото време тя предлага по-ясен и двупластов резултат, отчитайки не само колко отдалечени са двете сравнявани страни, но и ръста, който те имат доколко показва сближаване в абсолютно отношение.

Сравнително лесно изпълним и неизискващ сложен математически алгоритъм. Участват само няколко променливи, като IV_{subST} – представлява индикаторната стойност за сравняваната страна, IV_{bscST} е огледалният индикатор за базисната страна, с която се прави сравнението.

1.2. МЕТОДИ ЗА ИКОНОМЕТРИЧНО МОДЕЛИРАНЕ

В монографичното изследване е приложено и иконометрично моделиране. Целта на разработения модел е да се проследят и измерят ефектите от въведения с влизането на страната в ЕС директни плащания. Директните плащания представляват преобладаващата част от публичната подкрепа в европейското земеделие – 75% от цялата финансова помощ за отрасъла, но в България за периода 2007-2016 г., те са около 65%, заедно с националните доплащания.

Иконометричното моделиране, като инструмент в подобряване на вземането на решения започва да се появява от началото на XX век. В земеделието, едни от първите модели които се появяват и започват да се прилагат са линейните, като моделът на входа-изхода (*Leontief, 1971*). През 40-те години на XX век се разработват едни от първите линейни модели – симплекс, който е оптимизационен модел, даващ възможност да се получи най-доброто съотношение между вложения и резултат (*Just and Pope, 1978*). *Kuhn and Tucker (1951)* са едни от първите, които дават началото на нелинейното моделиране използвано в аграрната икономика.

В последните 20 години, Европейската комисия финансира редица проекти насочени към създаването на европейски модели в земеделието, които да показват ефектите от прилагането на политиката и да симулират резултати при различни сценарии. CAPRI, AGMEMOD и други са най-често частично равновесни модели, работещи на принципа - „намиране на цената“. Всички тези модели имат няколко сериозни ограничения в работата, свързани с критерия за икономическа максимизация, при положение, че микро субектите, които агрегират функцията на търсене и предлагане не винаги следват такъв мотив и че приемат принципа „при равни други условия“. В земеделието, много повече отколкото в други области, това допускане за „равни други условия“ много често се нарушава – както заради природните аномалии, така и заради епизоотичния фактор. *Terziev (2019)* поставя под съмнение теоретичния постулат в икономиката, че хората са „нерационални и не следват принципа за максимизиране на печалбата или ползата“. Те имат различни ценности защото са различни (*Terziev, 2019*). Посредством историческия подход на моделирането и неговата събирателност, при която индивидуалните различия се минимизират се дава възможност този инструмент на анализа да бъде работещ, отчитайки неопределеността, като част от историческата функция

на повторяемост и на залагане на поведението на субектите, такова каквото е наблюдавано в миналото, без да се квалифицира като рационално или нерационално.

В това изследване се проектира модел, който цели да покаже влиянието на директните плащания, при два сценария – с и без директни плащания. Моделът агрегира отделните сектори в животновъдството и растениевъдството в по-големи подотрасли, като критерия за това е именно стойността. Основните моделни функции които се проектират обхващат производителността в растениевъдството и животновъдството, както и площта и размера на стадото, тъй като тези променливи се определят от икономическите резултати и рентабилността, като се приемат равни състояния на разполагаемите дълготрайни активи в двата сценария. Основните отрасли в областта на растениевъдството и животновъдството се моделират отделно, заедно с основните групи разходи. Резултатите от анализа са обвързани с изчисляването на брутната селскостопанска продукция (БП), Брутната добавена стойност (БДС) и междинните разходи, тъй като позициите, съдържащи се в тези макроикономически показатели, се моделират чрез брутната доходност. Моделът е съставен на базата на данни от 1998-2016 г., като целта е да се разкрият промени в сценария без директни плащания в периода, обхващащ членството в ЕС 2007-2016.

Що се отнася до целите на изследването и наличните данни, моделът работи с референтната средна стойност 2000-2006 г. От друга страна, еластичността се получава ендогенно чрез итерации, тъй като се избират коефициентите на еластичност, където остатъците на модела отговарят на най-малката грешка. Съществуват различни начини за изчисляване на еластичността, тъй като за да се сравнят резултатите от двата сценария и значението за минимизиране на грешката, коефициентите на еластичност се настройват към най-ниските остатъци, възникнали в сценария със статуквото. Наред с еластичността, коефициентите на регулиране са друг решаващ елемент от настройката на модела. Корекциите в сценария за непряко плащане се прехвърлят от сценария със статуквото. Счита се за уместно, тъй като този сценарий е контролният и когато същите корекции са подредени в активния сценарий, той гарантира, че отклонението на резултатите е изключено.

Моделът е изграден от система от 2 групи уравнения. Първата група са производствените уравнения на продукцията, където в двата сценария се моделират основните селскостопански отрасли в България: в земеделието (5 сектора) и в животновъдството (6 сектора). Използваното основно уравнение представлява:

$$El_{PO} = f(Trend; \frac{TA}{IC}), \quad (4)$$

където El_{PO} са елементите на продукцията - производствена площ, стада от добитък и добивите. Самата продукция е оценка на:

$$PO = \text{площ (стада)} * \text{доходност} \quad (5)$$

където по-рано моделираните елементи на производството произвеждат последното. TR представлява общите приходи от конкретната индустрия, която се състои от продукцията и получените директни плащания. По този начин директните плащания, добавени в TR, правят разликата между сценария за статукво и не директните плащания в проучването. В различните модели, които оценяват развитието на селското стопанство при различни сценарии, директното плащане се приема като основен фактор за вземане на решения в производството, където маргиналните принципи са основният критерий за равновесие. Според *Binfield (2004)* в модела се приема, че плащанията за единно земеделско стопанство, които са противоположни на СЕПП, са частично отделени - едно евро по Схемата за единно плащане на стопанство се предполага, че има същото въздействие върху производството като 0,3 евро от обвързаните с производството плащания. Той показва различния подход при преценката на въздействието от отделните плащания, докато в този документ всички директни плащания се изчисляват с реалния им размер.

Втората група уравнения се основава на модела на междинните разходи. Тези разходи представляват променливите (производствени) разходи, които са направени директно в производствения процес. При моделирането на производствените разходи се допуска, че директните плащания водят до тяхното увеличаване. Това се подкрепя от теорията, че директните плащания стимулират търсенето на производствени ресурси, което води до увеличаване на разходите. Следователно, разликата между двата сценария е, че междинните разходи при непрякото плащане ще бъдат по-малки от статуквото. Изчисляването на разглежданите по-малко производствени разходи в сценария за непряко плащане се определя с помощта на дисперсионния метод (*Solnik et al., 1996*), който се модифицира и коригира от CAPA (*Ivanov, 2018, 2020*).

$$CD = \sum_{i=1}^n \left[\frac{SU_i / SU_{AV}}{IN_i / IN_{AV}} \right] / N \quad (6)$$

Горното уравнение е предназначено да изчисли коефициентът на детерминация (CD) сред двете променливи - субсидии и индексът на цените на производствените вложения. При оценката се изчислява дисперсията между вътрешната дисперсия на годишните преки плащания на хектар (SU_i) към средните плащания в рамките на периода (SU_{AV}) и вътрешната дисперсия на годишните индекси на входа към средния входен индекс за обхванатия период (IN_{AV}). Сумата от коефициентите на детерминация (CD) се разделя на всички години в извадката (N). CD се

закрепва в диапазона 0-1, толкова висок е, че промените в дисперсията на двете променливи са свързани и синхронизирани.

$$CD_{AD} = \frac{CD}{1 + \frac{PB}{N_E} \cdot \frac{K \cdot (N_E - 1)}{N_E}} \quad (7)$$

където CD_{AD} е коригираният коефициент на детерминация, за който се счита, че се справя с мултиколинеарността и пренасищането на резултатите. В дисперсионния анализ се използва зависимостта на индексите на входните цени от директните плащания и индексите на цените на суровините, като и двете променливи влияят на промените в индексите на входните цени. Целта е чрез използване на тези междудисперсионни коефициенти (CD) включени в анализа да се направи оценка и да се измери в абсолютна стойност, каква част от наблюдаваното изменение на обема на производствените разходи по всички пера се дължи на ефекта на директните плащания.

$$EI_{IC} = RV_{IC}^{EL} - \Delta RV_{IC}^{EL} * PI_{IN} * CD_{AD} \quad (8)$$

е уравнението, използвано за изчисляване на размера на елементите на междинните разходи (EI_{IC}), увеличени с ефекта от въвеждането на директни плащания, които се изваждат от сценария за непряко плащане. В уравнението (5) се вземат предвид индексите на входните цени (PI_{IN}) и CD_{AD} , тъй като размерът на междинните разходи може да се увеличи през времето, но се отчита само прираст, приписан на повишаването на входната цена.

Посредством използваната методология и методи се постига количествено остойностяване на основните макроикономически показатели в българското селско стопанство. Предимството на използваният дисперсионно-корелационен метод е да се направи разбивка на междинното потребление по отделни сектори. Макроикономическите показатели предоставени в статистическите база данни отнасящи се до междинното потребление са агрегирани по видове разходи, което не позволява да се види техният размер по отделните сектори. Това не дава възможност на статистическо ниво да се установи добавената стойност в отделните сектори, което би позволило по-добре да се оцени и да се илюстрира конкретният принос на отделните производства в създаването на стойност и придаден продукт. Използването на дисперсионния-корелационен метод позволява да се направи оценка на разпределението на междинното потребление по сектори, като се отчете влиянието на директните плащания. Разпределението на общите разходи за производство между отделните сектори се прави чрез регресионен метод, при който като променлива се използва брутната продукция, както и коефициенти, които отчитат съотношението на стандартните разходи между отделните производства.

Тези стандартни коефициенти са базирани на технологични карти и изчисления, при които се отчитат средните най-разпространени практики използвани в производството.

Наред с модела за изследване на двата сценария, търсещи да установят ефекта на директните плащания е разработена и логаритмична функция, с която се цели да се измери отражението на обвързаната подкрепа в чувствителни сектори. Обвързаната подкрепа се въвежда в по-големи размери в последния програмен период – 2013-2020 г. и нараства от 3,5% от бюджета на директните плащания в първия програмен период до 13% през настоящия. Основната цел на обвързаната подкрепа е да подкрепи производства, които отбелязват спад в годините, което се дължи на различни причини: от недостатъчно финансиране до намаляваща сравнителна конкурентоспособност. Логаритмичната функция, която се разработва трябва да екстраполира резултати при хипотетичен сценарий на отсъствие на специфична подкрепа. Търсеният отговор е на подобен въпрос като при иконометричния модел, но тук става дума за много по-ограничен брой обхванати сектори, както и за едно вътрешно преразпределение на директните плащания между секторите.

Разликата която се получава между базисния сценарий на реалната ситуация и линията на поголовието или площите и продукцията при отсъствие на обвързана подкрепа се приема за прякото влияние на тези плащания. При хипотетичния сценарий на отсъствие на обвързани плащания не се използва линеен тренд защото от анализа на данните се вижда, че промените на стойностите при площи/поголовие и производство не са линейни и има „коренна грешка“. Логаритмичната функция има следният алгоритъм:

$$AV_{tn} = 2 \text{ Years} \quad (9)$$

$$AV_{tn} = \text{Log}_{AV_{tn-1}} Y_{tn} \quad (10)$$

$$Y_{tn+1} = \Sigma(1/ON / \Sigma 1/ON * \Delta Y_{tn}) + Y_{tn} \quad (11)$$

Обхванатият период на анализа е от 2007 до 2018 г., като при някои производства заради липса на данни е до 2017 г. Тази времева серия е разделена на двойки като са изчислени средните стойности за годините - AV_{tn} . Екстраполацията на стойностната линия за сравнявания период след 2015 г. става с изчисляване на логаритмичната степен при основа стойността в предходния период - $\text{Log}_{AV_{tn-1}} Y_{tn}$. Всеки следващ двугодишен период представлява логаритмична функция от предхождащия. За двугодишните периода между 2015 и 2018 г. изчислението на логаритмичната степен Y_{tn} се използва изменение, което е представено като изменението на логаритмичната степен за всеки от двойките години на показателя - ΔY_{tn} .

За бъдещите периоди обхващащи прилагането на обвързаната подкрепа - Y_{tn} се взема разликата между логаритмичните степени на последваща и предходна година по определения показател претеглено с поредността на периода на средните прибавяйки последната логаритмична стойност измерваща изменението на AV_{tn} . Последните периоди с исторически данни са 1 и всеки един от предходните два е обозначен последователно с 2 и 3 защото толкова са групите периоди. Това представлява теглови коефициенти, който се прибавя към получаването на Y_{tn} . Сборът на тегловите коефициенти е равен на 1, като теглото получено от поредността на годишния период се разделя на тяхната обща сума. По този начин значението на всеки един от периодите намалява с отдалечаване на годините от 2015-2018 г.

1.3. МЕТОДИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА

Един от централните въпроси на монографията свързан с изследване на конкурентоспособността е анализиран и с конкретен метод насочен към нейната оценка. Конкурентоспособността, като състояние в статичен аспект, се определя от способността на земеделските сектори и производства в България да запазва и разширява своя местен и национален пазарен дял и да поддържат и увеличават добавената стойност на продукцията си в национален и световен мащаб. Посредством тази концепция се прави опит да се направи комплексна оценка на конкурентоспособността на българското земеделие посредством неговите сектори, съчетавайки производствената и стойностната и страна. Ако пазарното присъствие изразява количественото представяне на вътрешния и международните пазари, то брутната стойност на произведената продукция обвързва представянето с постигнатите икономически резултати. Данните за тези показатели са достъпни и чрез тях могат да бъдат сравнявани, както отделни сектори, така и представянето на страните.

Изхождайки от тази дефиниция, за да квантифицираме представянето е съставен индекс на конкурентоспособността на секторните производства. Възможен подход за изследване на пазарната конкурентоспособност е разработен от Иванов (2016) и апробиран от *Иванов и Стойчев (2017)*. Конкурентоспособността е квантифицирана на човек от населението. Въвеждането на критерий човек от населението дава възможност за относителна съпоставимост, както за да се отчетат отделните пазарни размери, така и да се вземат предвид ресурсната обезпеченост. Основната цел на земеделското национално производство е преди всичко да осигури изхранването и задоволяването на населението с храни и селскостопански стоки, по този начин производството до голяма

степен е ориентирано и съобразено с броя на населението. В използваната методика, производството и консумацията са претеглени към броя на населението, което позволява създаването на единна база, и сравняването на резултатите по различни признаци. С цел опростяване на методиката и улесняване на изчисленията се прави допускането, че световното производство е идентично на световното потребление и че запасите теоретично отсъстват.

В изследователската литература съществуват различни методики, които изчисляват коефициенти или индекси на конкурентоспособност. Международните институции, като Световна банка, Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР), Световният икономически форум (WEF, 2014) имат такива методики, като те са изградени на индикаторен принцип, включвайки N на брой индикатори, като поради разнородността на индикаторите те използват подхода на нормализация, с което се позволява обхващането на разнородни индикаторни величини.

IMD (2014) разглежда конкурентоспособността на нациите като тяхната способност „да създават среда в която техният бизнес успява да се конкурира“. Институтът по управленско развитие разглежда средата в четири основни посоки: икономически показатели, правителствена ефективност, бизнес ефективност и инфраструктура *IMD (2014)*. За оценка на конкурентоспособността се използват около 330 индикатори в тези 4 факторни области, което дава основание за оценка на конкурентоспособността.

Европейската комисия също дефинира конкурентоспособността, като „устойчив ръст в стандартите за живот на нациите или регионите, с поддържане на ниско ниво на нежелана безработица“ (*Bleischwitz et al, 2007*). Възприемайки методиките за изследване на конкурентоспособността те обикновено се базират на индикаторния способ, като ранкирането се извършва след стандартизация и подреждане посредством различни критерии: на минимални и максимални стойности, на средни и други референтни.

Един от разпространените методи за оценка на конкурентоспособността, включвайки синтетична съвкупност от индикатори е VTOPSIS (Техника на подредба за близост до идеално решение) разработена от *Hwang and Yoon (1981)*. Това е метод, който използва стандартизация и нормализация на данните чрез мини-макс метода и при който се оценява отдалечеността на индикатора за всяка страна, както от най-негативния полюс, така и близостта му до най-положителния. При следването на този метод, приложен в изследването на *Nowak and Kaminska (2015)* се

изреждат 5 основни стъпки за калкулация, съставено от следните уравнения:

$$C_{ik} = \frac{X_{ik} - \text{Min}X_{ik}}{\text{Max}X_{ik} - \text{Min}X_{ik}} \quad (12)$$

където X_{ik} е стойността на индикатора, а минималните и максималните стойности са съответно най-ниските и най-високите стойности по индикатора от групата на страните, които са сравнявани за конкурентоспособността. Когато се изчислява разположението на величината на индикатора откъм негативния полюс, тогава числителя на уравнение (12) се обръща и представлява: $\text{Max} X_{ik} - X_{ik}$. Втората фаза на методиката е да се съставят редовете в намаляващ и растящ ред на нормализираните вече стойности на C_{ik} . В трета стъпка се прилага измерване на Евклидовата дистанция - d_i . C_{ik} има различни стойности, защото отстои в различна степен от максималните и минимални граници. Тази методика се използва с обхващането на поне няколко индикатори, което позволява изчисляването на d_i във формула (13). Близостта до най-високите идеални равнища се измерват на 4 ниво и са представени от z_i , който винаги е в диапазона от 0 до 1 (14).

$$d_i^{\pm} = \sqrt{\sum_{k=1}^K (C_{ik} - C_k^{\pm})^2} \quad (13)$$

$$Z_i = \frac{d_i^-}{d_i^+ + d_i^-} \quad (14)$$

На последното равнище се прави тълкуване на резултатите, където най-общо конкурентоспособността се разделя на 4 класа, където z_i се сравнява с $\bar{z}$ (средна) и s_z (стандартното отклонение). Тази методика демонстрира един от възможните начини за оценка на конкурентоспособността, която обаче възприема същата като състояние на различните фактори. Тази методика работи само при наличие на някаква съвкупност, като е безпредметна при малка съвкупност. От друга страна, тя може да отчете високи или ниски стойности на отделните участници, но не взема предвид, какво е общото равнище на избраните страни.

В разработената методика на изследване са отчетени тези слабости на повечето от методиките, като тук сравненията се правят на човек от населението, отчитайки равнищата, които съществуват на пазарите, където се разглежда конкурентоспособността. Компонентът PIC_{DC} разкрива дела на местното производство на съответния продукт във вътрешното и световно потребление. Този компонент има два варианта, които зависят от това дали нивото на самозадоволяване на страната е осигурено или

страната е несамозадоволяваща се. В случай, че страната е самозадоволяваща се по конкретния продукт, тогава формулата за изчисляване на PIC_{DC} , представя:

$$PIC_{DC} = \frac{MP_{BG}}{MC_{BG} + MC_{WR} + ME_{BG}} \quad (15),$$

където MP_{BG} - е българско производство по конкретния продукт на човек от населението, изразено в количество;

MC_{BG} - местното потребление на съответния продукт на човек от населението;

MC_{WR} - потребление на продукта в света на човек от населението в количество, докато

ME_{BG} - износ на съответния продукт, в количествено изражение.

Когато страната има пълно самозадоволяване, тогава производството е по-високо от потреблението и тогава разликата от производството и потреблението е предназначен за износ. Изнесените количества трябва да се включат в знаменател в този случай, за да се запази свойството на производствения компонент на индекса на конкурентоспособност PIC_{DC} да бъде в диапазона от 0 до 1 защото в противен случай, това няма да е възможно.

Във втория вариант PIC_{DC} има израза:

$$PIC_{DC} = \frac{MP_{BG}}{MC_{BG} + MC_{WR}} \quad (16)$$

Знаменателят на уравнението е без ME_{BG} – износ на съответния продукт от България защото при случаите, когато потреблението е по-високо от производството, винаги знаменателят ще бъде по-голям от числителя и коефициентът ще бъде в посочения диапазон 0 до 1. В тези случаи, изчисляването на ME_{BG} , представлява:

$$ME_{BG} = MP_{BG} - MC_{BG} \quad (17)$$

Същевременно уравнения (15) и (16) могат да бъдат представени и в пряк вид, без да се съобразява формулата дали страната е нетен износител или не, като в този случай местното потребление (MC_{BG}) се изразява по следния начин:

$$MC_{BG} = MP_{BG} - (ME_{BG} - MI_{BG}) + \frac{(ME_{BG} - MI_{BG})}{ABS(ME_{BG} - MI_{BG})} * MI_{BG} \quad (18)$$

Целта на математическия израз (18) е да представи знаменателя, така че местното потребление да бъде най-малко равно на местното производство, като се отчете и вносът - MI_{BG} . Потреблението на продукта, който е обект на измерване на конкурентоспособността е изчислено на човек от населението, като целта е да се види какъв дял формира стойността на производството на българския сектор в рамките на световното производство. Обхватът на този компонент на индекса е от 0 до

1. Теоретично погледнато индексът приема стойност 0 всеки път, когато липсва местно производство. Стойност 1 може да се достигне, когато националното производство е единствено в света. Когато стойността на българското и световното производство се изравнят, индексът приема стойност 0,5. Компонентът VIC_{DC} представя изменението на брутната стойност на българската продукция в изследвания сектор, и се изразява с уравнението:

$$VIC_{DC} = \frac{MV_{BG}}{MV_{BG} + MV_{WR}} \quad (19),$$

където MV_{BG} - дял от брутна стойност на производството в националния отрасъл, на човек от населението, а MV_{WR} - дял от брутна стойност на производството на съответния продукт в света, на човек от населението. Във формула (4) колкото е по-голяма разликата между брутната стойност на местното производство и световната стойност на производството, толкова по-голям от 0,5 е значението на VIC_{DC} . Изчисляването е направено на база износните цени на продуктите в България и света, което отразява не само производството, но и добавена стойност по веригата на стойността.

Съставният индекс на конкурентоспособността е изчислен по формула (5). Пазарният дял и добавената стойност имат еднакво значение при представянето и, поради това компонентите са равно претеглени:

$$IC_{DC} = \frac{PIC_{DC} + VIC_{DC}}{2} \quad (20)$$

Той може да приеме стойности в диапазона от 0 до 1. Теоретично погледнато, приема стойност 0 когато съответната страна няма такова производство, а стойността е близка до 1, теоретично винаги, когато световният пазар се доминира от изследваната страна. Изследването на конкурентоспособността в българското земеделие направено по преведената методология за изчисляване на индекс на конкурентоспособност IC_{DC} е приложена за повечето важни сектори – млечен, месен, зърнен, зеленчуци. Това дава възможност да се правят както сравнения, за да се види представянето на отделните сектори - кои са успели и кои са влошили своето положение, но и да се проследят какви промени са настъпили в българското земеделие в отделни времеви периоди.

При изчисляване на индекса са използвани данни от данните и резултатите получени в различните модели на *Центъра за икономически изследвания на селското стопанство (САРА)*, както и данни от системата за външна търговия на *НСИ*, бюлетини на „*Агростатистика*“ на *МЗХГ* и данни за международната търговия с наблюдаваните продукти от *International Trade Centre (ITC)*.

Един от най-често разпространените методи и класическо средство за анализ на конкурентоспособността е методът на Баласа, известен още

като RCA (Открити сравнителни предимства). Този метод разглежда конкурентоспособността на външната търговия и на търговските потоци през призмата на секторната специализация и мястото на националния сектор в международен план (Balassa, 1965). Този показател е добре познат и се използва за определяне на сравнителните предимства в търговията. Една от основните импликации на този метод е, че може да има толкова много RCA индекси, колкото трансформации, групировки и показатели са обхващат (производство, внос, износ), което е използвано да се заключава за сравнителните предимства (Vollrath, 1991).

Едни от най-разпространените индекси на RCA, са:

$$RCA1 = X_{ij} / X_{nj} \quad (21)$$

$$RCA2 = (X_{ij} / X_{it}) / (X_{nj} / X_{nt}) = (X_{ij} / X_{nj}) / (X_{it} / X_{nt}) \quad (22)$$

$$RCA3 = (X_{ij} - M_{ij}) / (X_{ij} + M_{ij}) \quad (23)$$

където X – Износ, M – Внос, I – Страната, J – Вуда на стоката, N – Избрани страни и T – съвкупността от всички стоки.

При $RCA1$ не се водят различни научни дискурси, за това какви модификации могат да се правят и как да се интерпретират резултатите защото самият той е достатъчно еднозначен. Индексът $RCA1$ има стойност не по-голяма от 1, като колкото по-близък е резултатът до 1, толкова съответния национален сектор има по-значимо място в международната търговия, което означава, че неговата роля като ценообразуващ фактор нараства. В настоящето изследване $RCA1$ също е приложен, като един от недостатъците на този показател са много ниските стойности, които малките икономики имат в световната търговия, откъдето самият резултат е незначително малък. При провеждане на сравнителен анализ, особено в случаите, когато се прави между страни с много малък дял в даден сектор може да се получи една на пръв поглед голяма разлика в относителен дял между страните, които в абсолютни стойности да принадлежат към високия клас износителки. За да се претеглят резултатите и за да се постигне нормализация и съпоставимост, уравнение (20) може да се модифицира, в:

$$RCA1 = \sqrt{\frac{X_{ij}}{X_{nj}}} \quad (24)$$

При модифицирането на $RCA1$, както е показано във формула (23) се постига по-голяма хомогенност на резултатите, което да позволи получаваните разлики между страните, както и ниските стойности на индекса при по-малките икономики да не бъдат в първия случай надценявани, а във втория недооценявани.

По-голямо и разпространено място в анализите заема индексът $RCA2$ (21), който включва повече показатели, допълвайки и разширявайки изчисленията от уравнение (20). $RCA2$ измерва дела на националния сектор в общата търговска съвкупност отнесено към дела на всички стоки на националната икономика към тази стокова групировка в тази съвкупност. *Benedictis and Tamberi (2001)* установяват несъвършенствата на този индекс и допълват анализа, включвайки средната (μ) и стандартното отклонение (σ). Те показват интересни зависимости при използването на $RCA2$, които се наблюдават, когато се правят сравнения между страните, така и между отделните сектори в една и съща страна. Една от тях е, че:

$$RCA2_{C2} > RCA2_{C1} \leftarrow X_{C2} / X_C > X_{C1} / X_C \rightarrow X_{w2} < X_{w1} \quad (25)$$

При преглед на два сектора в една страна индексът $RCA2_{C2}$ на единия сектор е по-голям от другия $RCA2_{C1}$ при положение, че той има по-голям дял в националния търговски баланс и че в международен план неговият дял е по-малък сектор 1. За разлика от $RCA1$, при $RCA2$ могат да се получат резултати превишаващи 1, независимо, че поотделно и в числителя и в знаменателя деленията дават резултат до 1. По същество това създава неудобство защото диапазона на резултата на $RCA2$ е много голям, което създава затруднения при неговото интерпретиране. Ето защо се предлага преобразуване на формулата (21), която да добие вида:

$$RCA2 = 0,5 + (0,5 - 0,5^{PD}) \quad (26)$$

$$\text{където } PD = (X_{ij} / X_{nj}) / (X_{it} / X_{nt}) \quad (27)$$

В предложения вариант на изчисления $RCA2$ представлява степенния показател PD във формулата (26). Това означава, че когато числителят и знаменателят на оригиналното уравнение (21) са равни, то PD е 1 и $RCA2$ е равно на 0,5. При тези стойности секторният продукт заема такъв дял в международната търговия с този продукт, какъвто заема и аграрния отрасъл на страната в международната аграрна търговия. В този случай не може да се твърди, че съответната аграрна стока има някакво специално значение за националния селскостопански отрасъл. Когато обаче X_{ij} / X_{nj} е по-голямо от X_{it} / X_{nt} , това означава, че PD ще бъде над 1 и $RCA2$ ще заема стойности над 0,5. Това свидетелства за по-голяма значимост на секторния продукт, както в международната търговия с този продукт, така и за целия национален селскостопански отрасъл. В обратния случай, когато $X_{it} / X_{nt} > X_{ij} / X_{nj}$, то $RCA2$ ще бъде под 0,5, което показва по-малко значение на секторния продукт за националната и международна аграрна търговия. В изследването са използвани само тези разновидности на индекса на Баласа и от техните резултати се правят изводи за сравнителна конкурентоспособност на 24 сектора в отрасъл „Земеделие и храни“ на международните пазари.

1.4. МЕТОДИ ЗА ФАКТОРЕН АНАЛИЗ

Важен аспект при изследването на конкурентоспособността е разглеждането на факторите влияещи на крайния резултат, изразяващ се в пазарен дял и добавена стойност. Един от най-значимите фактори на конкурентоспособността е факторната производителност. В направеното изследване се предлага и използва методика, която позволява да се изчисли не само изменението на производителността в периода на десетгодишното членство в ЕС, но и да се видят и измерят измененията, която има тази производителност в отделните сектори и отрасли на селското стопанство. Изчисленията са правени на основата на производствена функция и междусекторни производствени разчети за разпределение на влаганите суровини, материали и активи.

Една от най-известните теории в това направление е разработената от *Cobb-Douglas* (*Cobb-Douglas, 1928*), която разглежда измененията в производствените резултати при заменяемост на отделните фактори на производството в определена степен, както и *Leontief* производствената функция (*Gordon, Vaughan, 2011*), която се разглежда като фиксирана по отношение на ресурсите, при която оптимизацията се постига по отношение на производствените резултати. Използван показател измерващ алтернативните разходи на вътрешното производство с добавената стойност, която се генерира е съотношението на вътрешните ресурсни разходи (DRC). *Masters and Winter-Nelson (1995)* предлагат за нейното изчисляване следната формула:

$$DRC_j = \frac{\sum_{l=1}^n a_{jl} P_l^D}{P_j^B - \sum_{l=1}^n a_{jl} P_l^D} \quad (28)$$

където a_{jl} е количеството на входните суровини и материали вложени за производство на единица от продукта j , а броят на влаганите суровини се обозначава с l , която може да бъде $l=1$ или на n . P_l^D представлява вътрешната цена на влаганите суровини и материали l , докато P_j^B е износната цена на продукта j . Когато DRC е положителна стойност, но по-малко от 1, това е знак за конкурентоспособност на вътрешното производство, като алтернативните разходи са по-ниски отколкото добавената стойност от производството. При DRC по-голямо от 1 или по-малко от 0 (когато знаменателя е с отрицателна стойност), то липсва пазарна конкурентоспособност на съответната стока на външния пазар и тя трудно може да се наложи на него (*Latruffe, 2010*).

Изследваната TFP (Обща факторна производителност) представлява изменението на продукцията в количествено измерение в даден период в

сравнение с минало, отчитайки реципрочно това продуктово изменение към изменението на използваните ресурси. В резултат на това, TFP разкрива съвместните ефекти на много фактори, включително нови технологии, повишаване на ефективността, икономии от мащаба, управленски умения и промени в организацията на производството. TFP индексът се дефинира, като съотношение между индекс на продукцията (т.е. промяната в обема на производството за разглеждан период) и индекс на вложените ресурси (съответната промяна в използваните фактори за производство). Индексите на продукцията и вложените ресурси се изчисляват като средно претеглени стойности на промените в произведените количества и съответно на вложените фактори за производство. Извършва се претегляне на количествените производствени индекси, което се прави на база стойностните дялове на секторите в брутната продукция от земеделие. При факторите за производство се разглеждат междинното потребление, земя, труд, капитал.

В зависимост от вида на използваната средна стойност и избрания референтен период за теглата, индикаторът TFP приема различни аналитични форми, като в изследването са използвани двата основни начина за получаване на ценовите индекси - аритметични средни, известен като подход на Laspeyres (Lippe, 2008). За получаване на претеглящите коефициенти – w , са използвани стойностите на брутната продукция в отделните производства реализирани по време на сравнявания период (2015-2017 г.). Начина на изчисление е показан по-долу, като q_i , са съответно количествата на производствата от всеки един от секторите в земеделието в базовия период (2007-2009 г.) към произведените количества в сравнявания, краен период (2015-2017 г.). Под количествата на земеделската продукция са взети добивите на земеделските култури, а в животновъдството производството на животински продукти. Индексът i изразява вложените ресурси – междинно потребление, земя (заради използването на добивите като прокси измерител, този фактор не се отчита реално), труд и капитал (брутообразуване в земеделието).

$$TFP_{0-L}^t = \frac{O_0^t - L}{I_0^t - L} = \frac{\left(\frac{q_{1t}}{q_{10}} * w_{10} + \frac{q_{2t}}{q_{20}} * w_{20} + \dots + \frac{q_{nt}}{q_{n0}} * w_{n0} \right) / (w_{10} + w_{20} + \dots + w_{n0})}{\left(\frac{i_{1t}}{i_{10}} * x_{10} + \frac{i_{2t}}{i_{20}} * x_{20} + \dots + \frac{i_{rt}}{i_{r0}} * x_{r0} \right) / (x_{10} + x_{20} + \dots + x_{r0})} \quad (29)$$

Целта на TFP е да покаже как се изменя производителността, като се изолира влиянието на цените. Наред с основния индекс TFP в проучването се прави изчисление и на изменението на секторната факторна

производителност – SFP, което е направено следвайки гореописания подход, приемайки определени допускания. Тези допускания са използването на технологични бюджети по култури, където има нормативно разписани и изчислени разходи. Именно на база на тези технологично-нормативно изчислени разходи се прави индивидуализирането на изчисленията на Секторната факторна производителност.

$$SFP_i = \frac{CTCE_i}{\sum_{k=1}^n CTCE_k}, \quad (30)$$

където $CTCE$ са изчисленията на технологичните бюджети по отделни продукти от растениевъдството и животновъдството, където $CTCE_k$ представлява сумата от изчислените нормативни технологични разходи за всички продукти.

Друг аспект на изследването на факторната производителност е еластичността, която трябва да покаже как реагира производството и производителността при изменение на факторните вложения. При факторите на производство се включват земя, капитал, материали и суровини и труд. Именно еластичността, която съществува и се наблюдава при изменение на единица от споменатите фактори към производителността е от важно значение, както за да се разбере кои от факторите имат най-голямо значение за промяна на производителността, така и за да се измери прекия ефект от тяхното действие. *Martin Sadd (2005)* развива и показва много обстойно колко голямо приложение има еластичността, много по далеч от икономиката, като тя представлява съотношение между:

$$E = \Delta Y / \Delta X \quad (31)$$

В настоящето изследване е използван различен метод за изчисляване на еластичността, а посредством допълнителна калибровка на коефициента на еластичността се получава крайният резултат на факторната еластичност. Етапите които са приложени за калкулацията на факторната еластичност, са както следва:

$$E = \sum_{k=1}^t \frac{(Y_t - \bar{Y}) / \bar{Y}}{(X_t - \bar{X}) / \bar{X}} \quad (32)$$

$$\delta_Y = \frac{\sqrt{(Y_t - \bar{Y})^2}}{N} \quad (33)$$

$$\delta_X = \frac{\sqrt{(X_t - \bar{X})^2}}{N} \quad (34)$$

$$E^1 = E * ABS(1 - \delta_Y / \delta_X) \quad (35)$$

$$\Delta Y = \Delta X_F * E^2, \text{ където } E^2 \rightarrow \Phi [E^1] \quad (36)$$

За получаване на еластичността, с която отделните фактори детерминират промените в производителността (ΔY) се изчислява изменението не от предходна към следваща година, а на всяка отделна година към средната за периода. Получената (E) се осреднява за целия обхванат период (31) по всички 4 фактора. Влиянието едновременно и на 4 фактора на производство налага претегляне на еластичността, което се прави с отчитане на стандартното отклонение δ_Y и δ_X , като колкото по отдалечени са двете отклонения, толкова по-голяма редукия на E се прави (34). След това се прави финална калибровка на еластичността E^2 , която представлява функция на E^1 , което става чрез метода на итерациите и еластичното разрешение. При този метод, всяка отделна стойност на E^2 се променя в еднаква степен едновременно и при четирите еластични факторни коефициенти, докато константите величини на ΔY и ΔX_F не се изравнят.

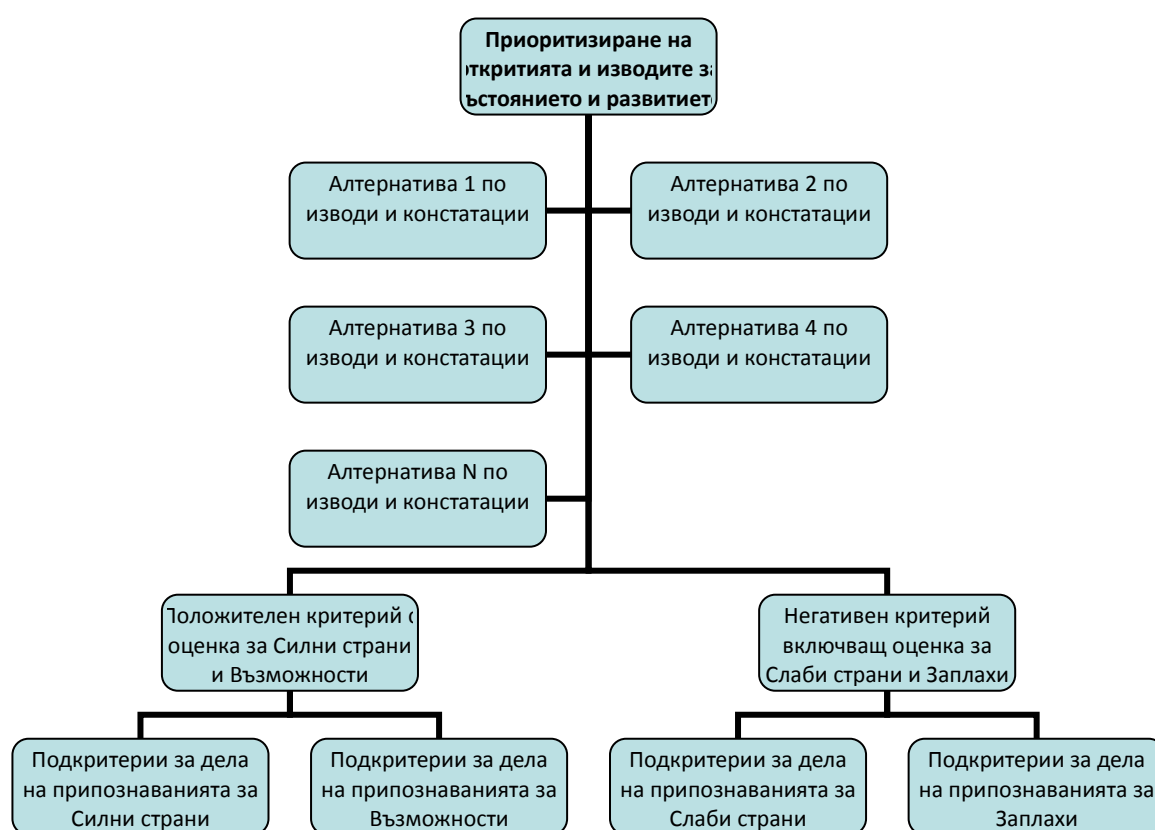
1.5. МЕТОДИ ЗА ОЦЕНКА – SWOT АНАЛИЗ

Методите за изготвянето на оценки са разнообразни и зависят до голяма степен от целта на оценката и характеристиките на обекта или състоянието, на което се прави оценка. С оглед на нуждите и целта на настоящия анализ да се направи пълен преглед и разбор на развитието на българското земеделие в годините на членство и на база установените изводи да се направи приоритизиране чрез оценка на най-важните и значими констатации и открития, е избран за прилагане методът на силните, слабите страни, възможностите и заплахите – SWOT анализ. Този метод, макар и широко застъпен и използван, е обект на различни модификации и преработки и дава началото на други близки до него методически средства. Същевременно, той си остава класически и много ясен и разбираем за широката публика.

В приложната икономическа наука винаги е стоял въпросът за практическото приложение на постигнатите научни открития и установени научни факти и закономерности, както и тяхното приоритизиране. Използвайки предимствата и капацитета на SWOT анализа може да се проправи и конструира директна връзка между аналитичната и изследователската работа и приложната дейтелност, която е свързана с вземането на решения. Въпросът с преминаването от теоретичната аналитична работа към практическото приложение на научното знание също трябва да е научнообоснован методически процес. Това означава да се случва по верифициран подход, с ясни критерии и алтернативи при доказани причинно-следствени връзки. SWOT анализа в голяма степен е

приложен метод, който цели решаване на определена цел чрез опознаване и анализиране на вътрешната и външна среда в която се намира субектът. SWOT анализът може да се използва и за приоритизиране на характеристики, условия, обстоятелства и факти, описващи и определящи вътрешните и външни дадености в които се намира субектът или системата. Като качествен метод за анализ, SWOT методът има недостатъци най-вече по отношение на субективността, двусмислието на формулировките, които се правят и степенуването и подредбата по-важност на отделните твърдения.

Фиг. 1. Схема за йерархизиране на аналитичните изводи и откритията

Източник: Собствена.

Pickton and Wright (1998) посочват, че „заради опростения начин на прилагане, много често се стига до субективност и пристрастия, които са свързани с нереалистични оценки“. От друга страна *Hussey (2002)* констатира, че „влиянieto и положението на отделните експерти участващи в процеса на SWOT анализ е различно“, което води до друг проблем, дали оценките, които те дават могат да имат еднаква тежест. Това особено важи, когато експертните групи, които правят самия анализ не са достатъчно хомогенни и когато настъпят определени конфликти за оценка на определена характеристика или състояние. В търсене на

решения на тези предизвикателства, които до голяма степен са и от научно естество се разработи и предложи модел, който да спомогне слабостите на SWOT анализа по отношение на приоритизирането да бъдат преодоляни. Основната посока на търсене на решения е в това да се намали субективността и да се направи претегляне на отделните констатации и оценки. За целта прилагане на метода на SWOT анализ се допълва с друг популярен метод за приоритизиране, известен като Аналитично-йерархичен процес (АНР).

Saaty (1987) предлага решение на даден въпрос или задача, в която съществуват редица алтернативи чрез предлагане на критерии и под критерии, изграждайки по този начин една йерархична структура. Такъв подход е необходим и се прилага, когато разглежданата задача и казус са много комплексни, което до голяма степен е валидно при търсене на приоритизиране на такова ниво, каквото е българското земеделие.

Предложеният модел за приоритизиране в българското земеделие се предлага да се направи на базата на основните открития и изводи, които се синтезират от аналитичната работа, използвайки АНР метода, представяйки ги под формата на SWOT анализ. АНР методът позволява да се остойности степента на всяка алтернатива, което в случая представлява всеки отделен извод или обобщение от анализа, съпоставено към всички останали *Chai et al (2013)*. Оценката която се използва при двустепенната критериална система включва броя на припознаванията, които всеки извод получава от Външна-експертна оценка. Външната експертна оценка (ВЕО) представлява подход, включващ специалисти и представители от целия спектър на заинтересовани страни от българското селско стопанство. Целта на тази ВЕО е на база изведени ключови изводи и твърдения да се изберат и изведат най-релевантните и най-точно отговарящи на случващото се и на съвременното положение в отрасъла. Външната експертна оценка приложена в този вариант взема основни елементи на прилагане въведени в подхода Delphi. *Harold et al (1975)* дефинира този метод, като панелен метод от експерти, чиято цел е да намерят решения дискутирайки и стигайки до оценка и обединение около дадена теза.

Изводите и твърденията, предложени за SWOT анализа, произтичат от аналитичното и задълбочено проучване на състоянието и развитието на селското стопанство в България, както по тематични области (конкурентоспособност, пазарна достъпност, фактори на производството и др.), така и по останалите въпроси, свързани със секторите. Това проучване е направено в периода 04.2019 г., като участие са взели 27 специалисти, обособени в три основни групи. То е направено в рамките на изследване, възложено от Министерство на земеделието, храните и горите, на тема:

„Изготвяне на анализ на състоянието на селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост” във връзка с подготовката на стратегическия план по ОСП през програмен период 2021-2027 г. Разработката има за цел да подпомогне подготовката на анализа на силните и слабите страни, възможностите и заплахите (SWOT анализ) към Стратегическия план по ОСП, след 2020 г.

Едната група е на представители на браншови организации от областта на селското стопанство, които по данни на Национална селска мрежа са над 50, но не всички са активни. Тяхното представителство в направената ВЕО изразено в брой е 17, което показва много висока представителност. Втората група е на представители на академичната общност, чието включване в панела е от 5 експерти. Тук също са обхванати основни организации и институции занимаващи се с научна и учебна дейност в областта на земеделието откъдето са поканени съответните специалисти, което също допринася за надеждността на провежданата ВЕО. Третата общност е от Неправителствения сектор, където са включени 5 експерти, представляващи организации свързани със защита правата на потребителите, синдикатите и др.

Всеки от експертите, на база своя опит и познание определя и квалифицира всяко твърдение и извод, които са идентифицирани в този анализ, като – силна, слаба страна, заплахата или възможност. Силните и слабите страни се считат като вътрешна характеристика за самата система, а възможностите и заплахите са външни фактори. Всяко твърдение не може да бъде едновременно силна страна и възможност, както и слаба страна и заплахата и по този начин всеки участник отбелязва даден извод и констатация само в една категория. Онези твърденията, които експертите считат, че не отговарят за валидност и релевантност не се отбелязват. Прилаганата методология за извършване на приоритизирането комбинира различните методи AHP и Delphi, като силни, слаби страни, възможности и заплахите от SWOT квадрата представляват критериите по които се прави класирането. Конструирани са две матрици A1 и A2, като първата е във формат 4 X 4, а втората 4 X 50. Умножаваме редовете на A1 по колоните на матрица A2, където матрица A1 има следните критериални оценки:

Таблица 1. Критериални оценки по матрица A1

	Силни страни	Слаби страни	Възможности	Заплахи
Силни страни	1	0	0,5	0
Слаби страни	0	1	0	0,5
Възможности	0,5	0	1	0
Заплахи	0	0,5	0	1

Източник: Собствена.

Всяко твърдение и извод представени на експертната група събира селекции, като в повечето случаи едно и също твърдение е припознато по повече от един критерии. Оценките по критериите, тоест по полетата на SWOT матрицата са в комбинация силни страни – възможности и слаби страни – заплахи. Това означава, че в оценката чиято максимална стойност е 1 защото всяка селекция на дадено твърдение и извод от един участник носи 1 единица. По хоризонтала комбинацията от силни страни – възможности се разглежда като положителна, т.е. това твърдение и съждение притежава потенциал и има капацитет да бъде използвано за засилване конкурентоспособността и развитието на земеделието. По тази причина, оценката дадена за селекции направени за същото твърдение по критерия „възможности“ е 0,5. Същото правило важи реципрочно при критерия „възможности“, където оценката е 1, докато „силните страни“ се оценяват с 0,5.

На същия принцип се прави оценката в комбинацията слаби страни – заплахи, които се разглеждат като негативни критерии, което означава, че те носят рискове и опасности пред конкурентоспособността и развитието на българското селско стопанство и изискват внимание в посока тяхното неутрализиране или коригиране. Според *Saaty (1987)*, приоритизирането се изразява като приоритетният вектор X се получава с изчисляване на оценъчните стойности на матриците $A1$ и $A2$, намирайки по-голямата айген стойност λ и кореспондиращия с нея вектор X . *Leal (2020)* предлага оценката за приоритизиране по всеки критерий в АНР да се направи, като най-важната алтернатива по всеки критерий се разглежда като база за извършване на сравнение с останалите алтернативи. В настоящия анализ, това се прави, като всяко твърдение или извод се класира на база получени най-много селекции от експертите и оттам след извършване на оценката, те се подреждат в SWOT матрицата ползвайки оценката от АНР изчисленията. Самият модел АНР в конкретния случай се прилага, като от двете матрици $A1$ (4 X 4) и $A2$ (4 X 50) се получава нова матрица $A3$ с дименсии 4 X 50. По колони отново се нареждат 4 критерии, които са основните квадрати на SWOT анализа, а по редове са всички алтернативи, представени като изводи и съждения от изследването. Прибавя се нова колона, която представлява общата сума по 4 критерии за всяка алтернатива. Изчисленията продължават, като използваната в АНР формула за приоритизиране, за всяка алтернатива j се преобразува за оценяване на алтернативите по критериите, във вида:

$$E_k = \frac{1}{E_{tk} * 1 / E_{ik}} \quad (37)$$

където E_k е оценката по всеки критерий, което се прави за всяка алтернатива j поотделно, E_{tk} представлява сумата от оценките по всички критерии на алтернативите, а E_{ik} са самите оценки за всеки критерий. Максималната оценка на всяка алтернатива (твърдение или извод) по даден критерий не може да надвишава $27 + 13,5$, колкото е броят на външните експерти включени във ВЕО, плюс оценката, която се получава при умножението на двете матрици $A1$ и $A2$, което представлява новата матрица $A3$. В същото време E_{tk} може да има максимален кумулативен сбор на оценките по онези критерии за всяка алтернатива, където стойността на оценката е най-голяма равен на $40,5 \times 50$ или 2050. Всяка алтернатива се избира да принадлежи само по един критерий, като в случай, че дадена алтернатива j има оценки по повече от един критерий остава само този, по който има по-голяма оценка. След тази селекция, реалната стойност на E_{tk} е изчислена на 852, което се дължи на факта, че някои от твърденията не са припознати от външните експерти по никой от критериите, а в не малко случаи, дадена алтернатива е идентифицирана, едновременно по няколко критерии. Приоритизирането на алтернативите, което е приоритизиране на твърденията и изводите от анализа се прави, като всяка алтернатива j се класира по онзи критерий, по който има най-висока оценка и попада в този квадрат на SWOT матрицата, по който е тя.

Твърденията и изводите представляващи алтернативите j в АНР модела се вписват в SWOT матрицата, като техният брой също е част от приоритизационния процес и се изчислява като производна на средната E_k за всички алтернативи j , по следния начин:

$$PrN_{SWOT} = \frac{NA' \sqrt{AVE_k}}{\sqrt{AVE_k}} \quad (38)$$

където NA' , е броят на всички алтернативи, които са обект на селекция (50) степенувано със корен квадратен от средната оценка по всички алтернативи, като участват само онзи критерий по който има най-висока оценка. По този начин в предпоследния етап на АНР всяка алтернатива остава само по един критерий, който е изведен на база E_k . Средната оценка AVE_k не може да надвишава стойността 1 и е толкова по-малка, колкото E_{tk} е по-голяма. В изследването E_k е изчислено на 0,02. Високата стойност на AVE_k води до увеличена степен, което придвижва PrN_{SWOT} , по-близо до номиналния брой на алтернативите j , което се явява своеобразно фиксиране на броя на твърденията и изводите, които ще участват в окончателния SWOT. Приоритизирането на броя на твърденията и изводите - PrN_{SWOT} , се прави не само, за да се операционализира и

оптимизира крайната съвкупност, но и за да се извадят най-важните от тях. След определяне на броя на твърдения и изводите, които влизат в SWOT те се разделят на Силни и Слаби страни, Възможности и Заплахи, като твърденията и изводите по тези квадрати се определя от дела на всеки критерий от общата съвкупност на получени селекции от експертите и в SWOT матрицата влизат по низходящ ред, до изчислената им бройка.

PrN_{SWOT} в направения анализ на основата на ВЕО и на изведените изводи и твърдения, следвайки формулата (37) се установява на 13. За да се получи балансиране между 4 квадрата на SWOT матрицата, този брой се разпределя, като във всеки квадрат трябва да попаднат между 20-30% от получената бройка. Това е финална калибровка на приоритизационния процес. Този начин на изготвяне на SWOT анализа цели да се постигне повисока обективност и приоритизиране на направените изводи и открития в изследването, като самата SWOT матрица изпълнява ролята на критериална система за приоритизиране, а в последствие и на средство за систематизиране на направените обобщения и подпомагане вземането на последващи решения.

Чрез широкия набор от методически инструменти прилагани в настоящето изследване се прави опит не само за апробиране на различни методи и инструменти за анализ, но и за тяхното адаптиране с цел повишаване релевантността и обективността. Това носи не само научни предимства на изследването, но и свързва теоретичното знание с приложната реалност. Като основни критерии при приоритизирането е да се усъвършенства конкурентоспособността, устойчивостта и жизнеспособността на българското земеделие. Приоритизирането, което е вид класифициране винаги се прави на основата на определени критерии. Установените конкретни факти и описано настоящо положение в обхванатите сектори и тематични области, както и на протичащите промени и историческо развитие във времето са свързани, както с вътрешните процеси и структуриран път на развитие, така и с външните обстоятелства – стимули и ограничения и външна конкуренция на общия пазар. Посредством научния анализ се цели достигането до най-важните, конкретни и правилни изводи и твърдения отнасящи се до развитието на българското земеделие и конкуренто-способност, които с позитивистичен анализ да бъдат приоритизирани, за да се изведе есенцията от случващото се в българското земеделие с присъединяването на страната в ЕС, което да помогне в научната, приложна, нормативна и опознавателна работа в бъдеще.

2. АНАЛИЗ В ИКОНОМИЧЕСКИ КОНТЕКСТ ЗА РАЗВИТИЕ НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО

2.1. БРУТЕН ВЪТРЕШЕН ПРОДУКТ И НАЦИОНАЛЕН ДОХОД

България се нарежда на 22-ро място по размер на икономиката, измерена на база Брутен вътрешен продукт в ЕС през 2017 г., като за сравнение с 2007 г. има придвижване нагоре с едно място. В същото време на човек от населението България е на последно място сред всички страни членки. На човек от населението, размерът на БВП в номинално изражение е 14,3 хил. лв., като нараства от 8,2 хил. лв. през 2007 г., когато страната се присъединява към ЕС. Изчисляването на БВП в паритет на покупателна способност (ППС) показва, че страната се нарежда на 21-во място, като достига равнища от 104,7 млн. евро, което е почти двойно в сравнение с метода на текущите цени. За периода 2007-2017 г., БВП се повишава с 59%, което нарежда страната сред страните с най-висок ръст по този показател.

Таблица 2. Брутен вътрешен продукт по разходни компоненти, млн. лв.

Го- ди- на	Брутен вътре- шен продукт	Крайно потребле- ние на домакин- ствата	Прави- тел- ствени разходи	Колекти- вно потребле- ние	Инвести- ционни разходи	Нетна външна търговия на стоки и услуги
2007	63 464	43484	4748	5840	21342	-11951
2008	72 756	47756	6161	6313	26901	-14375
2009	72 986	45953	5943	6280	20850	-6041
2010	74 771	47708	6126	6194	16874	-2131
2011	80 759	50317	6468	6331	17339	304
2012	82 040	53671	6514	6457	18001	-2603
2013	81 866	51011	6839	7119	17234	-337
2014	83 756	52390	7215	6895	18044	-789
2015	88 575	55386	7177	7113	18768	131
2016	94 130	57311	7396	7342	18020	4060
2017	101 043	61277	7771	7999	20295	3700

Източник: НСИ и Евростат.

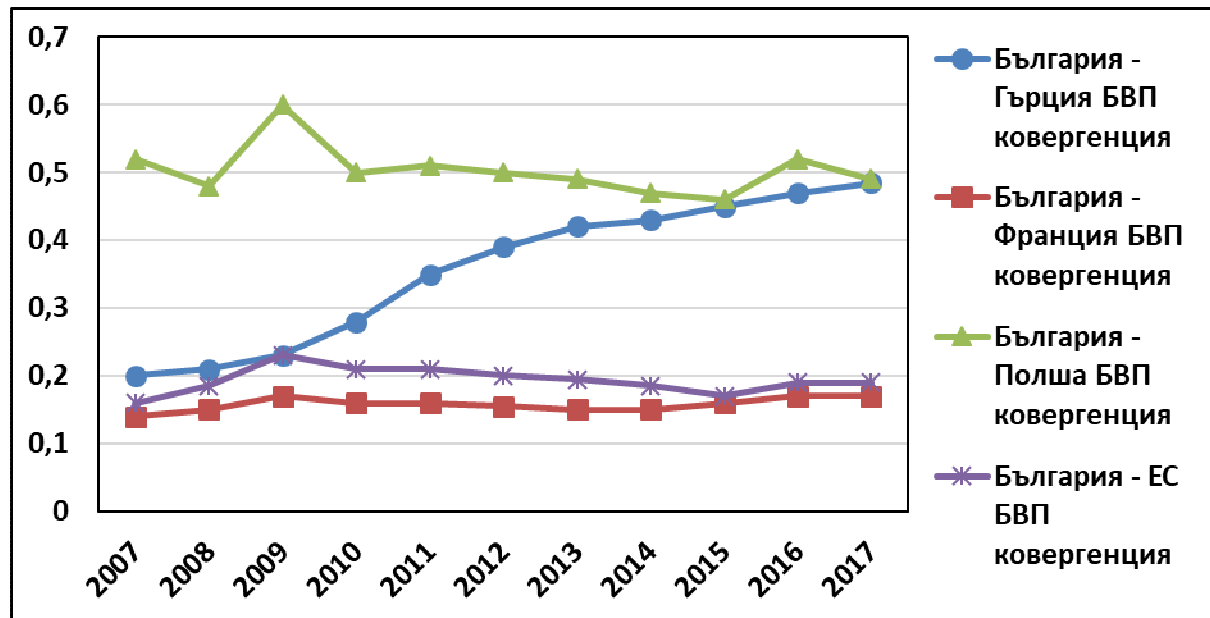
Най-голям принос във формирането на БВП на страната има крайното потребление на домакинствата, което съставлява през 2017 г. около 62% от цялата стойност. Процентът на разходите на домакинствата намалява през разглеждания период, като през 2007 г. те са формирали около 68%. Намалението на дела на потребителското търсене в структурата

на БВП се дължи на постепенното увеличение на другите компоненти, като най-сериозно е покачването във външнотърговския баланс. Благодарение на износа на стоки и услуги към края на периода се постига положително външнотърговско салдо, но като цяло външнотърговският елемент представлява около 4% от БВП за 2017 г.

Брутният доход на човек от населението се увеличава със 71% за периода 2007-2017 г. Това увеличение на доходите на населението изпреварва възходящото развитие на БВП, което означава, че преобладаваща част от изработеното в икономиката се превръща в заплащане на труда. Това е положителен момент, защото българската икономика е основана на потреблението и ръстът в доходите, където делът на разходите за храна заема голяма част, което е предпоставка за засилване потреблението на храни.

Важен показател, който разкрива степента на сближаване на българската икономика към тази на ЕС е коефициентът на конвергиране на БВП. Като страна член на ЕС, България получи значителен достъп до европейски средства и фондове, като една от целите на общата европейска политика е именно доближаване на по-слабите и икономически изостанали страни до развитите икономически държави.

Фиг. 2. Динамика на конвергиране на БВП на България с избрани страни

Източник: Евростат и СРА.

В обхванатия период се вижда незначително увеличение на коефициента на конвергиране на българската икономика към европейската, което се дължи на липса на достатъчни вътрешни генератори за растеж и ускорено развитие, като отсъствието на динамика в инвестиционното брутообразуване и ниските нива на доходи предопределят бавното

икономическо сближаване (Иванов, 2020). Тази макроикономическа обстановка се превръща в слабост, която рефлектира върху селското стопанство, където ниските доходи ограничават потребителските възможности на населението, а стагнацията в инвестиционното поведение не спомага за увеличаване на добавената стойност.

2.2. НАСЕЛЕНИЕ, ПОТРЕБЛЕНИЕ И ИНФЛАЦИЯ

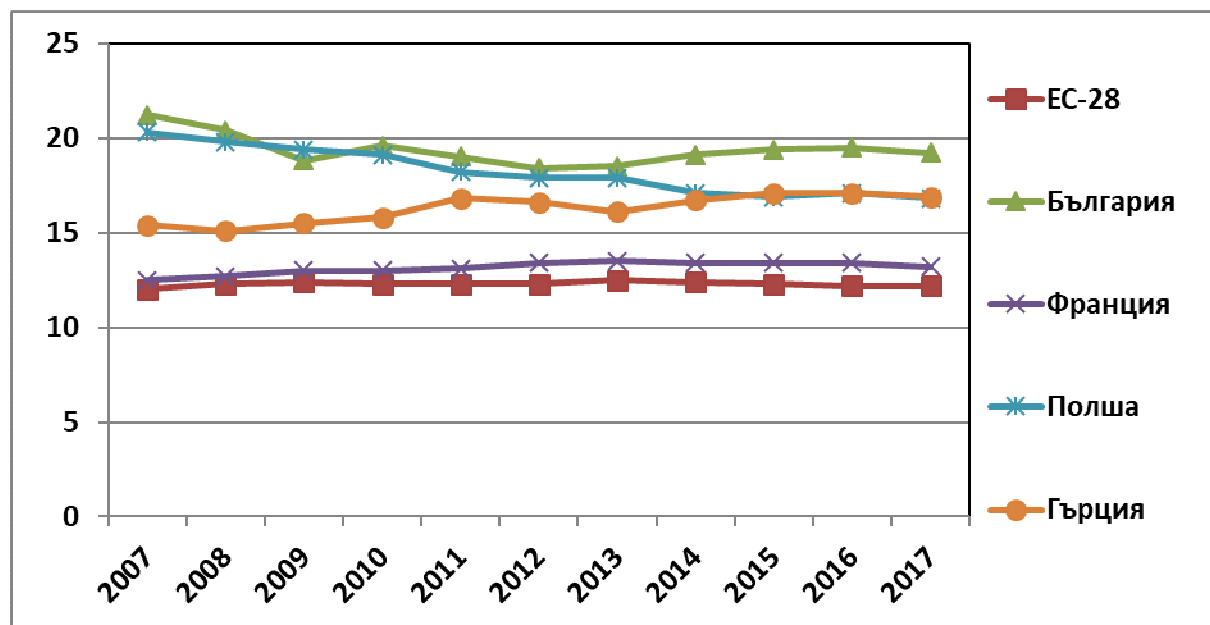
Промените в броя на населението оказва съществено влияние върху селскостопанското производство както посредством консумацията на храни, така и като един от факторите на производство – работната сила. Населението на страната непрекъснато намалява, като между 2007-2017 г., то се свива с около 9% и през 2017 г. се изчислява на около 7,05 млн. души. Неблагоприятна е също тенденцията на застаряване на населението, като броят на хората във възрастовата група до 24 години непрекъснато намалява и през 2017 г. е 23%, докато групата в пенсионна възраст (над 65 години) е вече 21%. Само 10 години по-рано между двете групи разликата е достигала над 9%. Всичко това се отразява като цяло на намаление на потреблението на храни, което от една страна е вследствие на намаление на населението, а от друга на увеличаване на относителния дял на хората, получаващи пенсии, чиито доходи са сравнително ниски. Като цяло България е сред страните, където най-голяма част от доходите на населението отиват за храна. През 2017 г. около 29% от разходите на домакинствата са предназначени за храна и напитки, докато към 2007 г., тези разходи са съставлявали около 35%.

Независимо че brutните доходи на населението нарастват с около 71% за периода 2007-2017 г., разходите за храни и напитки намаляват само с около 16%, което означава, че голяма част от увеличението на доходите на населението през тези години е отивало за подобряване на жизнения стандарт, изразяващо се в повече разходи за храна. Според *Иванов (2017)* „храната и продукцията от земеделието се отличават като стоки от базова необходимост за всички индивиди и стоят в основата на пирамидата на човешките нужди”.

В относително измерение, разходите за храни и напитки от крайното потребление на домакинствата в България са сравнително близки с тези в другите страни на ЕС. В България те заемат около 19,2% през 2017 г., докато средно за ЕС те са 12,2%. От страните, с които се прави сравнение, където през 2017 г. този процент е около 17%, България се доближава до Полша и Гърция. Разходите за храни и напитки намаляват в периода 2007-2017 г., което основно се дължи на увеличение на доходите, но те остават относително високи към средните европейски равнища. Акцентът за подобряване

качеството и стандарта на живот трябва да се изразява и в подобряване начина на хранене, което не е свързано с редуциране разходите за храни, а напротив, с тяхното нарастване, предоставящо по-добро качество.

Фиг. 3. Дял на разходите за храна и напитки в крайното потребление, %

Източник: Евростат.

Можем да формулираме тезата, че за да има икономика трябва да има потребление, което зависи от цените, а те са повлияни от разходите. *Keynes (1936)* поставя потреблението в основата на макроикономиката. Съгласно Абсолютната доходна хипотеза, потреблението е в пряка линейна зависимост от доходите, макар и да е по-малко от тях, като разликата остава в спестяванията. Същевременно *Marshall (1920)* изтъква ролята на полезността при решаването на консуматорския проблем, като колкото по-малка част заема потреблението на дадена стока в общите потребителски разходи, толкова по-малък е ефектът на доходите. Логическият силогизъм тук може да се обобщи, като: същността на икономиката е потреблението, което се движи от доходите, които могат да се приемат за даденост, а променливият фактор за разпределението на потреблението между стоките и хората става чрез цените. Оттук следва, че ключовият фактор от който зависи потреблението са цените. В съвременния свят, все повече икономисти се обединяват около постановката, че ние живеем в икономика на свръх предлагането, което превишава търсенето. *Alpert (2013)* посочва, че „глобалната икономика страда от недостиг на търсене“, като оттам вади необходимостта от засилване ролята на държавата и на „лесните“ пари, за да се посрещат растящите възможности на предлагането, постигнати посредством продуктивността. Подобна концепция вероятно ще бъде жизнеспособна, но определено създава

предпоставки за кризи и затруднения защото води до задлъжнялост на икономическите субекти и държавите, което е среда на дисбаланси, а те действат като катализатор за кризи и икономически сътресения. В същото време, цените зависят от разходите, които са класическият фактор в ценообразуването. *Nagle and Hogan (2006)* твърдят, че “разходите-плюс ценообразуващият принцип е най-разпространеният начин защото той носи аурата на финансовото благоразумие”.

Повишението на доходите на населението води до подобряване качеството на живот през последните 10 години, но в същото време се отразява и на цените. По-високото търсене създава известен инфлационен натиск, който се дължи както на ръста на доходите, така и на разширяващата се интеграция на местната икономика с европейската. България е сред страните с най-висок индекс на потребителските цени за периода 2007-2017 г., който възлиза средно на 2,6%. Средната инфлация за същия период в ЕС е 1,7%, като разликите не са големи и основната причина за по-високата измерена инфлация у нас се дължи на първите 2-3 години на членство и именно на този външен за икономиката ефект на ценова адаптация и въздействие.

Средно за периода в България ценовите равнища на храните и безалкохолните напитки се повишава с 3,8%, което значително превишава както средните нива на инфлация в страната, така и аналогичния индекс за ЕС – 2,1%. Естествено трябва да се отбележи, че изпреварване на темпа на инфлация на храните, в сравнение с останалите потребителски стоки, е обезпокоително и затруднява, особено онази част от населението, където доходите са ниски и растат по-бавно отколкото инфлационният ритъм. Това трябва да бъде отчитано, тъй като то би се обострило, ако расте снабдяването откън на готови и полуготови храни и селскостопански продукти за директна консумация.

3. СЕКТОРЕН АНАЛИЗ НА БЪЛГАРСКОТО ЗЕМЕДЕЛИЕ

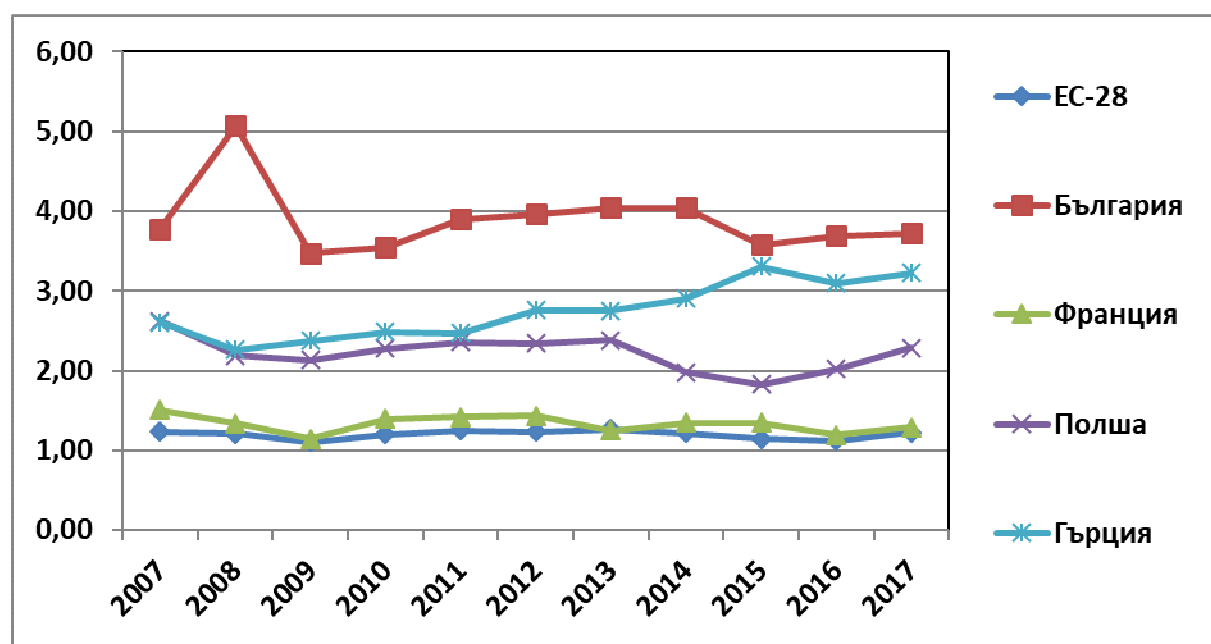
3.1. БРУТНА ПРОДУКЦИЯ И ДОБАВЕНА СТОЙНОСТ В ЗЕМЕДЕЛИЕТО

Земеделието, като част от икономиката на страната, допринася и се възползва от общото икономическо развитие. До началото на новото хилядолетие, то формира над 10% от БДС и от БВП на страната. С времето значението и мястото на селското стопанство непрекъснато намалява и през 2018 г. се очаква да съставлява около 3,6% от БВП. Само земеделието, без горско и рибно стопанство през целия преход съставлява около 2,5%, като се наблюдаваше известен спад в средата на разглеждания период и леко увеличение в последните години. По голяма част от тази негативна

констатация идва не от факта, че останалите икономически отрасли изпреварват земеделието, а че земеделието показва слаб прогрес през години на членство в ЕС, където се предполагаше, че значителното финансово подпомагане ще спомогне за инертното развитие забелязано много по-рано (ИАИ, 2020).

Трябва също да се отбележи, че еволюцията на Брутната добавена стойност в българското земеделие никога не е била плавна и равномерно протичаща, а се характеризира със скокове, леки спадове и задържане. В рамките на тези цикличности и флуктуации се наблюдава известна повтораемост на по-големите скокове и спадове, които се случват на едни 7 годишни периоди. За последните 20 години такива скокове в БДС се наблюдават през 2001 г. (ръст от предходната година с 11%), 2008 г., което се дължи до голяма степен на една много слаба селскостопанска 2007 година, 2011 г. (ръст с 18% на годишна база) и 2017 г. скок от 9% в сравнение с предходната година.

Фиг. 4. Дял на селското стопанство в Брутния вътрешен продукт, %

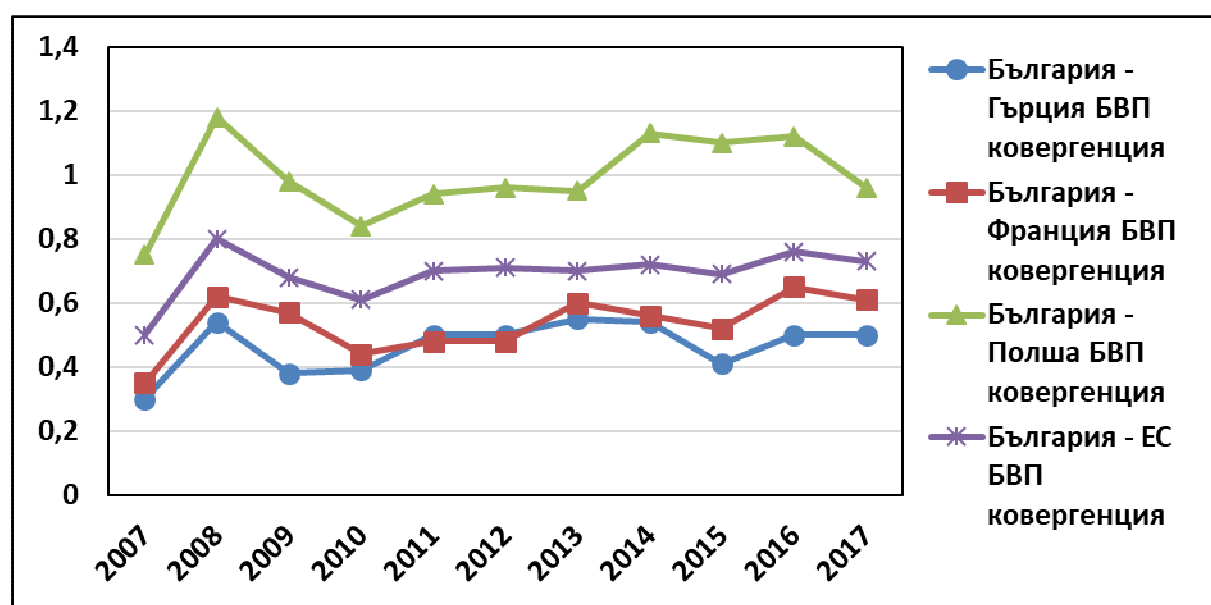
Източник: Евростат.

Важен показател отчитащ сближаването на българското земеделие със селскостопанските отрасли в ЕС става чрез коефициент на конвергенция. През 2007 г., България стартира от позиция 0,51 съпоставено със средните стойности на ЕС, докато през 2017 г., нивата са 0,74. При сравняването с Франция, конвергенцията скача от 0,36 до 0,62 за разглеждания период. Такава е тенденцията и в останалите паралели с другите наблюдавани страни. Причината за това отчетливо подобрение и конвергиране на българското земеделие с ЕС, е първо недобрата стартова година, като 2007 г. се явява слаба за българското земеделие, а от друга

страна, европейското земеделие не може да се похвали с висок ръст, като изостава в сравнение с останалите икономически отрасли. Например, ръстът в добавената стойност от земеделие средно за ЕС е около 14% за периода между 2007-2017 г., докато икономическият растеж е около 15%, а в много от водещите в земеделието страни на ЕС, като Франция и др. се отчита дори намаление в добавената стойност за периода.

Положително в картината на конвергиране на българското земеделие е изравнението на добавената стойност на човек от населението с водещата страна от Източноевропейските страни на ЕС – Полша (Иванов, 2020).

Фиг. 5. Конвергиране на БДС от земеделие на човек от населението

Източник: Евростат и САРА.

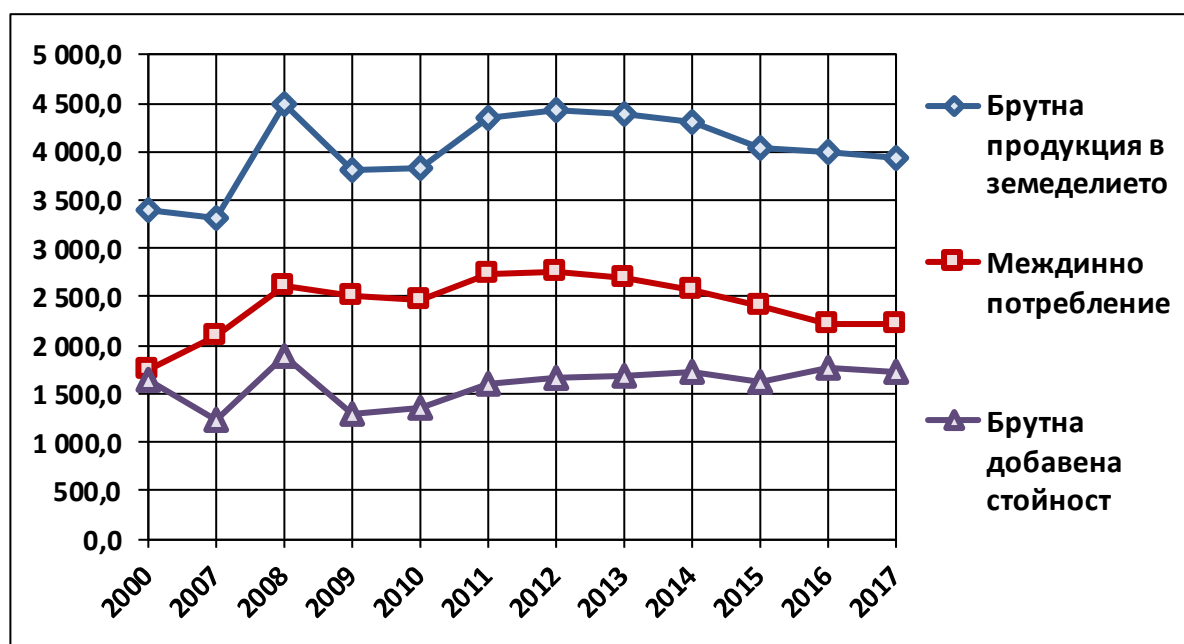
За разлика от конвергирането на цялата икономика на България с европейската, където прогресът след 2007 г. е незначителен, в земеделието се вижда съществено възходящо развитие. Според Иванов (2020) „резервите са много по-големи защото България има сред едни от най-ниските нива на добавена стойност на единица площ в сравнение със сравняваните страни“. С оглед на природните и поземлени разполагаеми ресурси и на ниската факторна интензивност на единица площ (производствени разходи и гъстота на животните) понастоящем в селското стопанство, перспективите да се ускори сближаването и дори да бъдат надминати европейските нива е оценявана като много достижима.

По данни на Националния статистически институт, през 2017 г. се отбелязва значителен ръст в Брутната добавена стойност от земеделие, която достига 3,76 млрд. лв. Това са едни от най-високите нива на БДС от 2008 г. и като цяло от началото на новото хилядолетие. Причина за

осезаемото увеличение на добавената стойност е намалението при разходите за производство, докато брутната продукция от земеделие остава на нива подобни на тези от преди няколко години.

Наблюдаваното състояние е незадоволително на фона на потенциала, който има земеделието у нас, независимо от това, че в сравнение с останалите страни от ЕС, нещата тук не изглеждат особено незадоволително. Добавената стойност в българското земеделие на единица използвана земеделска площ се покачва с почти 28% (средно за първите 3 години отнесено към последните 3 години на разглеждания период), докато средните стойности за ЕС са 18%, а в Полша се отчита ръст от 26%. Земеделието в Полша увеличава брутната продукция от земеделие с 11%, а в България този ръст е 29%, но разликите между абсолютните стойности на нашето и полското земеделие са почти 7 пъти в полза на полското. Същевременно, земеделската земя в Полша е само около 4 пъти повече от тази у нас и показва, че там добавената стойност на хектар е почти 1,5 пъти по-висока отколкото тук.

Фиг. 6. Брутна продукция и добавена стойност от земеделие, млн. евро

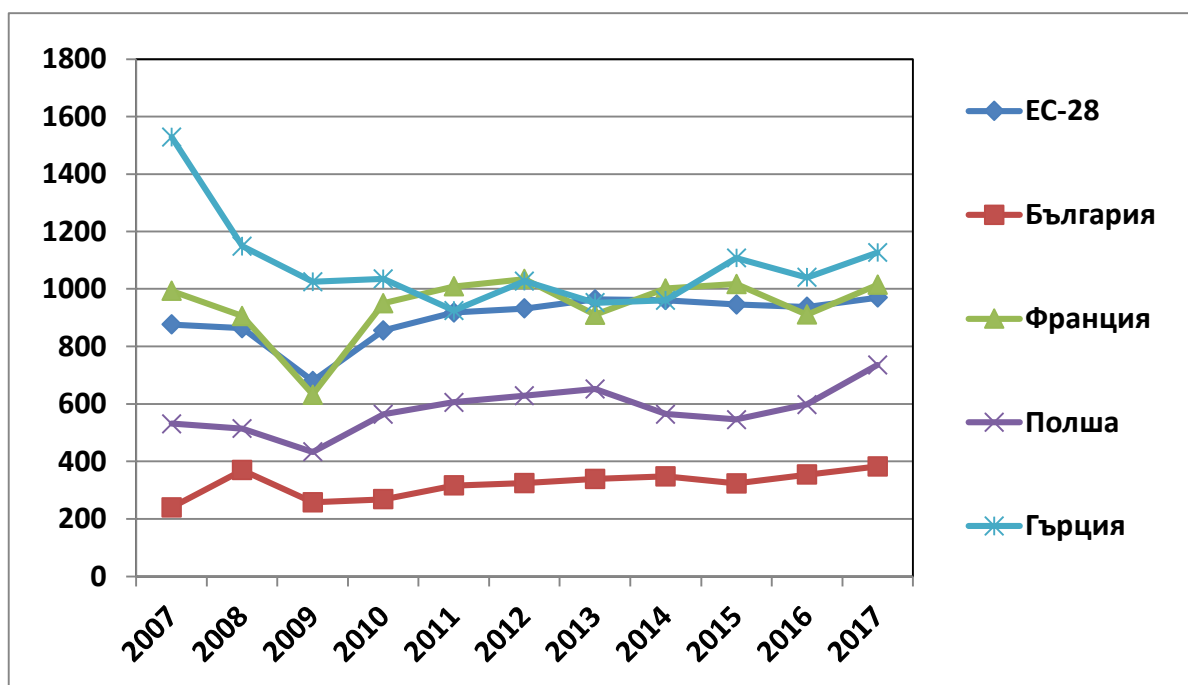
Източник: НСИ и Евростат.

Наблюдаваното състояние е незадоволително на фона на потенциала, който има земеделието у нас, независимо от това, че в сравнение с останалите страни от ЕС, нещата тук не изглеждат особено незадоволително. Добавената стойност в българското земеделие на единица използвана земеделска площ се покачва с почти 28% (средно за първите 3 години отнесено към последните 3 години на разглеждания период), докато средните стойности за ЕС са 18%, а в Полша се отчита ръст

от 26%. Земеделieto в Полша увеличава брутната продукция от земеделие с 11%, а в България този ръст е 29%, но разликите между абсолютните стойности на нашето и полското земеделие са почти 7 пъти в полза на полското. Същевременно, земеделската земя в Полша е само около 4 пъти повече от тази у нас и показва, че там добавената стойност на хектар е почти 1,5 пъти по-висока отколкото тук.

Наблюдаваното състояние е незадоволително на фона на потенциала, който има земеделието у нас, независимо от това, че в сравнение с останалите страни от ЕС, нещата тук не изглеждат особено незадоволително. Добавената стойност в българското земеделие на единица използвана земеделска площ се покачва с почти 28% (средно за първите 3 години отнесено към последните 3 години на разглеждания период), докато средните стойности за ЕС са 18%, а в Полша се отчита ръст от 26%. Земеделieto в Полша увеличава брутната продукция от земеделие с 11%, а в България този ръст е 29%, но разликите между абсолютните стойности на нашето и полското земеделие са почти 7 пъти в полза на полското. Същевременно, земеделската земя в Полша е само около 4 пъти повече от тази у нас и показва, че там добавената стойност на хектар е почти 1,5 пъти по-висока отколкото тук.

Фиг. 7. БДС на единица използвана земеделска площ, евро/ха

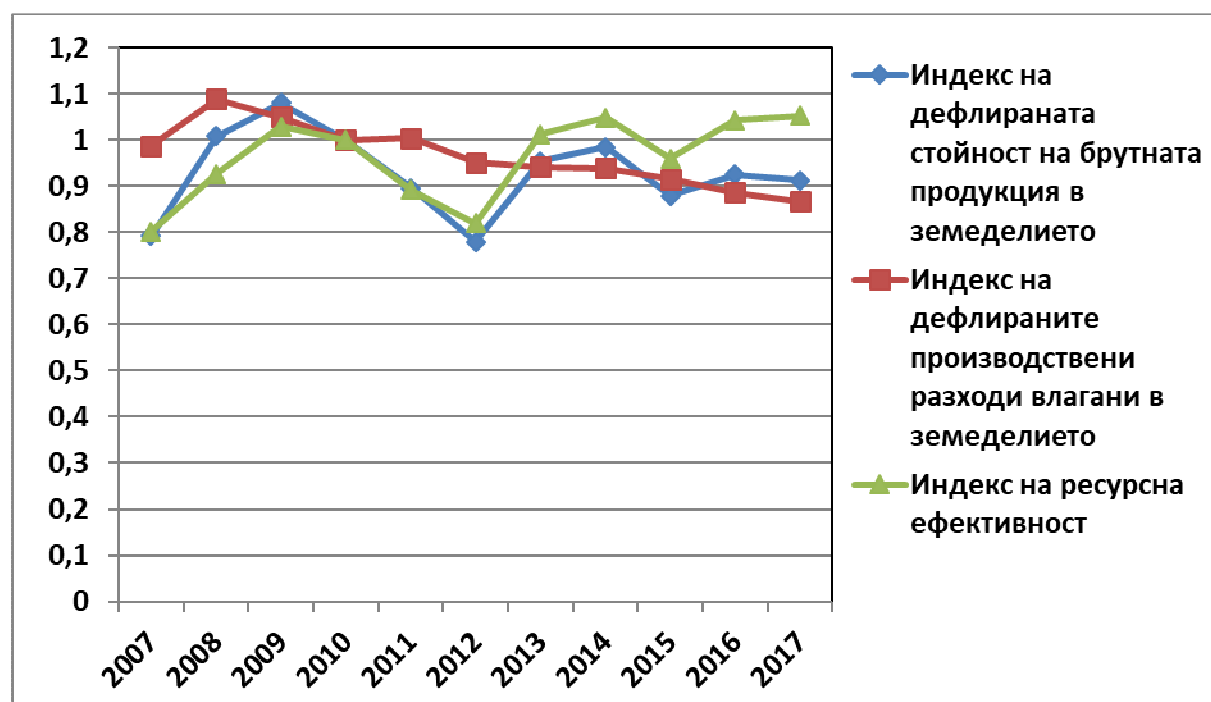
Източник: Евростат.

Развитието на БДС от земеделие е функция на различни фактори, но най-важните са структурата на производство, производителността, стопанската структура, цените на продукцията, маркетинга, производстве-

ните разходи, капитализацията, икономическото състояние на производствените единици и др. *Doitchinova et al (2019)* посочват, че прехода от планова към пазарна икономика, наред със структурните и поземлени реформи са „затруднили въвеждането на иновативни практики и са забавили процеса на модернизация и дигитализация”.

Съществува много висока зависимост между направените вложения на площ и възвращаемостта от производството. Степента на развитие на веригата на стойността и на вътрешносекторните връзки също е от ключово значение, които оказват влияние на равнището на добавената стойност в отрасъла. Секторите с по-висока добавена стойност са тези, които са по-високо разходно интензивни създават продукт с по-голяма степен на завършеност и участват в по-дълга верига на стойността. Добавената стойност в отрасъла е важна защото пряко рефлектира не само върху доходността на производителите и за ефективността, откъдето участва при дистрибутивната функция на инвестициите, но и е в основата за развитие на други индустрии и услуги, които разчитат на земеделието като източник на суровина.

Фиг. 8. Индекс на ресурсна ефективност в земеделието, 2010 г. = 1

Източник: САРА по данни на НСИ.

С изчисляване на ресурсната ефективност, която отразява изменението на обемите на земеделското производство и на неговата структура, с изолиране на ценовото влияние, отнесено към обемите на вложените суровини и материали, с тяхното ценово дефлиране се вижда, че след 2007 г. се отбелязва подобрение и ръст. Индексът на ресурсна

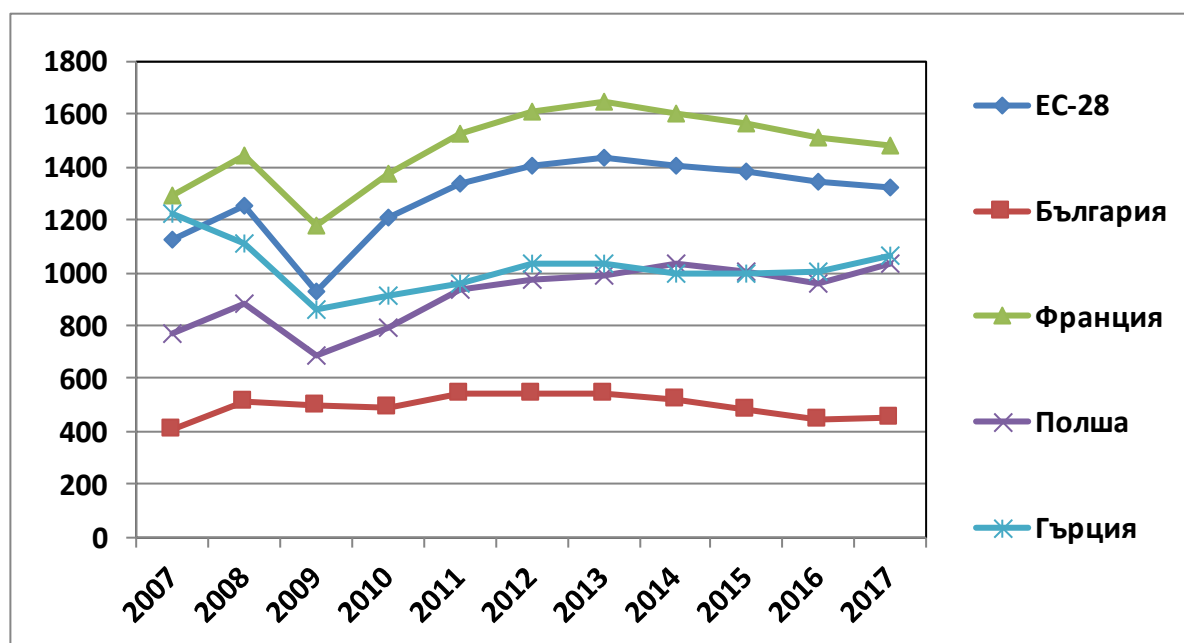
ефективност за периода 2007-2017 г. нараства от 0,8 до 1,05. Този индекс показва, че след 2013 г. се забелязва положително изменение в темпа на земеделското производство, което се стабилизира, макар и на нива по-ниски отколкото в началото на периода и надминава темпа на производствените разходи.

Независимо че в периода 2008-2010 г. обемите на земеделско производство да са били по-високи отколкото в края на периода, дефлираните производствени разходи за суровини и материали са превишавали това производство и са водили до едни по-ниски нива на ресурсна ефективност. Най-значителен спад се отчита при индекса на производствените разходи, които съществено намаляват от 0,99 (2007 г.) до 0,87 (2017 г.), което показва, че има физическо свиване на производствените вложения, дължащо се на промените в структурата на земеделското производство и ниско разходното поведение на част от фермерите, с цел да оптимизират пределната възвращаемост и да се предпазят от евентуални ниски изкупни цени.

В последните години се отбелязва намаление на физическите обеми на производствените фактори, което най-съществено допринася за повишаване индекса на ресурсна ефективност. Производственото оптимизиране в стопанствата се постига чрез намаляване на вложенията до степен, където ефективността на единица ресурс води до по-високи производствени резултати. Екстензивните по отношение на разходите на единица площ производства увеличават своя дял, което се дължи на модернизация и икономии от мащаба. Там се постига подобряване на ефективността, където на единица площ се получават по-добри относителни резултати между брутни приходи и направени разходи. Интензивните производства, изискващи по-големи производствени разходи на площ показват по-лоши резултати и при тях има регрес в общата икономическа структура на отрасъла.

Производствените разходи (междинното потребление) в земеделието в България и другите страни, избрани за сравнение, показват значителни различия. Средно за периода 2007-2017 г., производствените разходи в България са около 500 евро/ха, докато в ЕС средно те са около 1 300 евро/ха. Това показва, че средната интензивност на разходите в ЕС е с повече от 2,5 пъти над правените разходи в България. Най-високи разходи на хектар са правени във Франция, където чието равнище е около 1 450 евро/ха. Във всички включени в изследването страни се наблюдава отчетливо увеличение на разходите на единица площ за периода 2007-2017 г., средно около 18%. В същото време увеличението в България възлиза на около 12%.

Фиг. 9. Нива на производствени разходи в България и избрани страни, евро/ха

Източник: Евростат и собствени изчисления.

В абсолютна сума, нарастването на влаганите разходи на хектар у нас се равняват на около 50 евро/ха, докато в другите страни - между 200-250 евро/ха. Единствено в Гърция се отчита намаление на вложените разходи на хектар, което се дължи на тежката икономическа криза, която доведе до значителни ограничения във финансирането и финансовите възможности на стопанствата. Установена е тясна зависимост между влаганите разходи и нивата на брутната продукция и на добавената стойност колкото по-високи са вложенията, толкова по-големи са потенциалните ползи, изчислявани като добавена стойност. Естествено, съществува ясна връзка между производствените разходи на хектар и структурата на производство, като ориентацията на земеделието към сектори с по-висока добавена стойност детерминира нуждата от нарастващи производствени разходи, което допринася за постигане съответно на по-висока добавена стойност.

Нетната добавена стойност (НДС) в земеделието е производна на БДС, от която се приспадат амортизациите. Най-високо равнище на НДС е постигнато през 2008 г., като оттогава насам средното равнища не показва сериозно развитие и се задържа на нива от около 2,5 млрд. лв. Разходите за амортизации в земеделието непрекъснато нарастват през годините на членство в ЕС, което до голяма степен обяснява липсата на видимо увеличение на НДС. Разходите за амортизации в ЕС-28 за периода 2007-2018 г. са нараснали само с 13%, докато у нас това нарастване е повече от 4 пъти. В процентно отношение тенденцията у нас показва изпреварващо увеличение в инвестициите. Това води до по-голямо влошаване на

брутни и нетни показатели на доходност в европейското земеделие и до подобряване позицията на българското земеделие по отношение на възвращаемостта на капитала и нивата на доходност. По-високите равнища на амортизации в ЕС показват обаче и по-голяма обезпеченост с капитал, което е предпоставка за постигане на по-висока производителност, така също и за повишаване на добавената стойност.

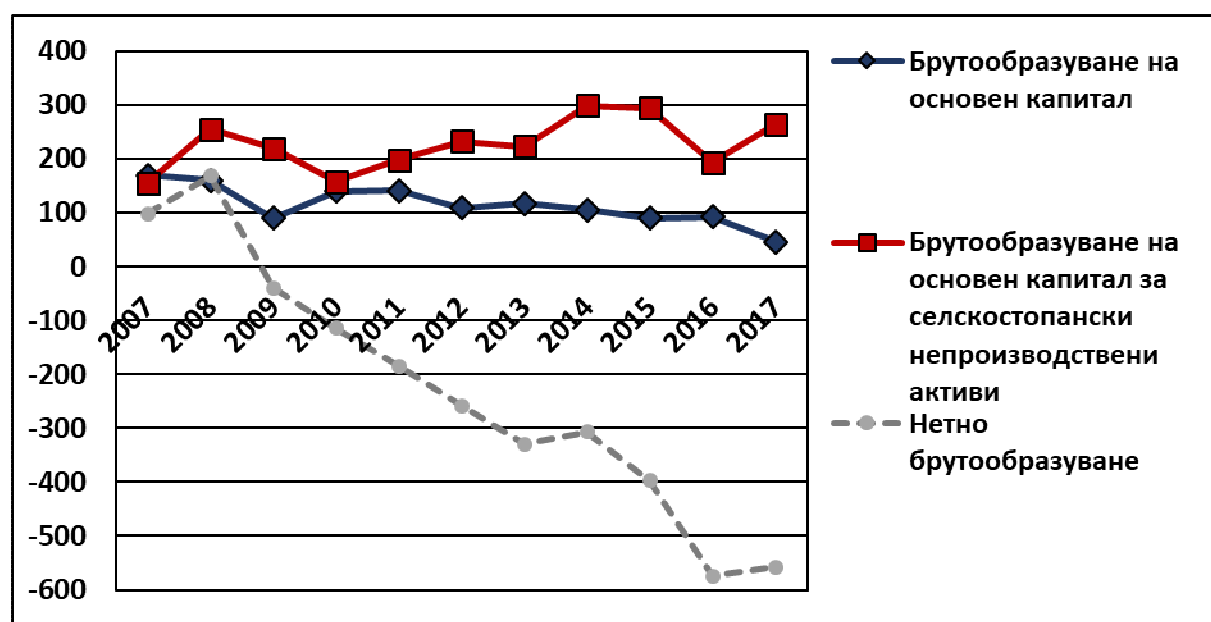
3.1.1. Инвестиции и капиталобразуване в земеделието

Брутообразуването на основен капитал в селското стопанство нараства и това е тенденция не само през периода на членство в ЕС, но и през предприсъединителния период. Вероятната причина за това е както финансовата помощ по отделните мерки за подкрепа на модернизацията по време на прилагане на САПАРД и на ПРСР, но и на повишения интерес към сектора, което увеличава инвестиционната активност. Повишеният интерес към земеделието и значителните фондове за инвестиционна подкрепа в двата програмни периода след 2007 г. се изразяват в създаването на основен капитал, възлизащ на над 3,8 млрд. лв. През целия разглеждан период, в резултат на значителните публични средства за инвестиции и на значителните средства за директни плащания, възлизащи общо през годините до над 2 млрд. лв. се подобри инвестиционната активност и капиталовата база се осъвремени и издигна на много по-високо ниво. Само средствата за инвестиции в материални активи в земеделието по II стълб от 2007-2017 г. са платени публични разходи в размер на над 1,15 млрд. лв., което показва, че 30% от направените инвестиции в земеделието за този период са с публични средства.

По показателя факторен доход откъм използването на постоянен капитал българското земеделие е в по-добро положение отколкото е средното равнище на този показател в ЕС. През последните 3 години (2015-2017 г.) факторната доходност към разходите за амортизации на основен капитал в България е около 13 евро на единица капиталов разход, докато в ЕС-28 този показател е 2,8 евро за единица. Това означава, че нивата на капиталовите разходи у нас са много по-ниски отколкото в ЕС, което трябва да се разглежда като фактор, създаващ по-малък финансов риск и водещ до по-добри нетни показатели за доходност и възвращаемост в сектора. От друга страна високото съотношение между факторна доходност и разходите за използване на капитала показва много по-ниската обезпеченост с техника и технологии в българското земеделие, което е проблем за подобряване на продуктивността, производителността и оттам на конкурентоспособността на отрасъла. Според *Попов и кол. (2012)* „увеличаването на дохода не води до увеличаване на производството в същата степен и до пропорционално увеличение на инвестициите в

земеделieto". Негативните процеси, които се наблюдават през разглеждания период при основния капитал, са свързани с намаляване на инвестициите в преки производствени активи (живи животни и насаждения) и увеличаване на инвестициите в непроизводствени активи. Това е неблагоприятно и вероятно е една от причините да отчитаме подобрене на ефективността и производителността в земеделието, но в същото време изоставане при добавената стойност и общата възвращаемост от производството.

Фиг. 10. Брутообразуване и основен капитал в селското стопанство, млн. лв.

Източник: НСИ.

По отношение използването на основен капитал и неговата ефективност за създаване на добавена стойност се вижда, че страната също има известни предимства, като на единица използван капитал (амортизационни отчисления) се получава добавена стойност, възлизаща на 4,1 евро, докато в ЕС-28 този показател е 2,9 евро. Най-висока ефективност на използването на основен капитал има в Полша - 5,3 евро за периода 2015-2017 г.

През целия период на членство на страната в ЕС и прилагане на ОСП, българското земеделие се модернизира с навлизането на нови машини. За периода между 2008-2016 г., средногодишното увеличение при основните машини е около 8%. Ако в началото на периода над 80% от регистрираната техника е била на възраст над 10 години от времето на производство, то в края на периода, процентът на най-остарялата техника е между 45% при прикачната и навесна техника до 79% при колесните трактори. Средно на около 55 ха ИЗП се пада по един колесен трактор и на около 280 ха обработваема земя един зърнокомбайн, което показва, че има една

сравнително добра номинална обезпеченост. Все пак страната изостава по отношение на останалите водещи страни в световното земеделие най-вече по отношение дела на използваната по-нова техника - до 5 години от производство. Във водещите страни около 12-13% от техниката (трактори) в стопанствата е до 5 години от датата на производство, докато у нас тя е около 8%¹.

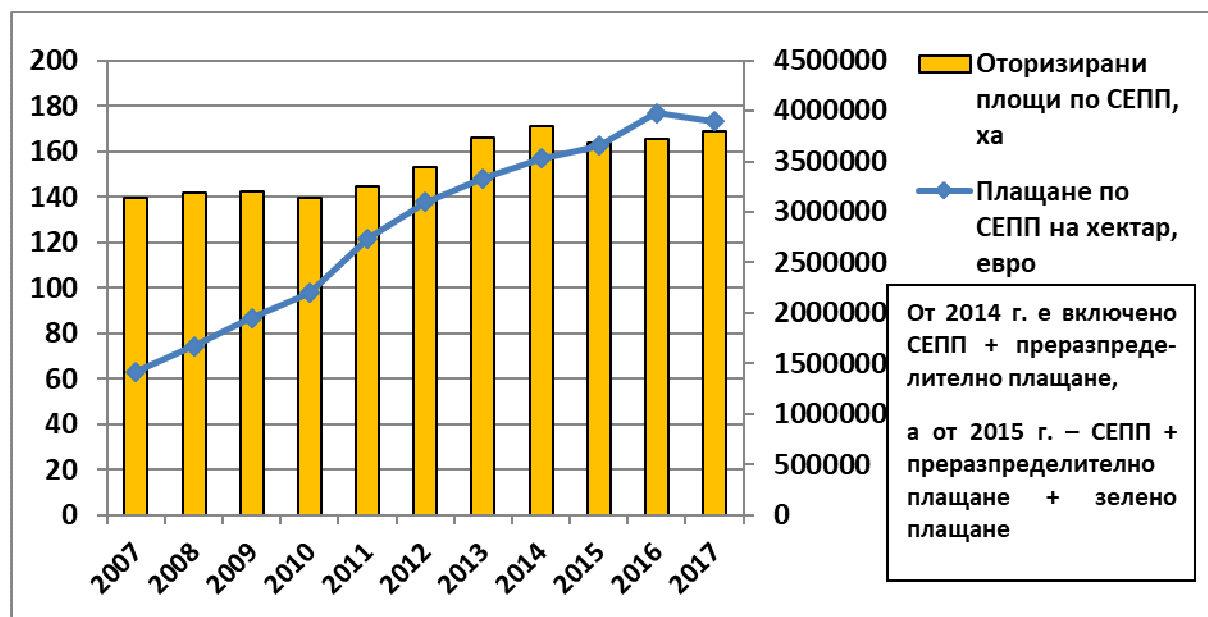
Трябва да се отбележи, че тази статистика отчита само регистрираните машини, докато в земеделието работи и много техника, която поради различни причини не е регистрирана. Все пак отнесен броят на регистрираната техника към броя на стопанствата се вижда, че през 2016 г. на всеки 2,5 стопанства се пада по 1 трактор и на около 1,7 от стопанствата, специализирани в зърнопроизводството се пада по 1 регистриран комбайн. Това свидетелства за значителния процент на стопанствата, които продължават да съществуват, но нямат както материално-технически, така и поземлени и икономически перспективи да продължат да се развиват успешно. Разпределението също има значение, за да се гарантира, че различните сектори имат съпоставими възможности да се развиват защото една от слабостите е именно изоставането в модернизиранието и технологичното обновление в животновъдството.

3.1.2. Развитие на площите и плащанията по директната подкрепа

Директните плащания са организирани като необвързани с производството плащания на единица площ, предназначени за подкрепа на доходите на земеделските производители и представляват основен дял от целия бюджет на ОСП. Основната форма на подпомагане на земеделските стопани с директни плащания е чрез СЕПП и чрез тази схема се разпределя най-същественният финансов ресурс в земеделието, насочен към основния дял от бенефициентите. Същественото и едно от най-големите предимства на директните плащания е тяхната достъпност до производителите, липсата на тежки предварителни условия за тяхното придобиване и отсъствие на последващи ангажменти при тяхното използване, което ги превръща в силно предпочитани от страна на фермерите. Оказва се, че „земеделските производители дължат голяма част от своите икономически резултати на плащанията по I стълб“ (Соколова, 2014). Те дават допълнителна гаранция и сигурност на производителите, които в условията на растяща неопределеност имат нужда от такъв своеобразен инструмент за управление на риска.

¹ USDA Agri Census <https://www.farm-equipment.com/articles/13093-how-old-is-the-us-fleet-of-farm-tractors>

Фиг. 11. Заявени площи по СЕПП и директни плащания 2007-2016 г., евро/ха

Източник: Разплащателна агенция.

Заради предимствата на ДП интересът към тях е голям. Площта, заявена по СЕПП се увеличава през годините, започвайки през 2007 г. от 3,2 млн. ха и достига до над 3,8 млн. ха през 2017 г. Това представлява около 76% от Използваната земеделска площ и около 73% от цялата площ, която може да се определи със селскостопанско предназначение в страната. Това предполага, че потенциалът на нарастване на заявената земеделска площ по СЕПП все още не е достигнат, като докъде ще расте тази площ зависи от размерите на подпомагане, начините на подпомагане и разходите за превръщане на тези земи в отговарящи на изискванията за допустимост. СЕПП нараства с почти 3 пъти за периода 2007-2017 г., като нарастването на единното плащане компенсира почти 20% нарастването на оторизираната площ. Същевременно, много от изследователите по темата за субсидиите изтъкват техните разнородни ефекти и, че те не допринасят за преодоляване на дисхармоничното развитие на различните сектори, а водят до задълбочаване на структурните проблеми (Котева, 2012, Башев и кол., 2012, Попов и кол, 2012, др.).

След 2014 г. се увеличава процентът на обвързана подкрепа, която е замислена да подпомогне целенасочено чувствителните сектори. Определено обвързаната подкрепа доведе до положителни резултати при подпомогнатите сектори, но се констатираха и конюнктурни изкривявания – с рязко увеличение на площи при някои култури и при структурното преобразуване при животните и стопанствата отглеждащи животни. Основната причина за появилата се конюнктура е адаптационната ориентация на земеделските производители към субсидиите, където субсидиите имат съществена роля при взимането на производствени

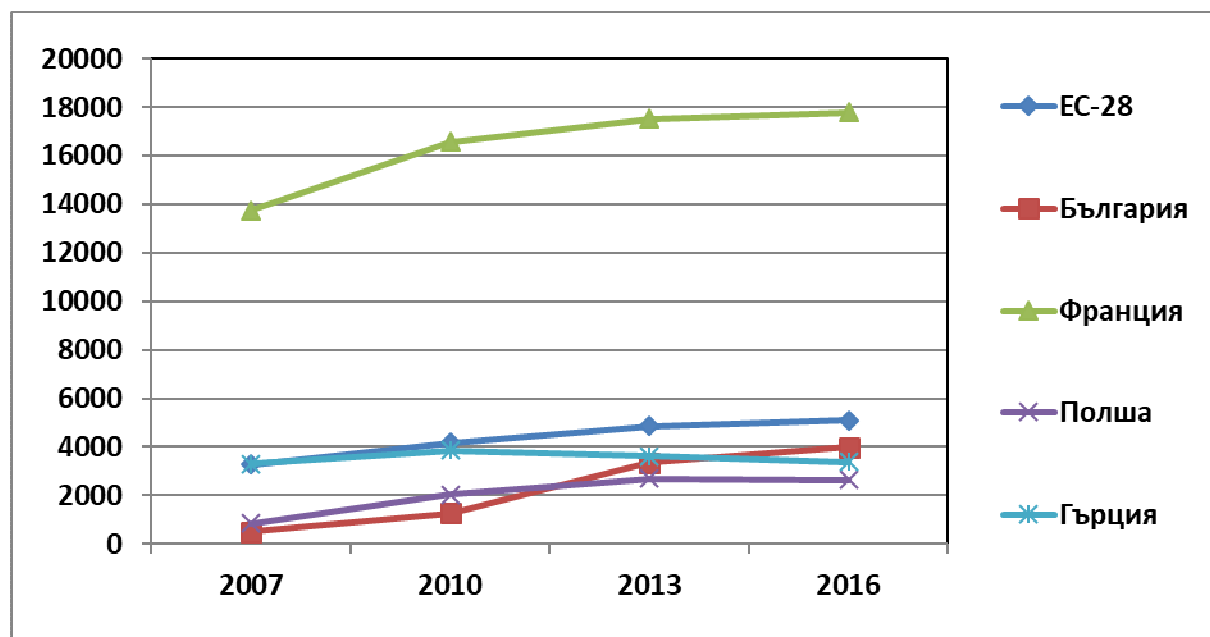
решения. Тези плащания оказват структуроопределящо влияние не само върху производствената структура (какво да се произвежда), но са движеща сила при определяне на стопанските структури, техния мащаб и размер. Оказва се в голяма степен, че обвързаната подкрепа има съществен принос за стабилизиране на производството в подпомогнатите сектори, но тя влияе по-съществено върху производството от гледна точка на площи и брой животни и в по-малка степен върху продукцията, което може да се отчете като проблем на ефективността на което трябва да се търсят решения.

3.1.3. Субсидии и факторен доход в земеделието

ЕС се отличава и с едни от най-големите, и като размер и като дял на субсидии от бруtnата продукция и доходите на земеделските производители в света. С прилагането от ОСП и политиката на подпомагане по I и II стълб, българските производители получиха достъп до огромен финансов ресурс, който в последните години възлиза на над 2 млрд. лв. годишно (САРА, 2017). Само директните плащания и плащанията на площ и на обвързаната подкрепа са над 1,7 млрд. лв. България е сред малкото страни, където за периода между 2007-2016 г. се отбелязва осезаем ръст в размера на получаваните субсидии на едно стопанство. Скокът на получаваното подпомагане, без да се отчитат инвестиционните помощи, достига шест пъти за разглеждания период (ИАИ, 2020).

Наред с директните и другите компенсаторни плащания, които идват по линия на I и II стълб на ОСП, земеделският отрасъл получава и национално финансиране по линия на държавна помощ. Най-общо Схемите на държавни помощи могат да се обобщят в следните направления: инвестиционни помощи, компенсаторни помощи, насочени към гарантиране използването на качествен посевен материал в растениевъдството и поддържане на развъдната дейност в животновъдството, помощи, насочени към повишаване качеството на храните и суровините, минимални помощи (*de minimis*), помощи за участие в изложения. Тези схеми на Държавна помощ са насочени към растениевъдството и животновъдството, като средствата и цялостното администриране се осъществява от Държавен фонд „Земеделие“.

Фиг. 12. Среден размер на всички субсидии в стопанствата, евро

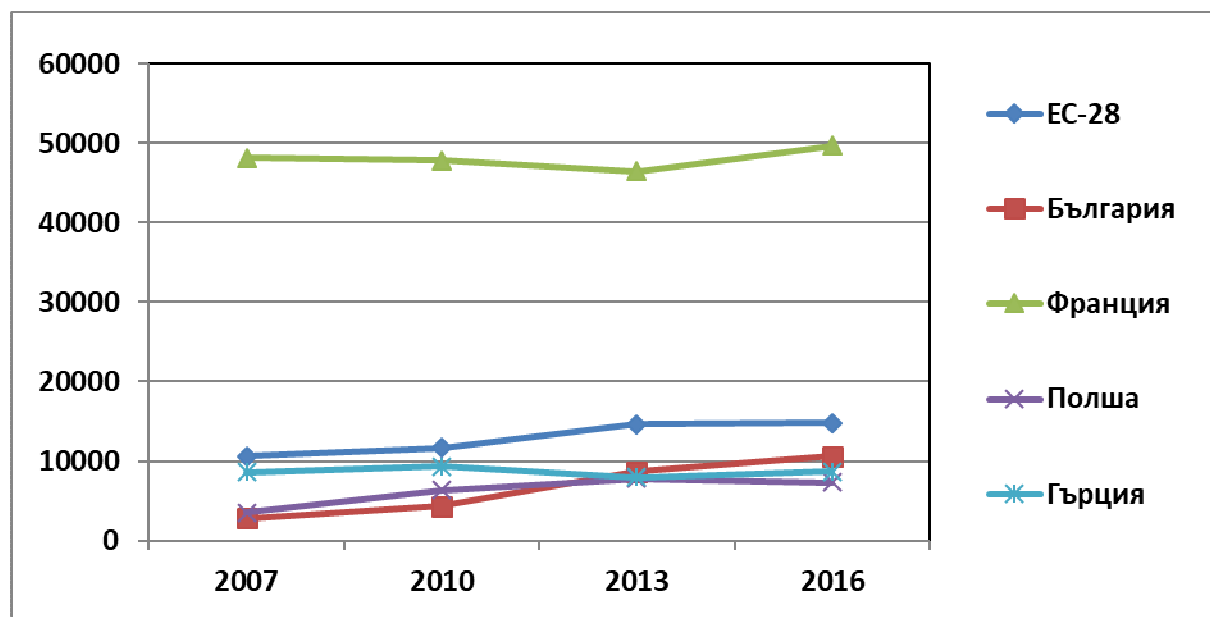

Източник: Евростат.

В ЕС, след 2009 г., намалява делът на субсидиите в доходите на производителите, като в процентно изражение този спад е от 39% до 29%. През 2013 г. делът на субсидиите във факторния доход в България е по-висок от същия в страните членки на Европейския съюз (ЕС-28), което потвърждава твърдението, че българските производители в последните години са по-зависими от субсидирането. По отношение ефекта върху доходите на земеделските производители, директните плащания допринасят за увеличаване на доходите и имат важна роля при генерирането на доходите от животновъдните ферми (говеда, овце и кози), полски култури, при смесени ферми, укрепват сближаването между регионите, дават възможност за намаляване на съществуващата разлика между средния доход на единица труд при малките и големите стопанства.

Средното подпомагане на стопанство в България се повишава от 500 евро до 4 000 евро. За сравнение, средното подпомагане в ЕС на стопанство се повишава от 3 300 евро на 5 100 евро. Най-високо подпомагане от сравняваните страни има във Франция, където сумата се колебае в диапазона 50 000 евро през разглеждания времеви отрязък.

Фиг. 13. Среден размер на факторния доход на стопанство, евро

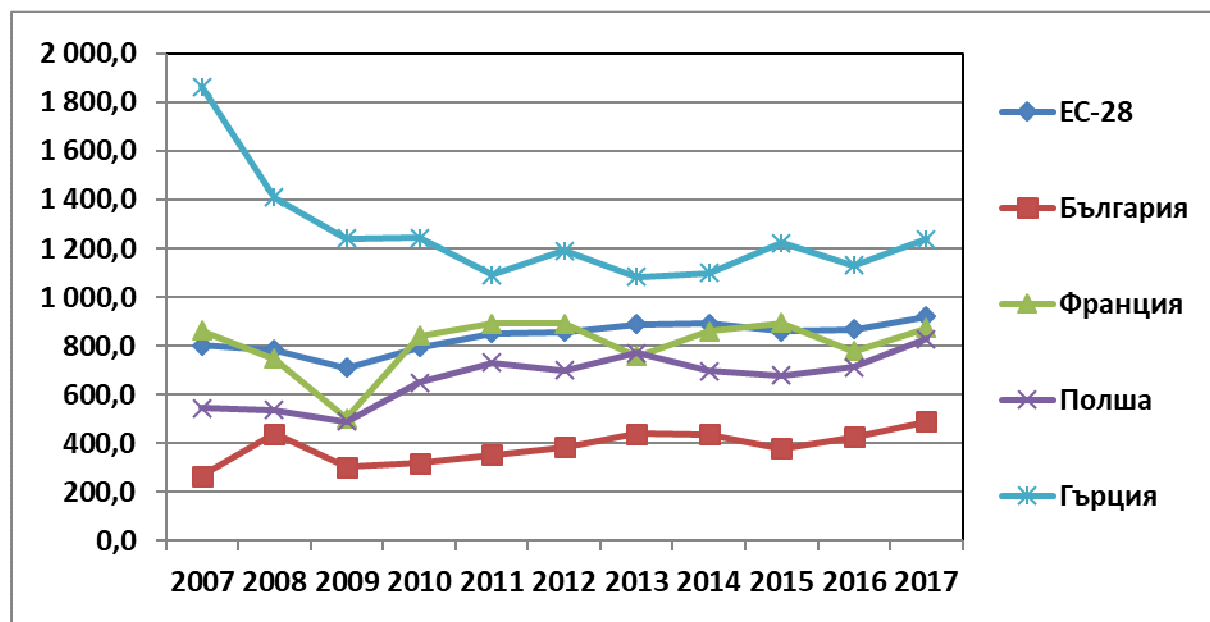
Източник: Евростат.

След 2013 г., получаваните субсидии в българските стопанства като размер превишават аналогичното финансиране в Гърция и Полша. Това се дължи на окрупняването на стопанствата в България и значителното увеличение на средната площ, съпътствано със значително редуциране в броя на стопанствата. Оттам получаваните средства на ферма в България са по-високи отколкото в много други страни на Съюза. Причина за това рязко нарастване на публичните дотации в земеделието е и прилаганият модел на подпомагане с прогресивно увеличение на субсидиите по Схемата за единно плащане на площ (СЕПП) от 25% от определеното средно плащане на площ през 2007 г. до 100% през 2016 г.

През последните години се наблюдава стремглаво повишение във факторната доходност в стопанствата, което скача от 2,7 хил. евро до 10,6 хил. евро през 2016 г. В това отношение, стопанствата в България превишават доходността на същите в Полша след 2013 г., което показва значителното подобрене на стопанската среда. Една част до около 5% от цялата стопанска съвкупност получава много висока доходност, където е концентрирана преобладаващата част от земята, средствата за производство, стоковите доставки и където доходността превишава с пъти получената средна факторна доходност. Друга част от 85% от всички стопанства формира факторна доходност, която е между 2-3 пъти по-ниска от получената средна. *Котева и Иванов (2020)* също отбелязват, че се наблюдава "неравномерно разпределение на подкрепата - акумулирането на значителни средства от едрите стопански структури, малък или

незначителен размер на подкрепа на малките стопанства”, което също води до небалансирано разпределение на факторния доход.

Фиг. 14. Среден размер на факторния доход на площ, евро/ха

Източник: Евростат.

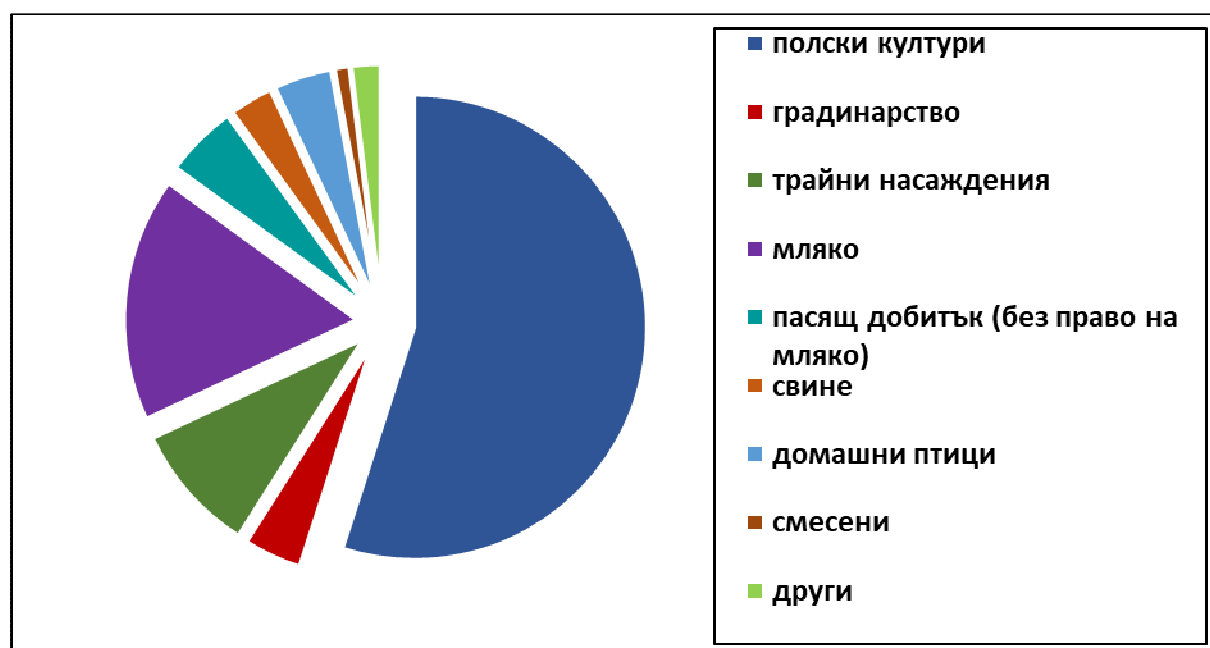
При изчисляване на факторната доходност на размера на ИЗП се получава, че в България тя е най-ниска в сравнение с избраните страни, което се дължи на вече споменатите особености – ниската интензивност на производството и производствената структура на използваната земя. Факторният доход на 1 ха за периода 2007-2017 г. се увеличава от 265 евро на 490 евро, което е около 66%. Средният ръст на факторния доход в ЕС е около 16% за същия период, докато в Гърция се отчита сериозно намаление от 37%. От обхванатите страни, Полша е сред страните, където доходността на единица площ нараства относително силно (41%), което се дължи преобладаващо на увеличаване на производителността и интензивността на производството. Това е и разликата с България, където именно значителното увеличение на субсидиите през годините допринася за ръста във факторния доход.

3.1.4. Инвестиционна подкрепа в земеделието и ХВП

Един от най-съществените недостатъци на II стълб в частта на инвестиционните оси се крие в неговите сложни предусловия, както по отношение изпълнение на проектите, така и като капацитет на бенефициентите, високите транзакционни разходи за финансиране и подготовка на проектите и справяне със съществуващите рискове по време на целия процес. Въпреки това интересът към програмата е висок. Направени са инвестиции за подобряване на конкурентоспособността на

земеделieto и хранително-вкусовата промишленост. Основната подкрепа е по Мярка 121 „Модернизация на земеделски стопанства“ за периода 2007-2013 г. и подмярка 4.1 „Инвестиции в земеделски стопанства“ 2014-2020 г., както и Мярка 123 „Добавяне на стойност към земеделски продукти“ и подмярка 4.2 „Инвестиции в преработка и маркетинг на селскостопански продукти“. През първия програмен период общо по двете мерки са разпределени около 383,5 млн. лв. публични средства. През новия програмен период за 2016-2017 г. са изплатени около 155 млн. лв. по подмярка 4.1 и 50,4 млн. лв. по подмярка 4.2. Общата оценка за прилагането на тези мерки е, че те в голяма степен благоприятстват развитието на подпомогнатите стопанства и предприятия, допринасят за повишаване на тяхната добавена стойност, производителност, ефективност и оттам за конкурентоспособността. Като цяло обаче земеделието за този период показва много минимален ръст в стойностно изражение и подобряване икономическите показатели в подпомогнатите стопанства, съпътствано със задържане на резултатите в неподпомогнатите стопански субекти.

Фиг. 15. Разпределение на публичните разходи по мярка 121 по подсектори, %

Източник: Разплащателна Агенция.

Данните свидетелстват и за известна небалансираност между подпомагането в отделните сектори. Най-голям финансов поток за изпълнение на инвестиционни проекти в предходния програмен период се генерира в подсектор „Полски култури“. Към края на 2015 г. 51% от сключените договори по мярката са в този сектор. Почти три пъти по-малко са сключените договори в млечния сектор, с размер на публичните

разходи 234 млн. лв. Подсекторите „Градинарство“ и „Трайни насаждения“ генерират 162 млн. лв. размер на публичните средства. Причините за това са както в естеството на различните проекти, така и в капацитета на стопанските субекти, които ги изпълняват, което обяснява наблюдаваните резултати, но свидетелства за слабости в цялостния механизъм на Програмата.

Структурата на българското земеделие е такава, че преобладаващата част от стопанствата априори не са способни да се възползват от възможностите на Програмата. Малките и голяма част от средните по размер стопанства имат проблеми с доказване ефективността на инвестициите в тях, което ги ограничава при кандидатстването по инвестиционните мерки.

3.1.5. Изводи

1. Проблем с ниската добавена стойност от земеделие, който се свежда до ниски стойности на добавената стойност на единица земеделска и обработваема земя;

2. След 2013 г. се забелязва положително изменение в земеделското производство, което се стабилизира, макар и на нива по-ниски отколкото в началото на периода и надминава темпа на производствените разходи;

3. Физическо свиване на производствените вложения, дължащо се на промени в структурата на земеделското производство и ниско разходно поведение на част от фермерите, с цел оптимизиране на пределната възвращаемост;

4. Производствено оптимизиране в стопанствата чрез намаляване на вложенията до степен, където ефективността на единица ресурс води до по-високи производствени резултати;

5. Нискоразходните на площ производства увеличават своя дял, там се постига подобряване на ефективността - с по-малко вложени ресурси се постига по-висок резултат, докато интензивните, с високи разходи на площ сектори в българското земеделие отбелязват регрес;

6. Средната интензивност на разходите в ЕС на площ е с повече от 2,5 пъти над правените разходи в България;

7. Разходите за амортизации в българското земеделие растат през последните години, но са доста по-ниски от тези в ЕС, което се дължи на по-ниската капитализация и обезпеченост с дълготрайни материални активи;

8. Нивата на факторен доход в българското земеделие на стопанство и на единица площ поставят страната на по-високи равнища в ЕС отколкото е сравнението за добавена стойност, което се дължи на по-

малките разходи за капитал, труд и добрите равнища на получавани субсидии на ниво стопанство;

9. Факторният доход е неравномерно разпределен. Около 5% от цялата стопанска съвкупност получава много висока доходност, с концентрация на земя, средства за производство, стоковост, а 85% от всички стопанства формират факторна доходност, между 2-3 пъти по-ниска от получената средна;

10. Публичната подкрепа допринася у нас за значително увеличение на доходността в отрасъла, като те представляват около 35% от brutния факторен доход.

11. Земеделските производители освен по линия на I и II стълб получават и подпомагане по линия на Схемите за държавна помощ, където средствата се увеличават през годините;

3.2. ПРОИЗВОДСТВЕНА И СЕКТОРНА СТРУКТУРА НА БЪЛГАРСКОТО СЕЛСКО СТОПАНСТВО

3.2.1. Териториално покритие и използване на земята

Територията на България възлиза на 110,9 км², като по този показател страната се нарежда по средата измежду всички страни членки на ЕС. По отношение селскостопанската земя, България разполага със съпоставимо с европейските показатели съотношение на селскостопанска земя, отнесена към цялата територия. Относителният дял на земята за селскостопанско предназначение възлиза през последните години на около 47% от националната територия, докато средният показател за ЕС е 46%. На второ място по разпространение са горските площи, чийто процент варира през последните години, но през 2017 г. достига 35% от територията.

По дял на горските и залесените територии България се намира отново в средата на европейската класация. Това, което прави впечатление е, че горските и залесени земи в страната през периода 2007-2017 г. непрекъснато се увеличават, което е за сметка на селскостопанските земи, които са основният източник както за увеличаване на залесените територии, така и за увеличение на земите, заети с дейности извън земеделието и горското стопанство. Земите с друго предназначение нарастват от 1,7 млн. ха до 1,9 млн. ха, което като цяло не е тенденция и за другите европейски страни.

Таблица 3. Функционално използване на земята, ха

Години	Площ със селскостопанско предназначение	Горско стопанство	Друго предназначение
2007	5 613 891	3 676 868	1 709 241
2008	5 648 206	3 664 701	1 687 093
2009	5 490 113	3 701 268	1 808 619
2010	5 492 891	3 704 405	1 802 704
2011	5 486 572	3 704 257	1 809 171
2012	5 481 222	3 706 299	1 812 479
2013	5 258 809	3 844 184	1 897 007
2014	5 192 940	3 855 065	1 951 995
2015	5 202 752	3 866 372	1 930 876
2016	5 214 640	3 866 358	1 919 002
2017	5 224 402	3 866 780	1 908 818

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“.

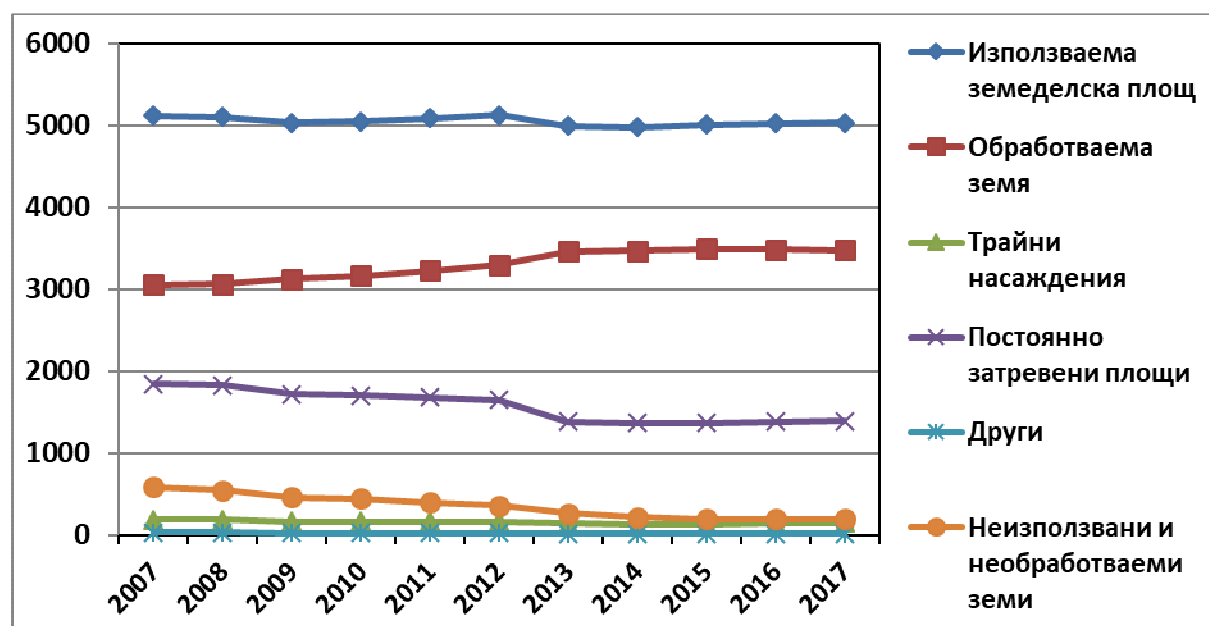
Средно на човек от населението, България разполага с около 0,75 ха, докато този показател средно за ЕС е едва 0,4 ха. Франция, която е с едно от най-добрата обезпеченост със селскостопанска земя на човек от населението разполага с около 0,5 ха. Сравнително високата обезпеченост на селскостопанска земя на човек от населението в България, съотнесено към европейските мащаби, разкрива една от силните страни на земеделието - добър потенциал за развитие предполагащ по-лесен достъп до земеделска земя, постигане на по-висок среден размер на стопанствата и по-ниски цени на земята.

Използваната земеделска площ (ИЗП) в страната показва движение в устойчиви диапазони, заключаващи се между 5,0–5,2 млн. ха. Трябва да се отчете, че по отношение структурата на селскостопанската земя се наблюдава значително подобрение, като чувствително намаляват изоставените (необработваеми) земи, които за периода между 2007-2017 г. са се редуцирали с повече от 3 пъти и в момента са под 200 хил. ха. Намалението на изоставените земи доведе до увеличение на обработваемите земи, които отбелязват най-сериозен ръст от почти 500 хил.ха между 2007-2017 г. Това увеличение идва основно за сметка на пустеещите земи и от постоянно затревени площи и в много по-малка степен на земи, заети с трайни насаждения и зеленчуци. Понастоящем обработваемите земи формират около 70% от ИЗП, докато постоянно затревените площи са около 26%, което свидетелства за добър екологичен баланс. За сравнение в

ЕС, делът на постоянно затревените площи в ИЗП е около 33% (ИАИ, 2020). В България това изоставане се компенсира до голяма степен от по-високия процент на залесените територии, които заедно с постоянно затревените площи превишават значително площта на обработваемите земи. Заради нарасналия интерес към земеделието и стопанисването на земеделски земи се наблюдава, както осезаемо свиване на необработваемите земи, така също се отчита и съществено съкращаване на постоянно затревените площи (ИАИ, 2017). Това е един от най-важните ефекти от членството на страната в ЕС. Ако през 90-те години над 1 млн. ха земеделска земя е изоставена и не се стопанисва, в момента процентът на тези земи е намалял значително и такива площи могат да се открият преобладаващо в планинските и други необлагодетелствани райони.

Политиката на подпомагане в земеделието доведе не само до значително свиване на неизползваните земи, но и увеличи видимо размера на обработваемите земи и доведе до свиване площта на затревените площи, специално в равнинните райони и на местата, които са подходящи за механизизирана обработка (ИАИ, 2020).

Фиг. 16. Разпределение на използваната и неизползвана земеделска площ, ха

Източник: МЗХГ, „Агrostатистика“.

Съпоставено с европейското развитие, площта на зърнените култури в България представлява 34% от ИЗП, докато в ЕС, този процент е около 31% през 2017 г. Голямо различие има при дела на маслодайните култури, които у нас съставляват 22%, докато средните показатели за ЕС са 6% от ИЗП през 2017 г. Отнесено само към обработваемата земя, културите от групата на зърнено-маслодайните представляват около 80%, докато в ЕС този процент е 58%. Това свидетелства за висока концентрация на

производството в зърнено-маслодайни култури, разкрива липсата на достатъчна производствена диверсификация, което повишава пазарните, производствените и екологичните рискове (ИАИ, 2020). Същевременно, производствата с по-висока добавена стойност, където се постига висока разходна интензивност, като зеленчуци и трайни насаждения у нас съставляват около 2% от ИЗП, докато в ЕС този процент е 4,3%.

3.2.2. Поземлена собственост и разпределение на селскостопанската земя

По данни на *European Parliament (2015)*, над 50% от селскостопанската земя в ЕС е собственост на 2,7% от всички собственици. В последните години се заговори за проблема с придобиването на земя от реални фермери, които напускат земеделието, като тази земя се съсредоточава в различни бизнес структури. Започва да се създава нов модел на земеделие, което измества фамилната природа на селскостопанската дейност, която отстъпва място на корпоративния тип производство. Понастоящем 76% от стопанствата в ЕС обработват само 11% от селскостопанската земя, което е и основният фактор, движещ стопанското реструктуриране в сектора в посока намаление на фамилните ферми (ЕП, 2015). Проблемът с неравномерното разпределение на земята е по-висок отколкото неравномерното разпределение на доходите. По този показател ЕС се нарежда сред страни като Бразилия, Колумбия и Филипините, където исторически корените на поземлената собственост и селскостопанското развитие предполагат такава картина (ЕП, 2015).

В България ситуацията не се различава от общата картина, като 0,1% от всички собственици притежават 21% от земята. България е между страните в ЕС, в които земеделската земя е съсредоточена в ръцете на голям брой собственици. В България собственици на земеделски парцели са 1 861 410 граждани и фирми, които притежават общо 4,4 млн. ха земеделски земи, което представлява около 88% от ИЗП през 2017 г (ИАИ, 2020). Тази динамика в поземлените отношения през годините на свободна пазарна икономика се извърши по пазарни правила, което доведе до увеличаване на концентрацията и до окрупняване на ползването, независимо от раздробения брой селскостопански имоти. Проблемът с протичащите в тази посока процеси е, че земята е притежавана от голям брой собственици, от които преобладаващата част не се занимават със земеделие, докато техните земи представляват интерес за земеделските производители. Според *Йовчевска (2016)* „начинът на провеждане на поземлената реформа „оземли“ многобройните наследници, а част от новите притежатели на поземлени имоти са обременени от новата си придобивка”.

Осъществяването на трансакции по наемане и стопанисването на тези площи от земеделските производители от реалните собственици оскъпява правенето на земеделие и ограничава до известна степен достъпа до тази дейност. Средният размер на притежаваната от тях земя възлиза на 1,87 ха. Това означава, че доминиращият брой на собствениците са малоимотни такива, които в тези условия или нямат възможност да се занимават със селско стопанство или нямат възможност да продадат своята земя заради съсобствеността с други, което затруднява изпълненията на решения за продажба или последващо разпореждане със земята. Според *Георгиев и Пенев (2006)* „финансовите разходи при покупко-продажба на земеделски земи са значителни в относителна стойност при малките и евтините земеделски имоти“, което също затруднява консолидацията на земята.

Средният размер на притежаваната от един собственик земя в страната е 2,37 ха. На другия полюс са десетте най-едри собственици. Заедно те притежават близо 190 хил. ха или 4% от общата площ, обособени в 270 406 имота. Средният размер на един имот в тази група е 0,7 ха. Средната площ притежавана от всеки един от тези собственици е 19 хил. ха, което е огромен ресурс. Световният опит показва, че мобилността на земята съсредоточена по този начин в такъв вид притежатели е много трудна, малките и средни земеделски производители почти нямат достъп до наемане на такава земя, когато тя се преотдава, а при настъпване на събития, които водят до желание на такъв собственик да продаде притежаваната от него земя обикновено това става чрез намиране на друг крупен инвеститор, а не чрез разпродажба на малки сделки.

Таблица 4. Разпределение на имотите и собственици по класове на владение

Класове на разпределение на собствеността и имотите	Брой собственици	Обща площ на собствениците, ха	Брой имоти на собствениците	Средна площ на имотите, ха
До 10 ха	1 859 316	3 482 384	7 298 246	0,48
10,1 – 20 ха	1149	159 353	238 591	0,67
20,1 – 30 ха	368	89 487	136 760	0,65
30,1 – 50 ха	273	103 617	153 879	0,67
50,1 – 100 ха	182	122 789	173 043	0,71
100,1 – 300 ха	91	144 395	193 824	0,75
300,1 – 500 ха	11	42 057	68 014	0,62
500,1 – 1000 ха	10	61 971	87 592	0,71
Над 10 000 ха	10	190 349	270 406	0,70
ОБЩО	1 861 410	4 396 402	8 620 355	0,51

Източник: МЗХГ.

Въпреки че през последните 10 години се засилва уедряването в собствеността на земеделските земи, фрагментираността остава висока и 79% от частните земеделски парцели се притежават от сравнително дребни собственици. Това прави земеделските стопанства в страната зависими от арендуването и наемането на земеделски площи от различни наемодатели. В периода 2007-2016 г., Земеделската земя в стопанствата нараства с 42% в този период, като от 2,6 млн. ха достига 3,8 млн. ха. България се нарежда сред страните в ЕС, където размерът на разполагаемата земя в стопанствата нараства най-много в този период. Това се дължи основно на повишения интерес към земеделието, към развитие и разрастване ролята на пазарно ориентирани стопанства и производственото реструктуриране към екстензивно разширяване на стопанствата, където ефективността и икономическите предимства се основават на икономии от мащаба.

Земеделските стопанства в страната, заради фрагментираността и разпокъсаността на земята между голям брой собственици, продължават да разчитат на наета земя, която съставлява през 2016 г. 86% от използваната земя в стопанствата. Именно увеличаване на наетата земя е основният източник за увеличаване на ИЗП във фермите в България. Собствената земя в стопанствата в периода 2007-2016 г. дори намалява от 647 хил. ха до 557 хил. ха, като това намаляване и цялостното увеличение на ИЗП във фермите се компенсира от арендуване на земя. Ситуацията, която се констатира в България, не е непозната в ЕС, макар че не е сред най-разпространените. Във Франция, която е водеща земеделска страна в ЕС, около 79% от стопанисваната ИЗП във фермите през 2013 г. е наета, което наподобява ситуацията в България. На обратния полюс са Полша и Гърция, където съответно 17% и 39% от разполагаемата земя е наета (ИАИ, 2020).

Таблица 5. Собственост и стопанисване на ИЗП в стопанствата

Брой на стопанствата и размер на ИЗП по форма на собственост в ЗС	2007	2010	2013	2016
Собствена ИЗП, ха	647 110	723 212	643 480	556 727
Арендувана или наета под друга форма ИЗП, ха	2 066 150	2 893 753	3 151 431	3 238 807
Земеделски стопанства притежаващи собствена земя, брой	470 000	342 080	226 460	
Земеделски стопанства наемащи земя, брой	78 910	73 040	53 600	

Източник: Евростат.

Съществена характеристика в стопанисването на земята у нас е, че целият размер на наетата земя не се разпределя равномерно между стопанствата, като средно за периода 2007-2016 г. около 20% от стопанствата наемат земя, докато доминиращият брой ферми разчитат единствено на собствена земя. По този начин, ползваната чужда земя, която преобладава в стопанисваната поземлена структура се концентрира в 1/5 от фермите в България, които се превръщат във водещата сила в отрасъла. Като европейска и световна тенденция, характеризираща се в цялостно преструктуриране на производствените процеси и в промяна на облика на земеделието от дребно и средно фамилно към едро и корпоративно насочено, България не прави изключение. Тези стопанства, където се концентрира преобладаващият размер на земята, разпределени към населението представляват около 0,7%. Съпоставено в европейски контекст, положението е почти идентично, като стопанствата, където се концентрира основен поземлен и производствен ресурс заемат между 0,5-1,5% към населението на отделните страни. Средният размер на наетата земя в стопанствата през 2013 г. възлиза на 59 ха, като през годините се забелязва чувствително увеличение. България се нарежда сред страните в ЕС, където размерът на арендуваната земя в стопанствата е сред най-високите, като във Франция, където също има висок процент на наета земя, техният размер е 66 ха на стопанство.

Повишеният интерес към земеделие и насочването към екстензивни производства, където ефективността и рентабилността зависят от увеличаване на средните размери в стопанствата и мащаба, доведе до засилване търсенето на земя и увеличаване на цените. Средната цена на рентата се повиши 2 пъти само за периода 2010-2017 г. Най-голямо е увеличението при обработваемите земи, където за този период скокът на рентата средно за страната се повишава с 96%. Увеличението на рентата, която производителите плащат на собствениците на земя, не е изолирано явление, а характеристика за почти целия Европейски Съюз. За периода 2007-2017 г., рентните плащания във Франция нарастват с 59%, докато в Полша увеличението е още по-впечатляващо – над 8 пъти. През 2016 г. България се нарежда на 7-мо място в целия ЕС в класацията за наемите, които се плащат за обработваеми земи. Причините за това са няколко, като на първо място трябва да се отбележи подпомагането по линия на СЕПП и другите директни плащания, структурата на производство, което изисква постигане на икономическа ефективност и рентабилност на база консолидация на площи, както и не на последно място инвеститорският интерес, което повиши цените и рентите на земята.

Средната цена на земеделската земя също се увеличава, като темпът на увеличение е много по-голям отколкото при цената на наема. За периода между 2010-2017 г. се отчита 214% увеличение на средните цени на земеделска земя, като най-малко са нараснали цените на ливади и пасища – 38%. Независимо от това увеличение, цената на земеделската земя е сравнително ниска на фона на останалите страни в ЕС. В тази връзка *Йовчевска (2016)* изразява образно, че „чужденците, като чуят колко струва, си представят, че цифрата се отнася за един квадратен метър”.

Таблица 6. Средни продажни и арендни цени на земеделска земя, лв./ха

Години	Средна цена на рентата за земеделска земя	Средна цена на рентата за ниви	Средна цена на рентата за затревени площи	Средна цена на земеделска земя	Средна цена на ниви	Средна цена на затревени площи
2010	230	240	120	2790	2790	1890
2011	300	300	130	3980	4130	2070
2012	340	360	180	5470	5560	2170
2013	380	390	160	5940	6210	1980
2014	409	427	172	6841	7079	2462
2015	425	444	176	7320	7612	2267
2016	440	440	150	7610	7700	2710
2017	460	470	160	8720	8700	2617
Изменение 2017/2010 %	100%	96%	33%	214%	212%	38%

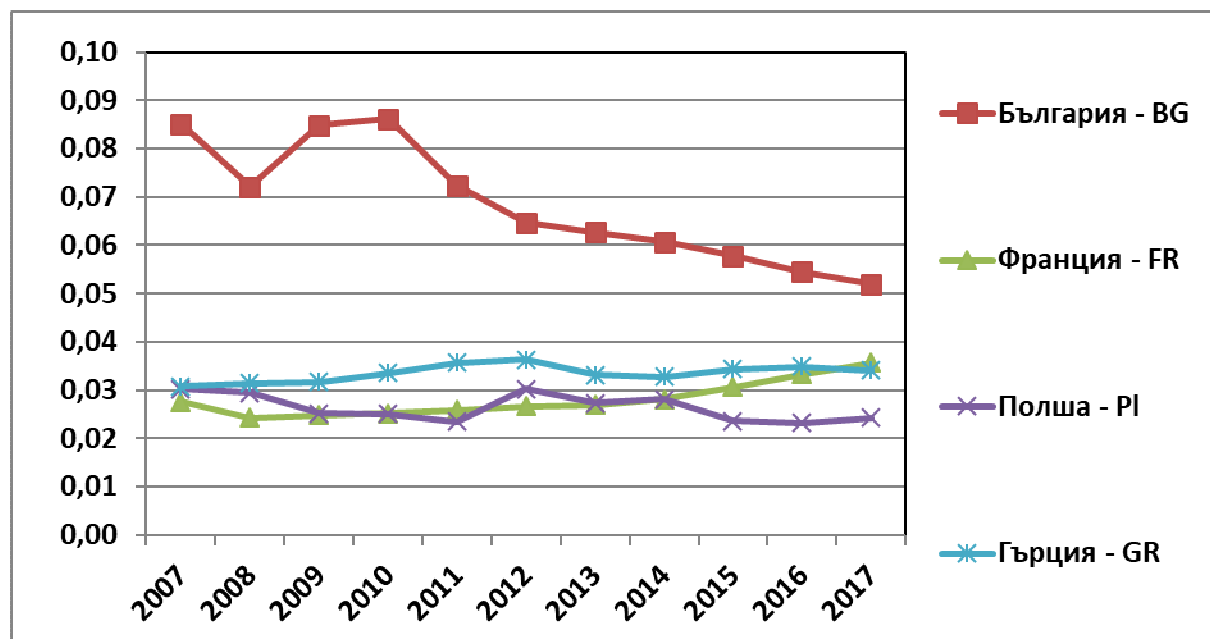
Източник: МЗХГ.

България се нарежда на 17-то място по средни цени на обработваема земя в Съюза, което до голяма степен остава място за понататъшно увеличение. Трябва също да се отбележи, че ниската доходност и брутна печалба на единица площ обясняват тези по-ниски цени на земята. Съпоставена цената на земята към възвращаемостта и добавената стойност от единица площ се вижда, че България е сред страните с бавно откупуване. Тази възвращаемост у нас възлиза на 8% през 2017 г., докато във Франция е 17%, а в Полша – 7%, в Гърция – 9% (*ИАИ, 2020*). Отнесено към факторния доход, нормата на възвращаемост у нас е 10%, докато във Франция е 14%, а в Полша – 8%. Това дава основание да се заключи, че цената на земята у нас, отнесено към доходността от земята, е на

равновесно ниво, което допуска увеличение, но то може да дойде при паралелно увеличение на възвращаемостта от производството.

Освен възвращаемостта от земята, търсенето и структурата на производство, цената на земеделската земя се определя и от цената на рентата. Коефициентът на откупуване на земята показва най-висока стойност, като откупуването посредством рентите у нас се изчислява между 13-20 години. За периода 2007-2017 г. темпът на изплащане на цената на земята намалява забележимо и става все по-близък до средните за ЕС.

Фиг. 17. Съотношение между рентата и цената на обработваемата земя

Източник: По данни на Евростат.

Средният срок за откупуване на земята чрез рентата се изчислява на 25-35 години в различните страни. Това означава, че цената на рентата у нас е по-висока, отнесено към средната рента в ЕС. Това предполага, че има надценяване на рентата и ако продължи лекото поскъпване на земята и едновременно с това цената на наетата земя се понижи, ще се достигнат равнищата подобни за ЕС. Непрекъснато растящата рента през последните 10 години се явява пречка пред навлизане в отрасъла и стартиране на производство особено за малките стопанства и младите фермери, което е съществен въпрос за развитие и жизнеспособността на селските райони.

3.2.3. Състояние в напояването

България се отличава с благоприятни почвено-климатични условия за развитие на сравнително разнообразно и широкоспектърно земеделско производство. Правят се и допускания, че „радиационният баланс позволява отглеждането на култури, които не са типични за страната” (*Mihailova et*

al, 2020). Другият съществен климатичен фактор, а именно валежите, които да позволят стабилността на производствените условия са величина, чиято вариация за периода 1920-2020 година е около 20% годишно. Съществува значителна вариация на валежите, което създава рискове за земеделското производство, като най-засегнати в случаите на дефицит на валежи и засушаване са полските култури, което прави неотменен въпроса с напояването.

В България, средната площ на земеделска земя, управлявана от стопанствата с размер над 50 ха е над 342 ха, което обаче отбелязва намаление от 2010 г., когато средната площ в тези стопанства е била 371 ха. В същото време, нарастването на обработваемата земя в страната се случва на фона на незначителни промени в площта на напояваната земеделска земя. От 2007 г., когато има първите данни за размера на напояването в страната са идентифицирани около 72,6 хил. ха напоявани площи, като през 2016 г. са регистрирани около 136 хил. ха, като възможности за напояване има в 120 хил. стопанства или в почти 59% от цялата съвкупност. Напояването трябва да се разглежда, като производствен инструмент за управление на риска и за намаляване на въздействие от неблагоприятните природни условия. *Александрова (2018)* също акцентира, че „дългосрочните въздействия върху селското стопанство ще бъдат свързани с риска от засушавания и недостига на влага“, което прави въпроса с напояването все по-важен, от гледна точка на разрастване на растениевъдното производство в страната.

Интензивността на напояване е в тясна зависимост от вида на производството, региона в който са разположени площите и до някаква степен от размера на стопанството. Малките ферми до 10 ха, които доминират в Източнобеломорския район, обхващаш териториите на централна Южна България, съставляват около 38% от всички ферми в страната и в тях се намира над 21% от напояваните площи. В същото време в този район се напояват 6% от земеделската земя, което показва специализацията на района с по-широко застъпено производство на зеленчуци и многогодишни култури, свързано с по-голяма уязвимост по отношение на засушавания, дължащи се на по-високи средни температури. В Западнобеломорския район, който покрива земи от югозападната част на България също доминират малките фермери. Поради това, че средната големина на фермите в Западнобеломорския район (7,6 ха) е далеч под средната за България (20,6 ха), а специализацията отново е с присъствие на повече зеленчукови и други интензивни производства, напояваната площ и в този район съставлява 10% от използваната земеделска площ. От друга страна, районът на водния басейн на река

Дунав включва почти една трета от фермите в България, но те управляват повече от половината от земеделската земя (53%). Преобладаващите големи ферми в този регион са специализирани в производство на зърнени и маслодайни култури, а напояването е от маргинално значение от използваната земеделска земя.

Разпределението на поливни площи не е балансирано, защото най-високо концентрираните поливни площи се управляват от малки ферми. Най-високият дял на поливни площи се пада на дребни стопанства, стопанисващи по-малко от 2 ха, които се специализират в отглеждане на зеленчуци и са разположени предимно в Източнороманския и Западнороманския район. В рамките на тези ферми, средният размер на поливните площи е до 1 ха на стопанство.

По статистически данни обаче, добивите от поливни култури надвишават добивите от неполивни култури с 10-50% в зависимост от културата. В страната се практикува, така нареченото допълващо напояване или дефицитно напояване, което има за цел по-скоро да съхрани и запази насажденията и да осигури критичните нужди от вода, а не да максимизира потенциалния добив от растенията (ИИАИ, 2020). В същото време, напояването е един от факторите за увеличение на производителността, но за да се постигнат добри резултати са важни и другите агротехнологични дейности.

3.2.4. Изводи

1. Средно на човек от населението, България разполага с повече земеделска земя отколкото средно за ЕС;

2. Земята със селскостопанско предназначение показват видимо намаление през разглеждания период, сигнализиращо за известен риск от трансформирането на земеделски земи в урбанизирани територии и от самозалесяване;

3. По отношение структурата на селскостопанската земя се наблюдава значително подобрене, намаляват изоставените (необработваеми) земи, които за периода между 2007-2017 г. са се редуцирали с повече от 3 пъти;

4. Увеличава се размерът на обработваемите земи и се свива площта на затревените площи, специално в равнинните райони и на местата, които са подходящи за механизизирана обработка;

5. Маслодайните култури заемат най-съществен процент в чувствителното увеличение на обработваемите земи и висока концентрация на производството в зърнено-маслодайни култури;

6. Броят на собствениците на земя през годините не се променя чувствително, а се променя средното разпределение и притежание на поземлена собственост, която става концентрирана все по-неравномерно;

7. В собствеността на земеделските земи доминира фрагментираността, а 79% от частните земеделски парцели се притежават от сравнително дребни собственици;

8. Земеделските стопанства са зависими от арендуването и наемането на земеделски площи;

9. Увеличаване на наетата земя е основният източник за увеличаване на ИЗП във фермите в България и около 20% от стопанствата наемат земя;

10. България се нарежда на 7-мо място в целия ЕС по цена за наем на обработваеми земи. Основната причина е нарасналото търсене заради директните плащания;

11. Цената на земеделската земя е сравнително ниска на фона на останалите страни в ЕС. България се нарежда на 17-то място по средни цени на обработваема земя в Съюза;

12. Съпоставена цената на земята към възвращаемостта и добавената стойност от единица площ се вижда, че България е сред страните с бавно откупуване;

13. Цената на рентата у нас е по-висока, отнесено към средната рента в ЕС, като откупуването посредством рентите у нас става по-бързо отколкото в ЕС (средно между 13-20 години), което означава, че вероятно рентите са надценени, а цената на земята подценена;

14. Проблемите с напояването от гледна точка на хидромелиоративната инфраструктура, разрешителните за напояване и цената на водата рефлектират върху малкото площи, където това се прави – около 4%, което до голяма степен възпрепятства повишаването на продуктивността в растениевъдството, развитието на градинарството и овощарството и намаляване риска от засушаване.

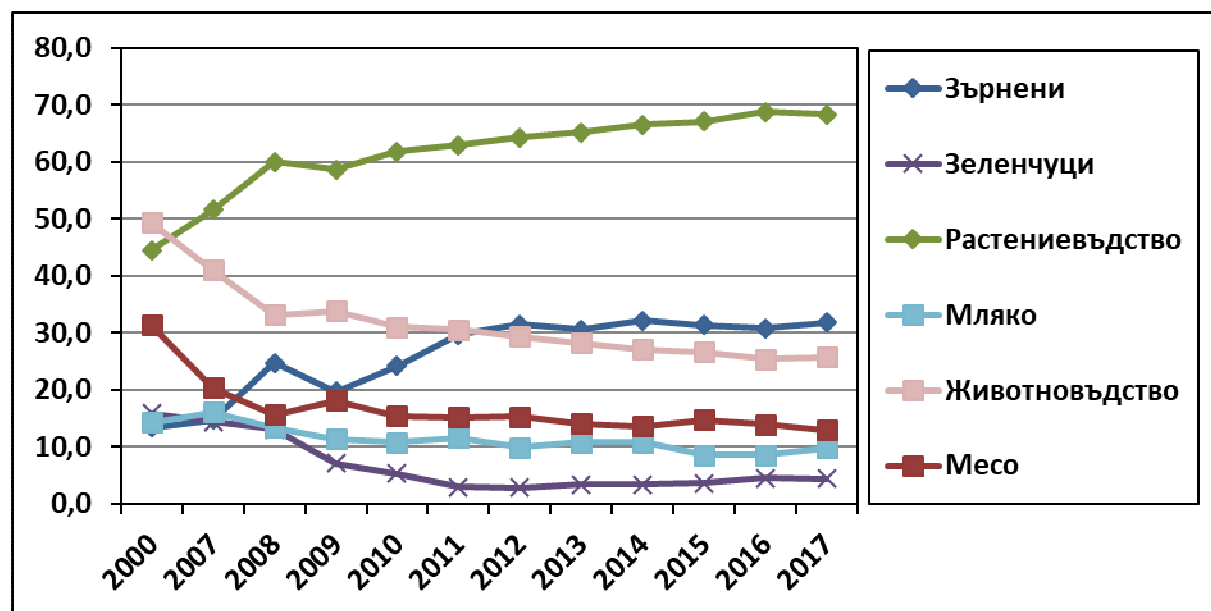
3.3. СЕКТОРЕН АНАЛИЗ НА РАСТЕНИЕВЪДСТВОТО

През 2017 г. растениевъдството формира почти 68% от БДС в земеделието, а животновъдството около 26%, останалите 6% се създават от услугите в земеделието. За сравнение в началото на века, животновъдството е давало около 50%, а растениевъдството около 45% от БДС. Нещата бързо се променят в годините след политико-икономическите реформи от края на 80-те на миналия век, като промяната в пазарните и производствените условия предопределя настъпилите структурни промени. Роля изиграва и прилагането на Общата селскостопанска политика след 2007 г.,

при която подпомагането е базирано на площ и секторите, при които земята е пряка производствена сила получават по-голям стимул за развитие.

Най-сериозен спад в БДС на аграрния отрасъл се наблюдава при зеленчуците, чийто дял намалява от почти 12% през 2007 г. до над 4% през 2017 г., като това производство се явява най-губещото от промените в политиката. Независимо че зеленчукопроизводството използва земята като непосредствен фактор на производство, заради производствени специфики, пазарна несигурност, организационни проблеми и не на последно място силното търсене на земя за изграждане на консолидирано зърнопроизводство, този сектор се свива непрекъснато, което до голяма степен обяснява ниската добавена стойност на площ. Трябва да се отбележи, че зеленчукопроизводството изпитва и силна конкуренция отвън, от страни с по-благоприятни условия, особено заради по-топъл климат, които успяват да произвеждат и доставят на местния пазар продукция, конкурираща ранната и средно ранната зеленчукова продукция у нас. Попов (2011) също посочва, че „кризата в производството на зеленчуци е предизвикана от бързата загуба на пазари на преработени продукти, както и от засиления внос“. Ниската степен на организираност и сегрегираност на малките и средни производители затруднява техният достъп до пазара и влошава условията, при които те реализират продукцията си (ИАИ, 2020).

Фиг. 18. Дял на растениевъдство и животновъдство в БДС от земеделие, %

Източник: НСИ и Евростат.

Тенденциите след 2007 г. показват силно изразена промяна в структурата на създадената брутна продукция (БП) от растениевъдството. Прилагането на ОСП на ЕС в нашата страна води до съществено

повишаване на относителния дял на БП, създадена от зърнените, техническите и маслодайни култури. Въпреки известни колебания, високият ръст при общата продукция, създадена от основни зърнени култури след прилагането на ОСП в България, се запазва. Очертават се крайно негативни тенденции при зеленчукопроизводството и трайните насаждения, които в края на анализирания период са с почти символично участие в създадената в растениевъдството обща продукция. Особено чувствително е намалението при производството на зеленчуци. От 14% дял в БП през 2007 г. се свива до 4,8% през 2017 г. Делът на трайните насаждения в БП следват тенденциите при зеленчуците, но разликите са по-малки, като от 7% за 2007 г. намалява на 5% за 2017 г.

При зърнените и маслодайните култури се наблюдава осезаем ръст на производството и задържане на ниски нива при зеленчуците и трайните насаждения. Производството на зърнени и маслодайни култури расте не само на площ, с почти 38% от 2007 до 2016 г., но физическото производство също се увеличава от 7 млн. т на 9 млн. т през този период. Общата селскостопанска политика на ЕС също спомага за намаляване на рисковете, като по линия на I-ви и II-ри стълб се разпределят значителни публични средства. Директните плащания създават по-добро положение за зърнопроизводителите, като субсидиите покриват около 20-30% от производствените разходи и минимизират евентуалните загуби при ниски средни добиви (производствен риск), ниски цени (ценови риск), трудности при реализацията (пазарен риск).

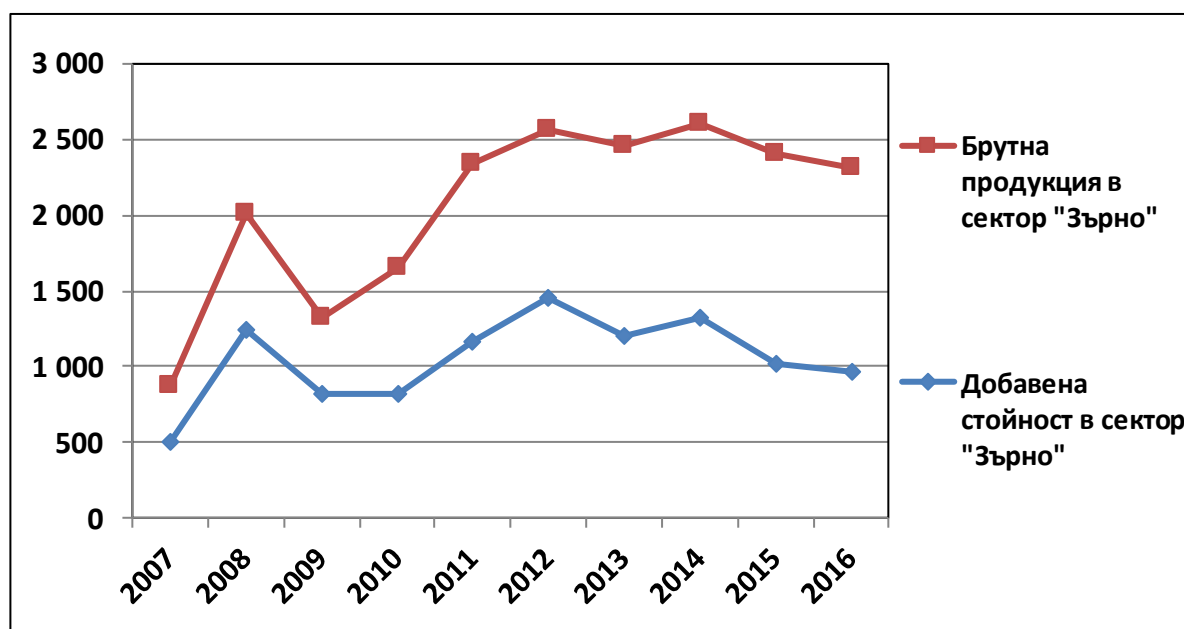
Стагнацията при трайните насаждения и зеленчуците продължава и това е пряко свързано с намаляването на площите, както и с факта, че средните добиви се колебаят и зависят силно от климатичните условия. Сред основните проблеми на тези производители са малките размери на площите и съответно сравнително малките произвеждани количества, което затруднява пазарната реализация. До голяма степен това не важи за производството на грозде, където концентрацията се увеличава, но общото производство е намаляло с 200 хил.т. Причините са комплексни: намаляване броя на стопанствата; намаляване размера на площите; разрушена хидромелиоративна мрежа; силна зависимост от метеорологичните условия; силна конкуренция от вносни зеленчуци; ниско подпомагане от страна на държавата.

3.3.1. Зърнени и маслодайни култури

Данните очертават, известни колебания в площите със зърнени култури, което се дължи както на пазарни промени, така и на размествания, подтикнати от промяната в прилагането на политиката и извеждането на приоритетни и обособени схеми на подпомагане. През

2013 г. площите с основните зърнени култури, отглеждани у нас, достигат най-високата си стойност – 2 млн. ха. През следващите години този размер намалява, като през 2017 г. са реколтирани 1,7 млн. ха. Анализът на данните показва, че пиковата стойност от 3 млн. ха общо за зърнени и маслодайни култури е трудно достижима в настоящите условия поради фактори от пазарен, производствен и стопански характер – задържане на цените, сериозна конкуренция на пазара на тези култури и прилагане на схеми за подпомагане, които поставят ограничения върху обработваемите земи (екологично-насочени площи и други схеми, подкрепящи конкурентни производства) (Иванов в Иванов и кол., 2020).

Фиг. 19. Брутна продукция и БДС от „Зърнопроизводство“, млн. лв.

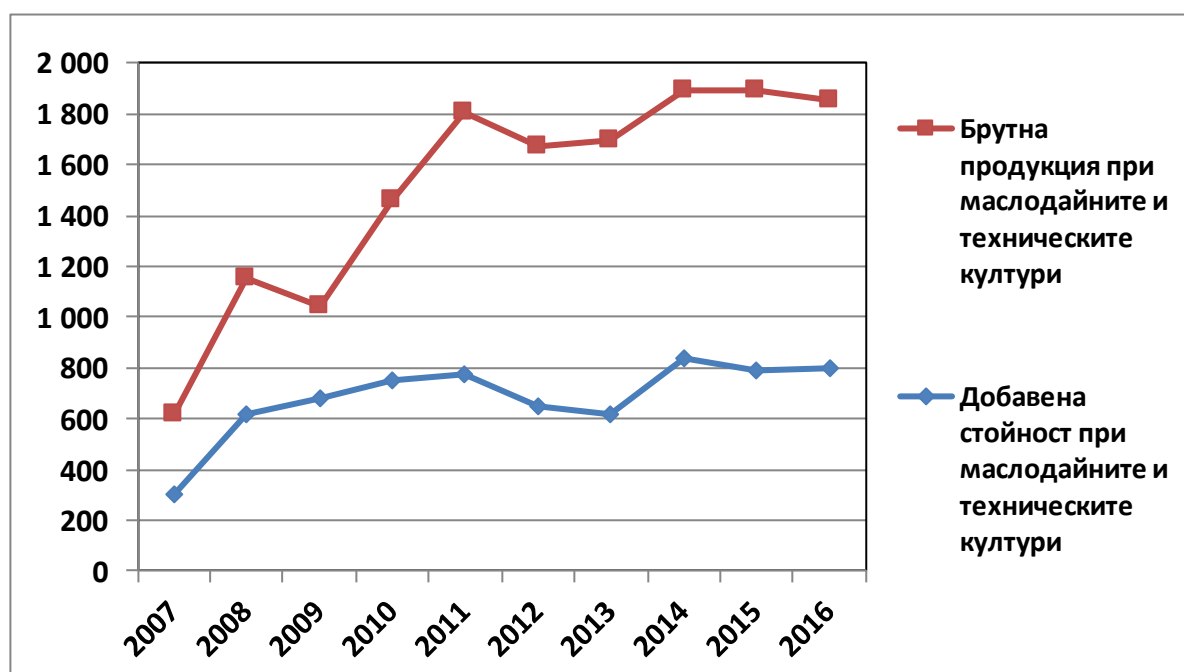

Източник: НСИ и СРА.

Стопанствата, специализирани в производството на зърнени и маслодайни култури се увеличават между 2007-2017 г. в процентно отношение най-вече заради съкращаване броя на стопанствата в България. През 2007 г. специализираните в този сектор стопанства са съставлявали 3% от всички стопанства, а през 2016 г. тяхното присъствие вече достига 9%. В тях се концентрира през годините, почти без големи колебания, около 62% от Използваемата земеделска площ и 79% от обработваемата земя. Това са тясно специализирани стопанства, където средният размер през 2016 г. достига 144 ха. В 1 100 от тези стопанства през 2016 г. се концентрира 46% от обработваемата земя в страната и 29% от производствения обем от отрасъла.

В стопанства от сектор „Зърнени и маслодайни култури“ се концентрира не само преобладаващ поземлен ресурс и икономическа сила, но те осигуряват основната част от брутната продукция и добавената стойност на отрасъла. Само зърнопроизводството дава около 32% от БП в земеделието и 33% от брутната добавена стойност в отрасъла. Почти изравнените нива на брутната продукция и добавената стойност показват, че брутната доходност в отрасъла не е достатъчно диференцирана и зърнопроизводството, което е сред производствата на единица площ с едни от най-ниските брутни приходи на площ (средно 1 270 лв./ха през 2016 г., срещу 4 700 лв./ха при зеленчуците), успява да запази значимото си присъствие и при добавената стойност.

Фиг. 20. Брутна продукция и БДС от „Технически и маслодайни култури“, млн. лв.

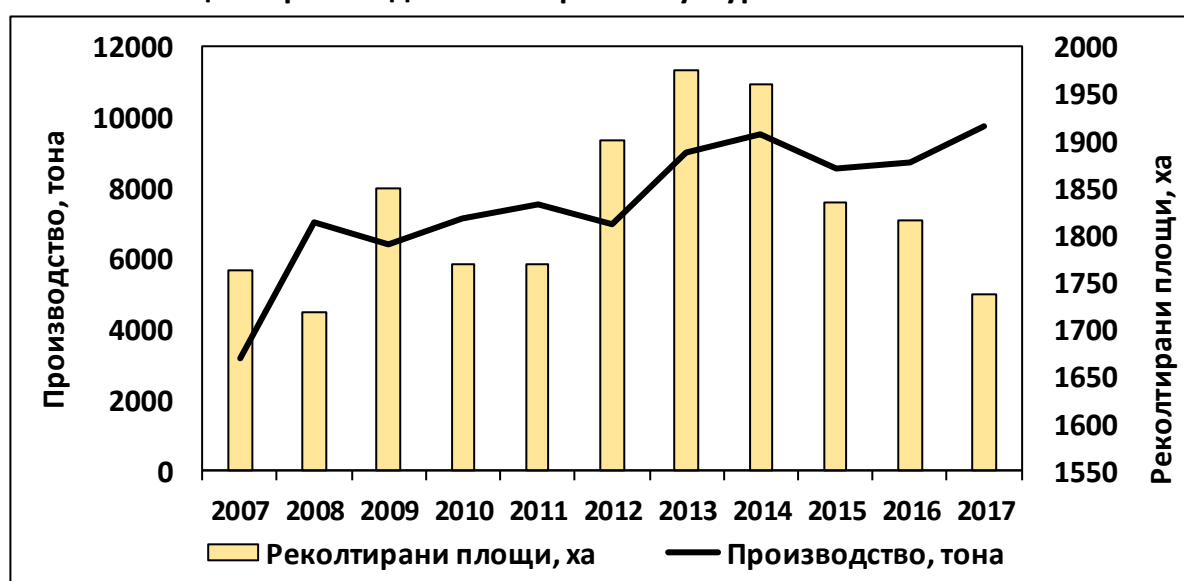

Източник: НСИ и САРА.

При маслодайните и технически култури ситуацията е почти идентична. Това производство, което допълва полското производство в тази категория специализирани стопанства се установява, че брутната продукция възлиза на около 26%, докато добавената стойност от маслодайните и технически култури се изчислява на 27% през 2016 г. Според *Димитрова (в Иванов и кол., 2020)* „потенциалът за екстензивно развитие на производството, на основа разширяване на площите е почти изчерпан“. Забелязва се, че резултатите, постигнати в това производство се дължат не само на разширяване на площите, но в по-голяма степен това се постига заради увеличение на производителността. Добивите по години, макар и

да варира, те се повишават с около 27% при пшеницата, 36% при царевицата, 29% при слънчогледа. Увеличението на средните добиви се дължи на значителното подобрене при използваните семена, прилаганата агротехника и инвестициите в машини и техники, които позволяват да се увеличи производителността, намалят загубите и повиши качеството на отглежданата продукция. Средните добиви у нас са все още по-ниски от средните за ЕС, което дава допълнително основание за предвиждане за ръст. Увеличението на средните добиви, без увеличение на разходите за производство, създава предпоставки за поддържане конкурентоспособността при настоящата ценова конюнктура (ИАИ, 2020).

Фиг. 21. Площи и производство на зърнени култури

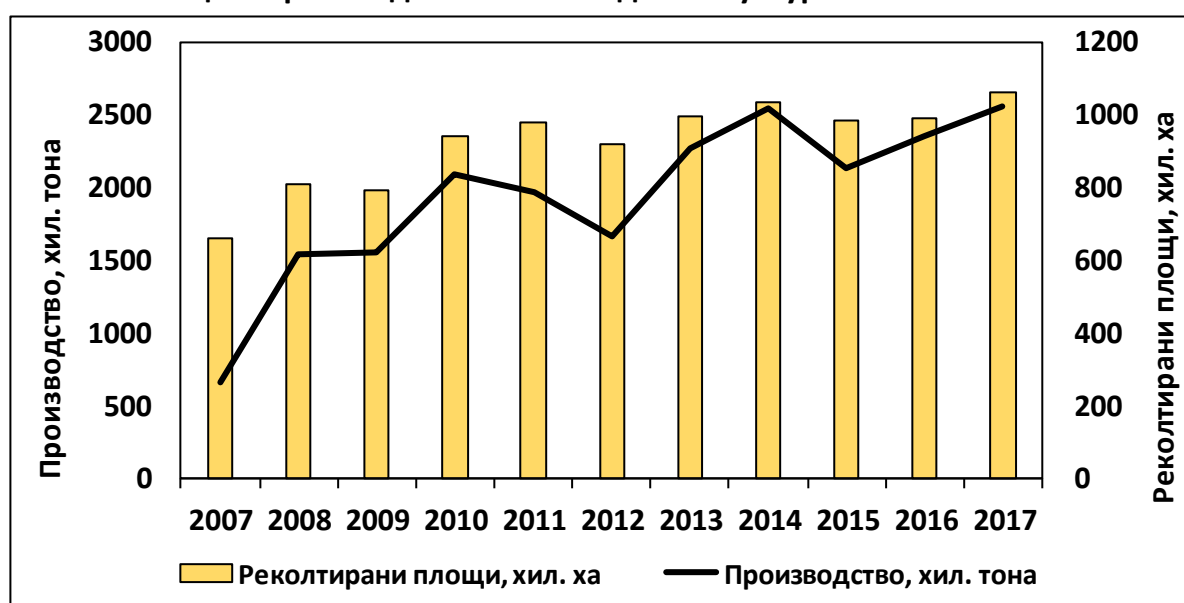

Източник: Евростат.

Тези икономически резултати, формирани от 5-6 основни култури в зърнено-маслодайното производство (пшеница, ечемик, царевица, слънчоглед, рапица и лавандула), се превръщат в сегашната основа на българското земеделие. Този сектор доказва не само своя доминиращ дял в брутната продукция от земеделие, но и силните си позиции в добавената стойност, независимо че по характеристики на стойностен интензитет не притежава тези предимства. Политиката на подпомагане допринася също съществено, като тя осигурява между 25-30% от производствените разходи и рентата на земята. Постигнатото в сектора през всички тези години се превръща в основна силна страна на земеделието, върху която може да се надгражда, за да се постигне увеличение на добавената стойност, повишаване доходността на стопаните и заетите и осигуряване на достатъчна и ценово достъпна суровина за развитие на животновъдството и преработвателната индустрия.

Производството на зърнени и маслодайни култури винаги е било силно застъпено в българското земеделие и това ще продължи и в бъдеще. Това развитие трябва да е насочено към повишение на интензификацията, за да се повишат добивите, при едно намаление на площите, специално на тези, които не са подходящи за оптимална производителност. Това ще доведе до подобряване ефективността на производството, което може да се постигне не чрез прибавяне на нови площи, поради липса на неизползвани подходящи такива, а чрез продължаване консолидацията в сектора, навлизане повече на практиките от прецизното земеделие и намаляване рисковете от ценовите колебания и природните катаклизми.

Фиг. 22. Площи и производство на маслодайни култури

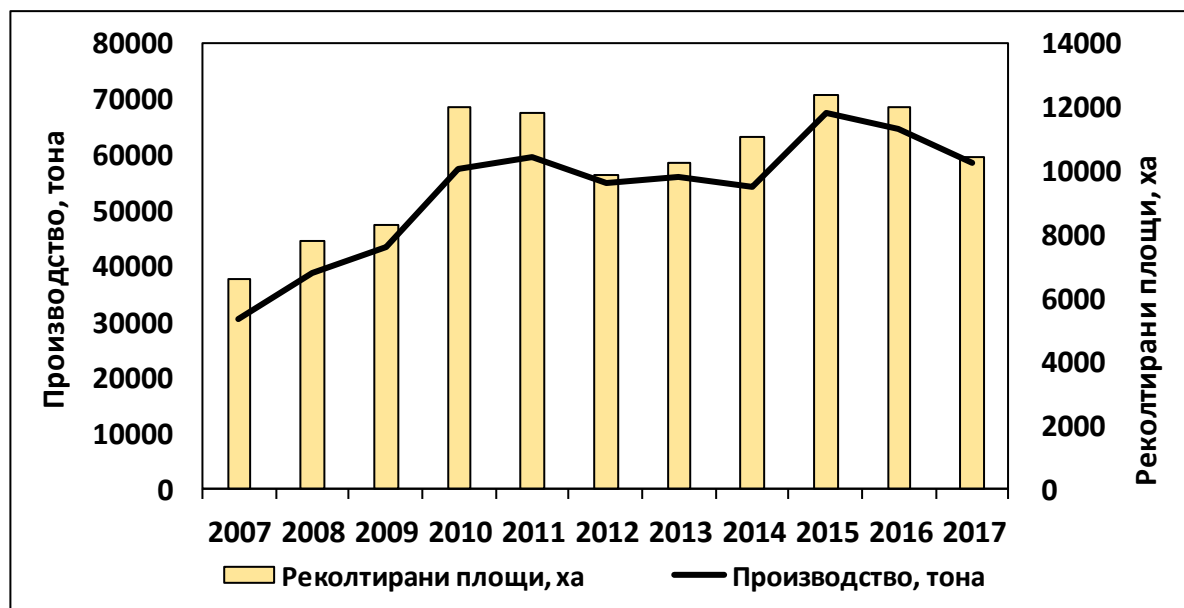

Източник: Евростат.

Важно направление в сектор „Зърнени култури“ е и оризопроизводството. Неговото развитие е възходящо за периода след 2007 г., като площите нарастват с около 60%, а добивите се увеличават от началото до края на периода 2007-2017 г. с около 12%. Това увеличение на площите и добивите доведе до нарастване на общото производство на ориз, което достигна над 60 хил. тона през последните години.

За разглеждания период, делът на ориза в общата продукция от растениевъдство остава приблизително без промяна, което означава, че се развива в посока и с темпове с които нараства и растениевъдството. От друга страна, делът на оризопроизводството само в структурата на зърнените представлява 1,1% през 2017 г., докато през първите 3 години на членство в ЕС, този дял е бил 1,6%. Тази конюнктура, заедно с проблемите с напоителните системи в България и оттам с цената на водата за напояване ограничават до голяма степен разрастването и границите на оризопроизводството.

Фиг. 23. Площи и производство на ориз

Източник: Евростат.

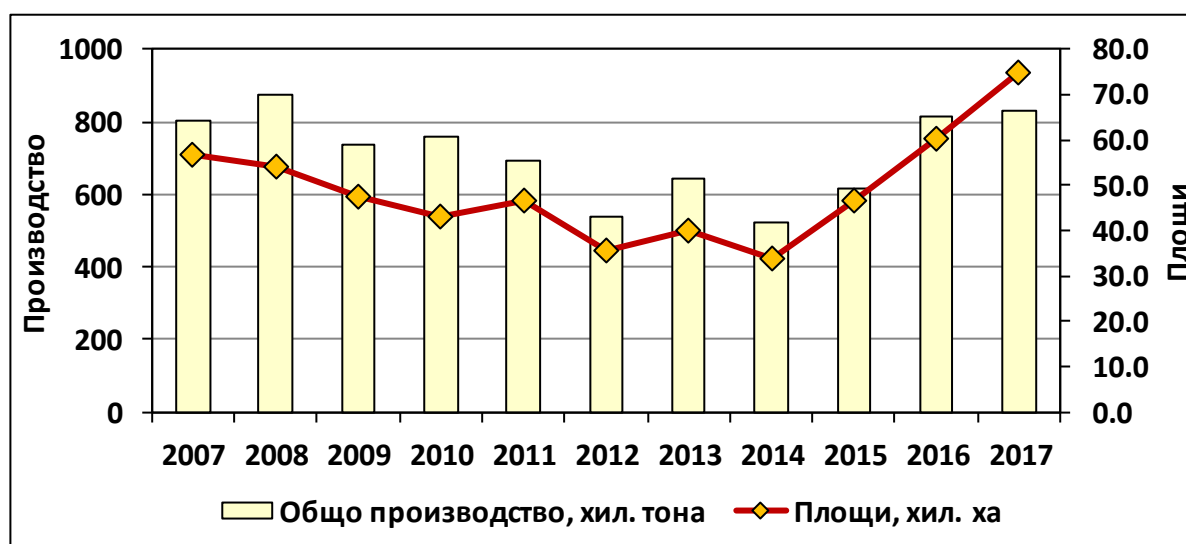
3.3.2. Зеленчукопроизводство

Зеленчукопроизводството, заедно с овцевъдството, се оказват сред най-силно засегнатите и най-силно пострадали земеделски сектори от икономическите и политически преобразования през последните 30 години. Зеленчукопроизводството в страната традиционно е формирало около 15% от брутната селскостопанска продукция преди 1989 г. Със започването на икономическите реформи на реструктуриране и пазарно трансформиране на селското стопанство през 90-те години на миналия век, ролята и значението на този сектор намалява (*Славова в Славова и кол., 2011*), като в началото на новото хилядолетие, през 2003 г., за последно по статистически данни, дялът на зеленчукопроизводството в общата селскостопанска продукция се повишава, най-вече заради сериозния спад в животновъдството и достига 19%. Само 10 г. след това, през 2013 г. се отчита най-ниското ниво в това производство, изразено като дял от селскостопанската продукция равняващ се на 3,4%. Намалението във физическия обем на продукцията за последните 25-30 години е около 2,5 пъти, като през 90-те години на миналия век, общият обем на зеленчуци е около 1 млн. т., а между 2000-2010 г. е вече около 700 хил. т, а след 2010 г. около 450 хил. т.

Зеленчукопроизводството в България се развива на открити и закрити площи, като отчитаният регрес в производството се дължи преобладаващо на полското зеленчукопроизводство. Основните култури,

които са застъпени в полското градинарство по отношение на площите са: картофи, домати, пипер, лук-кромид. В последните години се възобновява интереса към отглеждане на дини и пъпеши. Общо тези култури съставят около 38% от площта със зеленчуци и 72% от това производство през 2017 г. Съществени са колебанията и в реколтираните площи по основни зеленчукови култури. Ако приемем равнището на площите през 2007 г. за 100%, то в края на анализирания период има увеличение на площите при следните култури: зелето – на 158 %; дините и пъпешите - на 144 %; краставиците (вкл. корнишоните) - на 117% и зрелият кромид лук – на 113%. В същото време площите на картофите са намалели значително - на 38%, на ягодиите – на 56%, на пипер-сладък – на 66% и домати-полски – на 77% спрямо началото на анализирания период.

Фиг. 24. Площи и производство на зеленчуци

Източник: МЗХГ, Аграрни доклади.

Средните добиви от зеленчукопроизводството в България са сравнително ниски - около два пъти спрямо добивите в развитите европейски държави. Основната причина за това е разпокъсаното и сравнително дребно производство, неспособно да постигне по-висока производителност, проблеми с напояването, липсата на съвременна техника. Значителна е динамиката на средните добиви на основните зеленчукови култури. Ако приемем равнището на добивите за 100% за 2007 г., при краставиците и корнишоните, при домати-полски и ягодиите средните добиви са сравнително добре изразени към покачване с около 20-30%. При пипера-сладък, зрелия кромид лук, зелето и картофите това покачване е доста по-ниско.

Общите площи със зеленчуци за периода 2007–2018 г. се увеличават с около 73%. Това увеличение е неравномерно и с големи вариации, както

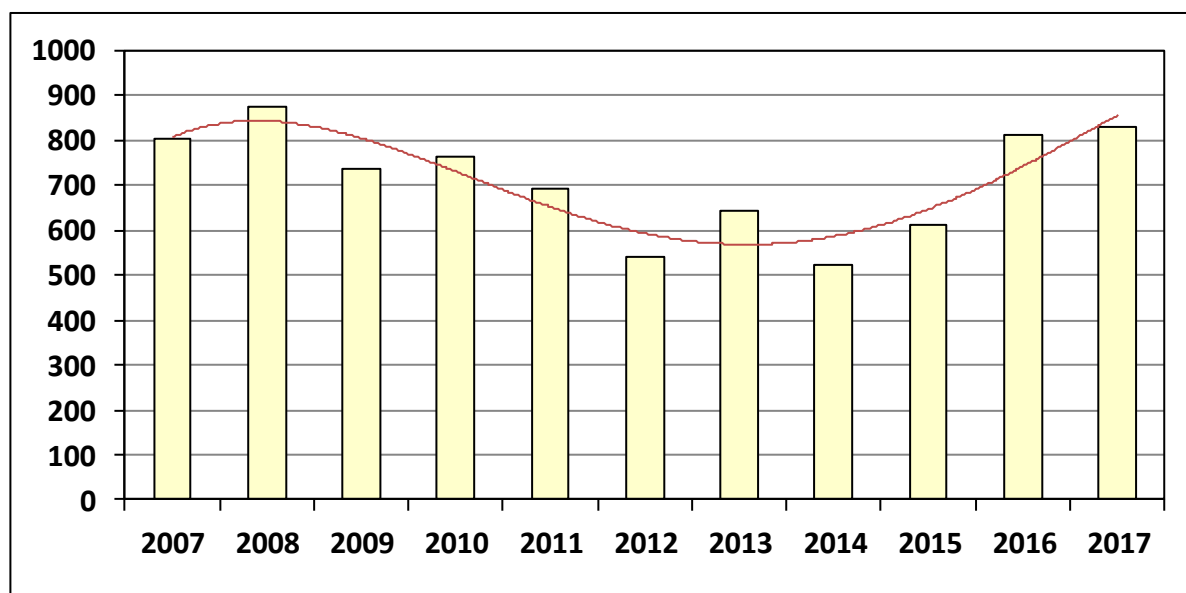
по отношение на отделните култури, така и в груповите направления. Най-осезаемо, с 72 пъти е увеличението при площите с нахут, които от 822 ха (2007 г.) скачат на 59,8 хил. ха през 2018 г.

Това увеличение се дължи на промените в политиката на подпомагане и условията на прилагане, свързани основно с допълнителните плащания за протеинови култури и изискванията за екологично насочени площи, което намери израз в разширяване на площите с нахут. Въведените след 2014 г. схеми за обвързано подпомагане на плодове и зеленчуци (Схеми за обвързана подкрепа на зеленчуци – полско и оранжерийно производство и Схема за обвързано подпомагане на плодове) обхваща 8 основни зеленчукови видове (домати, пипер, краставици, лук, картофи и др.) и 3 допълнителни вида (главесто зеле, дини и пъпеши). Производителите на тези култури получават допълнително субсидиране, като резултатите в някои от случаите са видни в повишение на производството, при запазване или продължаване свиване размера на площта (домати, краставици, пипер, др.). При част от културите - лук, чесън, моркови има чувствително увеличение, както на площите, така и на производството. Причините за тези разнопосочни вектори на изменение между отделните култури се дължи на спецификата на производство, стартовите нива, които са достигнати отнесени към вътрешното търсене и не на последно място на политиката на подпомагане. Трябва да се спомене, че при първоначалното въвеждане на схемите с увеличени средства за подпомагане на зеленчуци не се прилагаше диференциран подход за различните видове, което доведе до сериозни изкривявания, най-фрапиращи при тиквите, чиито площи през 2016 г. стигнаха до 11,7 хил. ха, докато обичайно през предходните години се движеха около 2,4 хил. ха (ИАИ, 2020).

Между групите зеленчуци се наблюдават разминавания при изменение на площите. Единствено при плодовите зеленчуци между 2007-2018 г. се отчита увеличение на общата площ, което основно се дължи на тиквите и дините, докато при основните такива зеленчуци има свиване на площите. При листно-стъблените зеленчуци, като се изключи нахутът се забелязва най-голямо свиване на площите, които през 2018 г. са 67% от същите в началото на периода. Това намаление до голяма степен може да се припише на по-малкото култури, които са обект на целево обвързано или друго подпомагане. При кореноплодните зеленчуци също има съкращение на площите, които са около 79% през 2018 г. съпоставено с 2007 г. При анализа на влиянието на обвързаната подкрепа за развитието на зеленчукопроизводството се установява, че допълнителните плащания са допринесли за стабилизиране на площите. Средно площите при 3 групи

зеленчуци за периода на засилена обвързана подкрепа (2015-2018 г.) са нараснали средно с около 31%. Нетният ефект на обвързаното подпомагане за увеличението на площите в този период, установен на база диференциален анализ показва, че около 10-11% от това увеличение може да бъде отдадено на целевите схеми. По-голямата част от средното увеличение на площите се дължи на други фактори, от които с най-голяма тежест е регресът, който настъпва в площите със зеленчуци между 2007-2013 г., който в последващите години постепенно е преодолян и производството се връща към своите равновесни нива. Трябва да се отбележи, че зеленчукопроизводството дава алтернатива и възможности за по-малките фамилни стопанства, които нямат достатъчно средства и поземлени ресурси да получат добра възвращаемост и доходност на единица площ, което през последните години допринесе за възстановяване интереса към това производство, достигнал най-ниските си нива в периода 2010-2013 г. (ИАИ, 2020).

Фиг. 25. Динамика на общо произведено количество зеленчуци в България, хил. тона

Източник: МЗХГ, Агροстатистика.

В производството през наблюдавания период също настъпват изменения, които са резултат на промените и колебанията в площите и на природните условия. Производството на зеленчукови култури се характеризира както с естествени колебания през отделните години, така и със средносрочни промени в средата на конкуренция. Увеличение в разглеждания период се наблюдава при домати – 11%, краставиците - 39%, дини и пъпеши - 23%, а производството на зрял лук се повишава четирикратно, а на моркови двукратно. Намаление на производството през 2018 г. има при картофите – на 12% и ягодиите с 16% от производството

през 2007 г. Като цяло производството при трите групи зеленчуци се повишава в брутни количества с около 13% за периода 2007-2018 г. Процентът на нарастване на площите превишава с 5,5 пъти увеличението на производството през периода, което показва, че посоката на развитие е по-скоро екстензивна, разширяване в по-голяма степен на площите и в по-малка степен на продукцията.

Изследване на прекия ефект от засиленото обвързано подпомагане от 2015 г. нататък показва, че подобно на площите, производството в периода 2007-2013 г. намалява при всички групи зеленчуци и в следващите години се увеличава, което се индуцира допълнително от обвързаното подпомагане. Само за периода 2013-2018 г., продукцията от зеленчуци нараства с около 50%. От тези проценти около 17-18% могат да бъдат отдадени на въздействието на политиката. Останалото увеличение се дължи на други фактори, от които с най-голям принос е възстановяването на производството от настъпилото временно падане в първите години на членство в ЕС и прилагане на ОСП.

Подпомагането по ОСП се оказва съществен фактор влияещ върху вземането на решения за производството и за структурната специализация (Иванов и кол, 2012). Еднаквите плащания на площ по СЕПП засилиха интереса към по-ниско разходните производства и търсенето на земя скочи, което затрудни производството на зеленчуци заради конкуренцията пред намиране на подходящи площи, по-ниското оптимизационно съотношение между брутни приходи и разходи, несигурната пазарна реализация и проблемите с напояването.

В анализирания период 2015-2018 г., интересът към схемите за обвързана подкрепа на зеленчуци расте, като нарастването, както на площи така и на бенефициенти върви успоредно. Общо площите по двете схеми за полски зеленчуци се увеличават от 16,8 хил. ха до 33,4 хил. ха през 2018 г., а одобрените бенефициенти нарастват от 3,9 хиляди до 10,9 хиляди. Вследствие на изпреварващото нарастване на бенефициентите над площите, средната заявена площ на бенефициент пада от 4,3 ха на 3,1 ха. Средно за кампания 2017 г. 1 бенефициент по основната Схема за обвързано подпомагане на зеленчуци е получил 5,4 хил. лв., докато през 2015 г., преди разделяне на обвързаната подкрепа при зеленчуци на основна и друга, подпомагането е било 8,6 хил.лв. Средната субсидия, която 1 бенефициент при Схемата за оранжерийно производство на зеленчуци е получил за 2017 г., е 9 хил. лв., докато за 2015 г., тя е 9,3 хил. лв. Забелязва се, че за тези 3-4 години се увеличава и процентът на обхванатите площи, като от около 60% в първата година се достига до над 90% през 2018 г. Това свидетелства, че към схемите интересът е съществен

и тяхното прилагане допринася не само за стабилизиране на производството и площите, но и за увеличаване пазарната ориентираност. Включването на производителите в тези схеми изисква определена минимална площ, както и става по-целесъобразна при заявяването на по-големи размер, което насърчава производителите да вървят в тази посока.

В същото време проблемите, свързани с пазарната реализация, конкурентният натиск отвън, преобладаващият дял на малките стопанства, трудностите с напояването и недостатъчната роля на политиката за намаляване на рисковете, недостатъчната подкрепа, правят зеленчукопроизводството един от уязвимите сектори в българското земеделие.

В стопанствата, специализирани в оранжерийното производство, се наблюдава относително постоянство, като тези стопанства са около 1% от всички стопанства, а средният размер на оранжериите представлява 0,8 ха. Тези стопанства почти не се занимават с други земеделски дейности, съсредоточени са основно в своето оранжерийно производство и имат Стандартна продукция, по-ниска от потенциала, с които разполагат. Това се дължи на факта, че от 2 790 оранжерийни стопанства между 900 - 1 000 от тях реколтират продукцията през последните години. Останалите или не го вършат в незначителна степен, което се дължи предимно на икономически, пазарни слабости и трудности при намирането на работна сила и заради преобладаване на рисковете над евентуалните ползи.

Таблица 7. Структура на стопанствата в полското зеленчукопроизводство

Годи-ни	Брой на специализираните стопанства	Специализирани в зеленчукопроизводството площи, ха	Общо използвана земеделска земя, ха	Стопанства с животни	Процент на отглежданите животински единици	Стандартен производствен обем, хил. лв.	Процент на пряко заетата работна сила	Брой стопанства с повече от 50% вътрешно потребление
2007	7 970	14 170	344 220	3 680	0%	107 161	2%	4 850
2010	13 970	19 120	487 500	5 660	0%	110 643	4%	4 910
2013	5 870	10 870	685 910	1 390	0%	53 434	3%	930
2016	4 590	8 770	184 430	830	0%	54 066	3%	750

Източник: Евростат.

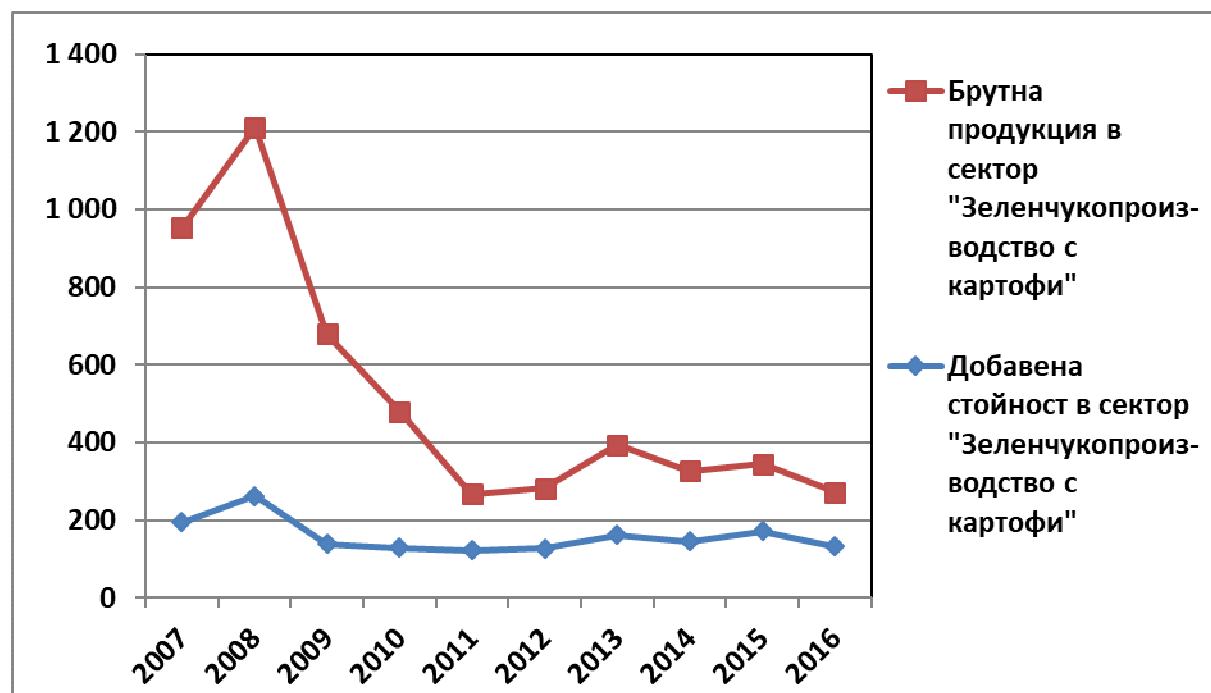
В специализираните в полското зеленчукопроизводство стопанства картината е доста по-различна, като независимо че броят на фермите, специализирани в това, намалява с около 43% между 2007-2016 г. Тези стопанства извън специализираните си площи в градинарството разполагат

и със значителен размер други земеделски площи. През 2016 г. в тях се концентрира около 4% от земеделската земя в страната и около 3% от Стандартния производствен обем.

През 2016 г. средният размер на стопанисваната в тях земя е около 40 ха, като само около 1,9 ха е на зеленчуците. Тези стопанства диверсифицират своето производство, най-вече чрез екстензивно разширяване със земя, която използват за други цели извън същинската им зеленчукова специализация. Това се дължи на текущата незадоволителна възвращаемост, сериозни рискове и необходимост от големи вложения за упражняване на професионално зеленчукопроизводство.

Причините за осезаемото свиване в зеленчукопроизводството са комплексни: намаляване броя на стопанствата; намаляване размера на площите; разрушена хидромелиоративна мрежа; силна зависимост от метеорологичните условия; силна конкуренция от вносни зеленчуци; ниско подпомагане от страна на държавата. Поради ниската възвръщаемост брутната продукция се свива рязко след 2007 г., като най-ниското ниво е достигнато през 2011 г. Това е съпроводено със значително редуциране на занимаващите се със зеленчукопроизводство, което през годините се оказва слабо печелившо от една страна, а от друга е свързано с поемане на високи рискове и интензивни вложения, които в края могат да доведат до големи загуби.

Фиг. 26. Брутна продукция и БДС от „Зеленчукови култури и картофи“, млн. лв.

Източник: НСИ и САРА.

В днешните условия производствените решения, които се вземат от производителите за това какво да отглеждат и как да го правят, зависят не толкова от маргиналната възвращаемост, а от съотношението между брутни приходи и разходи. Недоброто съотношение между тези величини сравнено с други производства, най-вече в зърнопроизводството е основна предпоставка за кризата и трудностите при съживяването на сектора. Сред другите задържащи фактори за ниските нива и изоставането на сектор зеленчукопроизводство са: липсата на работна сила, което е сериозна пречка при реализиране на планове за възстановяване. Зеленчукопроизводството може да се развива най-устойчиво в по-малки и средни фамилни стопанства, където проблемът с работната сила може по-лесно да бъде решен.

Големите стопанства, които не могат да механизират повечето от технологичните процеси и ще трябва да разчитат на работна сила ще се сблъскат с недостига на работници. Застоят в зеленчукопроизводството се дължи и на факта, че средните добиви от хектар не са се променили съществено. В същото време все по-важна роля в конкурентните условия започват да играят способността на производителя да разполага с технологии и иновативни решения, позволяващи му производство на продукция при нови условия и с нови качества и при по-добри ценови характеристики. Наблюдава се нарастващо търсене на директни продажби на пресни плодове и зеленчуци. Това дава перспектива на производителите, които трябва да се приспособят по-бързо към промените в потребителското търсене.

3.3.3. Лозарство и производство на грозде

Лозарството в България е сред секторите, където се отбелязва осезаемо свиване на производството и икономическата стойност в брутната продукция през годините на трансформация в българското земеделие. Между 2007 и 2017 г., брутната продукция от грозде намалява от 4% на под 2%, което разкрива трудностите и бавната адаптация на сектора към високата конкуренция и изисквания към производството. Намалението в стойността на производството на грозде се отнася и до виненото и десертното, като намалението при десертното грозде е в по-голяма степен. От общата стойност на продукцията, виненото грозде съставлява около 80% през 2007 г., докато на десертното грозде се падат 20%, а през 2017 г., виненото грозде съставлява 92%.

Макар положението в гроздопроизводството за последните 10 години да остава в криза, благодарение на двете Национални програми за подпомагане на лозаро-винарството, спадът в този сектор е по-малък, отколкото в случай, че липсва такова целево подпомагане. Основание за

такъв извод дават резултатите при зеленчуците и градинарството, където делът на този сектор в Брутната продукция от земеделие се свива между 2007-2017 г. от 14% на 5%, което е съкращаване на стойностните обеми почти 3 пъти. Въпреки това, според *Тотева (2019)* Националната програма за подпомагане на лозаро-винарския сектор „не оказва съществено въздействие върху производството на винено грозде“. В допълнение се посочва, че без подпомагане „ситуацията в овощарството и лозарството ще остане по-лоша“ (*Тотева в Иванов и кол, 2019*).

Положителен момент в развитието на сектора е появата на все повече площи с нови лозя през последните 10-15 години, които да заместят амортизираните и остарели лозови насаждения. Според *Тотева (2017)* това е „сигнал за това, че конкурентните сили на лозаро-винарския сектор започват постепенно да укрепват“. От данните за възрастовата структура на лозята се вижда, че почти всички нови лозови насаждения се създават главно по линия на НПЛВ, където има субсидия за тази дейност и е много малък делът на непублично подкрепените нови насаждения. Постепенното увеличаване на дела на новите винене лозови насаждения се дължи до голяма степен на намаление на общите площи. За анализирания период намалението е наполовина. Причината е в отпадане на много лозови насаждения, концентрирани в стопанства под 2 хектара, които постепенно губят интерес, както към стопанисване на тези малки парцели, така и са затруднени в това да ги продадат или преотстъпят заради липса на търсене. Това се дължи на лошото състояние и остарялостта на тези насаждения, които не са подходящи за поддържане в новите пазарни реалности.

Общите площи с лозя (в стопанствата и извън стопанствата) в периода от 2007 и 2017 г. намаляват от 120,3 хил. ха. до 64 хил. ха. Лозята, които са в стопанствата и за които се търсят начини за стопанисване, се редуцират от 97 хил. ха през 2007 г. до 51,3 хил. ха през 2017 г., което представлява среден темп на намаление от 5% годишно. В същото време, ако в първите години на членство в ЕС се наблюдава увеличение на неподдържаните лозя извън лозарските стопанства, които се движат в рамките на 22-28 хил.ха, то след 2012 г. неподдържаните лозови насаждения извън стопанствата се съкращават наполовина и през последните години са около 10 хил. ха. Причината за почти пълното изчезване на около 10 хил. ха изоставени лозя е тяхното постепенно деградиране като лозови насаждения, което води до превръщането им в неизползвани площи, залесяване или на места с интензивна обработка на земята, в превръщането им в обработваеми земи.

Таблица 8. Дейности и обхват по мерките в НПЛВ 2008-2016², ха

	2008-2009/ 2013-2014	2014	2015	2016
За презасаждане	2043,49	798,16	637,27	531,09
За засаждане с права от националния резерв	366,14	-	395,89	1170,79
За изграждане на хидромелиоративни съоръжения	4740,73	669,49	1242,39	1089,73
За изграждане на тераси	80,82	8,02	9,8	118,01
За смяна на формировка	1374,93	291,99	145,02	122,35
За изграждане на съоръжения за защита от диви животни и птици	1184,63	Неприложима	Неприложима	Неприложима
За противоерозионни съоръжения	62,72	33,78	196,85	41,68
За изграждане на подпорна конструкция на новозасадени лозя/ и смяна на подпорна конструкция (НПЛВ 2014-2018)	71,06	24,93	112,19	33,18
За обезщетяване на загуба на доход	771,68	562,99	184,78	183,36
За Застраховане на реколтата	17352,10	Неприложима	Неприложима	Неприложима

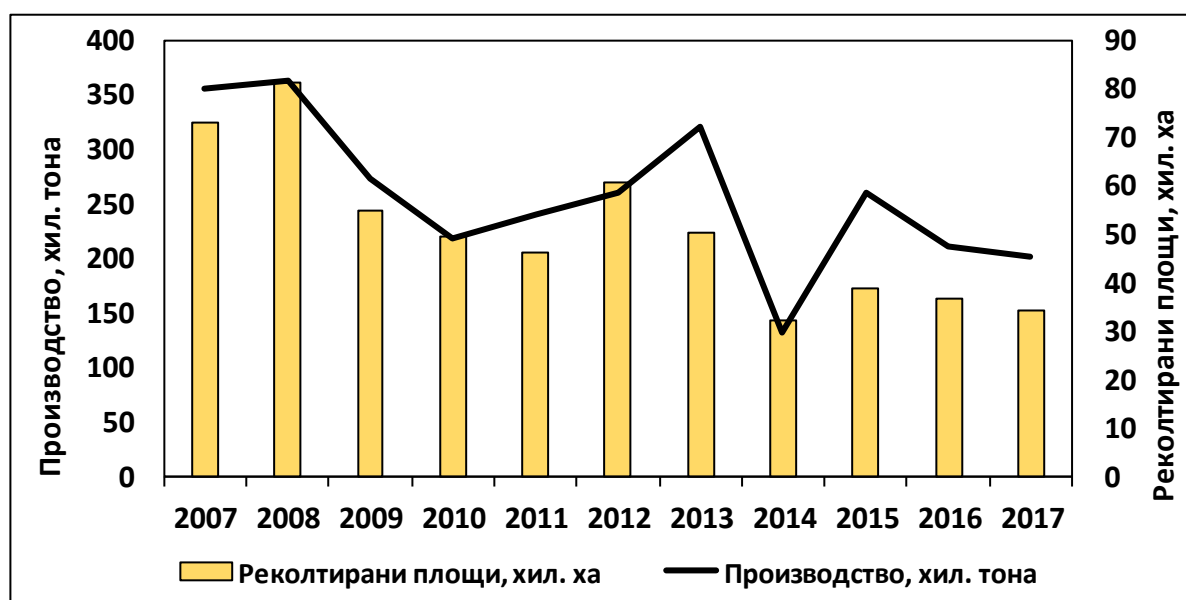
Източник: ДФЗ и ИАЛВ.

Друга важна особеност в производството на грозде и отглеждането на лозята е значителното разминаване на площите с лозя в стопанствата и реколтираните площи. През отделни години реколтираните лозя съставляват около 60% от всички налични в стопанствата насаждения. Причините за това са както влиянието на климатичния фактор, което води до сериозни колебания на добивите и оттам на производството, така и на намаляващата продуктивност на голяма част от лозовите насаждения, които губят от неспособността на стопаните да полагат необходимите грижи. Средногодишните вариации в производството за периода 2007-2017 г. са около 27%, което разкрива една от големите опасности и рискове пред това производство, което създава несигурност и застрашава производствената и икономическа жизнеспособност на сектора.

²Данните са за финансова година.

Сортовата и възрастовата структура на винените лози в България е сред основните фактори, определящи производствения и конкурентния потенциал на българското винено лозарство. През последните 10 години освен спад в площите не се наблюдава значително изменение в структурата на отглежданите сортове. Сравнително постоянно остава и съотношението на отглежданите и реколтирани бели и червени винени сортове. През 2016 г. 57% от площите са с червени винени сортове. От тях водещо значение имат четири основни сорта – Мерло, Каберне Совиньон, Памид и Широка мелнишка лоза. И докато през 2001 г. сортът Памид е заемал около 35% от всички площи с червени винени сортове, през 2016 г. година той заема 20% от площите и отстъпва на трето място сред най-популярните за отглеждане сорта.

Фиг. 27. Реколтирани площи и производство на грозде за периода 2007-2017 г.

Източник: МЗХГ, Аграрни доклади.

При белите винени сортове, отглеждани у нас също се наблюдава сравнително силно изразена концентрация, където 5 сорта съставят 90% от сортовата структура на площите. Тези най-разпространени сортове са Ркацители, Мискет червен, Мускат отонел, Шардоне и Димят. Интересът към качествените бели вина е и сред причината за създаване на по-големи лозови насаждения със сорта Совиньон блан, които през 2016 г. са вече почти 1 000 ха. През последните анализирани години се създават нови насаждения които още не са встъпили в плододаване. Около 60% от новите насаждения са лозя за производство на вина със ЗГУ, а останалите за производство на вина със ЗНП. Това съотношение потвърждава наблюдаваната тенденция за загуба на интерес към отглеждане на лозя за производство на вина със ЗНП, което се обяснява с големия недостиг на

грозде, което да позволи поддържане на регулярни партии с вина с това високо обозначение.

Интересът към схемите със защитено наименование през годините непрекъснато се повишава, като от 23 хил. ха през 2011 г. достига 38,3 хил. ха през 2017 г. В последните години размерът на лозовите насаждения, сертифицирани по схемите за качество, е една постоянна величина. Площите, с лозя регистрирани със Защитено географско указание (ЗГУ) заемат около 21 хил. ха, докато площите регистрирани със Защитено наименование за произход (ЗНП) постепенно се увеличават в годините, най-вече за сметка на преминаване от ЗГУ към ЗНП, но остават по-малко отколкото първите. През 2017 г. тяхната площ е 16 хил. ха, като в първите години на сертифициране на лозовите насаждения е около 15 хил. ха. Като цяло може да се отбележи, че достигнатото равнище на сертифицирани лозови масиви възлиза на около 61% в последните години от регистрираните лозя в страната и около 70% от лозята през 2017 г., които са поддържани в стопанствата. Лозовата площ покрита със схемите за качество почти напълно покрива и дори надвишава размера на лозята, които се реколтират след 2014 г. Вижда се, че почти всички лозя, където се извършва стопанска дейност до голяма степен съвпадат с размера на площите по схемите за качество.

Таблица 9. Възрастова структура на лозята в България

	Вид лозя	до 3 години	от 3 до 9 години	от 10 до 29 години	над 30 години
2009	Лозя за бели вина	2 105	2 208	5 705	10 571
	%	10%	11%	28%	51%
	Лозя за червени вина	2 603	7 133	8 949	16 859
	%	7%	20%	25%	47%
	Общо	4 708	9 341	14 654	27 430
	%	8%	17%	26%	49%
2015	Лозя за бели вина	762	2 812	1 793,49	16 943,05
	%	3%	13%	8%	76%
	Лозя за червени вина	499,09	5 273,81	5 037,91	20 403,67
	%	2%	17%	16%	65%
	Общо	1 347,82	8 422,46	7 023,74	37 528,11
	%	2%	16%	13%	69%

Източник: ИАЛВ, Лозарски регистър и МЗХГ, отдел „Агростатистика“.

Това показва, че съществуват добри предпоставки вината, които се произвеждат да бъдат етикирани по съответните схеми за качество и че

доминиращият процент от лозята, които са насочени към промишлен добив на вино, са регистрирани по ЗГУ и ЗНП. По този начин проблемът отново се пренася към същината на ситуацията в сектора, а именно непрекъснатото намаление на площите, изпадането на лозови насаждения извън грижите на стопанствата и оттам ограничаване възможността в бъдеще както да се възстанови в по-голяма степен производството, така и да се повиши снабдяването на избите и винарните в страната с качествена и с повече местна суровина.

Броят на стопанствата специализирани в лозарството между 2007-2016 г. намалява с около 21%, като това идва за сметка основно на малките производители до 2 ха. Към 2016 г. средният размер на лозовите насаждения е около 2,5 ха. За сравнение във Франция, която е водещата европейска страна в лозарството, средният размер на насажденията в едно стопанство е 16,8 ха. В България 88% от специализираните в лозарството стопанства са с площи до 2 ха, докато в 50 стопанства се концентрират 37% от лозовите насаждения със средна площ от 217 ха. Съпоставено със същите стопанства във Франция, те превишават тамошните структури, които имат средна площ от 147 ха. Независимо че по средна площ в най-големите стопанства, лозовите насаждения превишават тези във Франция, разликата в производствените обеми у нас е почти 3 пъти по-ниска. Това означава, че най-големите специализирани стопанства у нас притежават много добри поземлени характеристики, за да се конкурират, но имат слабости и изоставане във валоризацията и добавената стойност.

Таблица 10. Структура на стопанствата в лозарството

Го- ди- ни	Брой на специа- лизира- ните в лозарс- твото стопан- ства	Лозя в специ- ализи- раните стопан- ства, ха	Процент на стопан- ствата с животни от всички стопан- ства с животни	Процент на отглеж- даните живо- тински едини- ци	Процент на Стан- дартния производ- ствен обем от целия СП в стопан- ствата	Проце- нт на пряко заетата работн а сила	Процент на стопан- ствата с повече от 50% вът- решно потреблени е от всички стопанства
2007	14 420	32 990	0,6%	0,1%	1,5%	2,7%	2,6%
2010	18 120	31 740	0,6%	0,1%	1,0%	3,2%	5,3%
2013	12 080	29 430	0,6%	0,0%	1,1%	3,3%	5,0%
2016	11 470	29 020	1,2%	0,0%	1,0%	3,9%	4,4%

Източник: Евростат.

Причините са различни, като се започне с производителността и добивите от лозовите насаждения и качеството на гроздето и се стигне до позиционирането и маркетинга на българските вина, където има стандарти и различни схеми за качество, но липсва целенасочена политика за подобряване цялостния имидж и изграждане на подходящ маркетинг на родните вина. Големите разлики в българското лозарство с тези във водещите европейски страни е липсата на гръбнак от средни стопанства или това са производители между 10-50 ха. У нас тези стопанства през 2016 г. съставляват 2,4%, докато във Франция – 41%. Недостатъчният брой и съвкупност от такива стопанства затруднява както пазарното развитие на сектора, така и постигане на ефективна специализация и достатъчно суровина от грозде, за да се задоволи капацитета и търсенето от преработвателните предприятия и винарските изби (ИАИ, 2020).

Лозарството, заедно с овощарството се оказват най-силно засегнати от климатичните цикличности и различните болести, като добивите през периода варират осезаемо. Това представлява сериозен производствен риск, както в година на слаба реколта, заради недостига на суровина, така и при силна реколта, когато цената тръгва надолу и производителите са застрашени от загуби. Произведеното количество грозде зависи от реколтираните площи и средни добиви. При лозовите насаждения с влошена възрастова структура добивите намаляват, особено имайки предвид, че в периода на отглеждането им, грижите за тях са били не винаги оптимални. Физиологичното състояние на растенията не позволява реализация на биологичния им потенциал. В повечето случаи това е съпроводено със занижени грижи. Наблюдава се и по-висока степен на зараза от важните болести при лозата. Посочените неблагоприятни фактори формират и по-ниско равнище на произведената продукция.

3.3.4. Овощарство и сектор „Плодове”

Българското овощарство има важно значение за земеделието в страната, като традиционен подотрасъл, осигуряващ снабдяването с плодове на населението, а и за развитие на регионите, където условията са подходящи и е постигната определена степен на специализация. В страната има изключително благоприятни условия за развитие на сравнително голям брой овощни видове (ИАИ, 2020). За периода 2007-2017 г., общите площи с овощни видове отбелязват ръст, което се дължи на постепенното изграждане на нови насаждения. Посадените нови насаждения за целия период между 2007-2017 г. представляват около 48% от цялата площ на реколтираните овощни видове в страната. Това показва, че по отношение на площите се забелязва един сравнително добър интерес, който дава резултат в постепенното възстановяване на позициите

на овощарството, настъпили като следствие на прехода и трансформацията на българското земеделие (в края на 80-те години общите площи с плодове възлизат на 112 хил. ха). Подобно на лозята и при овощните насаждения се отчита наличие на неподдържани и на нереколтирани овощни насаждения, които през 2017 г. възлизат на 40% от общо установени 61,6 хил. ха (по данни на отдел „Агростатистика“ към МЗХГ). Размерът на реколтираните площи представлява около 60% от съществуващите овощни насаждения. Това показва, че една много голяма площ от насажденията не се използват, от една страна защото не са в плододаване, но от друга - защото не е икономически изгодно.

Темпът на създаване на нови овощни градини в последните години до голяма степен покрива и замества онези площи, които са технологично и биологично с изчерпан ресурс (възраст над 25 години). Интересът към овощарството е положителен, което се дължи на подпомагането и инвестиционната подкрепа за създаване на нови насаждения и заради стремежа на част от стопанствата да диверсифицират дейността си.

Таблица 11. Структура на площите с овощни видове по възраст - 2017 г., ха

Овощни видове	Общо, ха	Възраст до 4 г.	Възраст между 5-14 г.	Възраст между 15-24 г.	Възраст над 25 г.
Ябълки	5148	599	3265	789	495
Круши	677	147	397	52	81
Кайсии и зарзали	3388	575	2292	521	
Праскови и нектарини	3663	321	2977	366	
Сливи и джанки	11249	3098	5227	1298	1625
Череши	12533	2032	7124	1887	1490
Вишни	1753	474	856	325	88
Орехи	17763	7405	4327	935	5095
Малини	2560	1460	980	121	
Лешници	3720	2705	916	58	41
Общо за страната	62 454	18 816	28 361	6 352	8 915

Източник: МЗХГ, отдел „Агростатистика“.

От голямо значение за устойчивото развитие на овощарството е и състоянието на самите насаждения. Доброто съотношение на новосъздадени към плододавачи насаждения може да се види при почти всички видове. При ябълките и крушите, делът на новосъздадените и на тези в плододаване (до 14 години) представлява около 75%. При черешите

това съотношение е около 73%, колкото е и при сливите и джанките. С най-висок процент на нови и в активно плододаване насаждения има при лешниците, където 97% са точно такива. Като цяло за овощарството около 76% от насажденията са на възраст до 14 години, което показва, че производственият потенциал е добър и с обещаваща перспектива.

Вследствие на растящия интерес към овощарството в последните 15 години се наблюдава постепенно увеличаване на производството. При запазване на тези тенденции може в следващите години да се стигне до намаляване на вноса на плодове, подходящи за отглеждане в страната. Положителното в производството е, че за периода 2007-2017 г. има ръст в добитите плодове в сравнение с началния период, който е повече от 2 пъти и отразява постепенното стабилизиране на сектора. Обнадеждаващото е, че наред с нарастване на реколтираните площи се отчита и повишение в добивите. Средните добиви нарастват между 2007-2017 г. с около 45%, като най-голямо увеличение се отчита при черупковите, крушите, сливите. *Dmitrova and Dimitrov (2016)* също потвърждават, че средните добиви при десертното грозде за периода 2013-2015 г., съпоставено с 2003-2005 година са се увеличили с 76%, което те отдават на отпадане на част от „амортизираните и нископродуктивни насаждения“.

Таблица 12. Производство на плодове и десертно грозде, хил. тона

Овощни видове	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ябълки	26,2	23,5	35,5	43,2	40,4	30,9	54,7	54,5	58,4	44,8	44,9
Круши	1,0	0,9	1,4	1,5	2,0	1,4	2,9	2,2	3,0	2,0	2,8
Кайсии и зарзали	8,3	13,0	7,6	11,6	11,9	10,2	18,0	11,4	14,2	15,5	22,5
Праскови и кайсии	18,8	14,9	17,2	24,5	28,4	25,2	37,3	30,5	35,3	30,4	34,6
Сливи и джанки	23,0	14,3	17,2	33,7	32,4	22,9	37,2	24,6	36,2	48,6	49,2
Череши	18,4	16,1	17,5	25,0	30,1	19,5	37,7	33,3	49,4	38,5	48,4
Вишни	2,7	3,3	4,0	2,8	4,3	3,9	6,9	3,8	3,4	3,5	4,1
Черупкови	1,4	0,4	0,3	1,2	2,4	2,9	5,0	1,7	3,6	5,0	4,6
Малини	3,7	3,5	3,5	6,1	7,7	4,9	5,5	4,6	6,8	8,4	7,5
Други овощни	1,1	0,8	2,1	2,5	3,6	1,8	4,5	2,5	2,6	2,3	1,2
Общо за страната	104,6	90,7	106,2	152,1	163,1	123,6	209,8	169,0	213,0	199,0	219,8
Десертно грозде	13,6	17,9	17,3	8,0	12,1	8,7	16,8	7,1	16,3	10,1	14,3

Източник: МЗХГ, отдел „Агростатистика“.

Причината за повишението при добивите е заради подобряване начина на отглеждане, навлизането на нови насаждения с подобрен продуктивен потенциал и намаляване на неподдържаните и изоставени насаждения. Средните добиви при всички овощни видове растат, но остават под средните за ЕС. Наблюдават се и отчетливи колебания в добивите, които средно за периода са около 15% от средните равнища. Причините за по-ниските добиви в сравнение с ЕС са степента на агротехника, която се прилага у нас (преобладаващата част от насажденията са от екстензивен тип), както и недоброто състояние на една не малка част от насажденията. Разрушената хидромелиоративна система води до силна зависимост на производството на български плодове от климатичните фактори и до неустойчиво производство през годините.

Основните причини за колебанията в произведените количества се дължат преди всичко на различните в климатично отношение години. Това поставя на преден план проблема с напояването, борбата с градушките, сланите и други неблагоприятни природни явления, които оказват негативно влияние на производството. Силната зависимост на произведената продукция от конкретните метеорологични условия внася в голяма степен зависимост и несигурност у производителите, което представлява един от факторите, водещ до въздържане от по-широко застъпване на овощарството, с оглед на благоприятните природо-климатични дадености (ИАИ, 2020). Това поставя въпроси свързани с управление на риска в това производство, което е свързано, както с превантивни мерки за борба с градушките, сланите, засушаванията и др. неблагоприятни климатични явления, така и със застраховането на продукцията.

Между 2007 и 2017 г. се отчита увеличение на площите на обхванатите по схемата за обвързано плащане на плодове с около 34%. За периода след 2015 г. се изчислява, че увеличението на площите при подкрепените видове е около 6%, сравнено с години непосредствено преди прилагането. На база диференциален анализ за ролята на подпомагането в овощарството, което се осъществява както по линия на обвързаната подкрепа, така и по линия на инвестиционните мерки, биологично земеделие и други мерки се отчита постепенно увеличение на площите, от което нарастване между 8-10% може да бъде приписано на публичната подкрепа. В същото време, Димитрова и Димитров (2016) посочват, че безспорната положителна роля, която различното подпомагане оказва върху производството за десертно грозде, то „не е достатъчно да обърне негативното развитие на този подсектор“. Причините

според авторите са в недостига на работна сила дължащи се на обезлюдяването на селските райони.

При производството само на плодовете, които са обект на подкрепа по основната схема за обвързана помощ между 2007 и 2017 г. се констатира увеличение от около 88%. Производството по този начин нараства много по-бързо и в по-голяма степен отколкото площите. В годините на прилагане на увеличената обвързана подкрепа за плодове се наблюдава около 4% увеличение на производството. Това увеличение е по-малко отколкото е настъпилото увеличение при площите, като възможното обяснение е краткото време за което се наблюдава този ефект.

Таблица 13. Площи и бенефициенти по обвързаните схеми за плодове

Площи и бенефициенти по обвързаната подкрепа за зеленчуци	2015		2016		2017	
	Площ, ха	Бенефициенти, бр.	Площ, ха	Бенефициенти, бр..	Площ, ха	Бенефициенти, бр.
Схема за обвързано подпомагане плодове - ябълки, круши, кайсии, зарзали, праскови и нектарини, череши, вишни, ягоди, малини, сливи, десертно грозде, орехи	23560	4611	35954	8153		
Дял на обхванатите от СП площи и бенефициенти от общия брой, %	45%		65%			
Схема за обвързано подпомагане плодове (основна) - ябълки, круши, кайсии, зарзали, праскови и нектарини, череши, вишни, ягоди, малини					22752	5708
Дял на обхванатите от СП (основна) площи и бенефициенти от всички, %					77%	
Схема за обвързано подпомагане за плодове (СП) – (допълнителна)- сливи и десертно грозде.					8519	2662
Дял на обхванатите от СП площи и бенефициенти, %					70%	

Източник: МЗХГ и Разплащателна агенция.

Диференциалният анализ на отражението на обвързаната подкрепа и другите инструменти за субсидиране в овощарството показва, че в периода 2015-2017 г. има увеличение с между 11-13% на производството в сравнение с годините преди този период. Това означава, че с голяма вероятност може да се твърди, че без обвързана помощ, производството на подпомогнатите плодове в последните години би било по-ниско с между 7-9% спрямо сегашните нива.

По отношение структурата на стопанствата, специализирани в овощарството, се вижда, че около 65% от насажденията с овощни видове се намират в такива стопанства. Специализираните в производството на плодове стопанства представляват около 5% от всички ферми през 2016 г. Средният размер на овощните градини през 2016 г. е около 3,8 ха, като делът на Стандартния производствен обем в тези стопанства е 1,4% или почти 4% по-малко отколкото е тяхното представителство от всички стопанства. Тези стопанства концентрират в себе си около 0,9% от ИЗП и имат СП на единица площ с почти 50% повече от средното разпределение на единица площ.

Таблица 14. Структура на стопанствата в овощарството

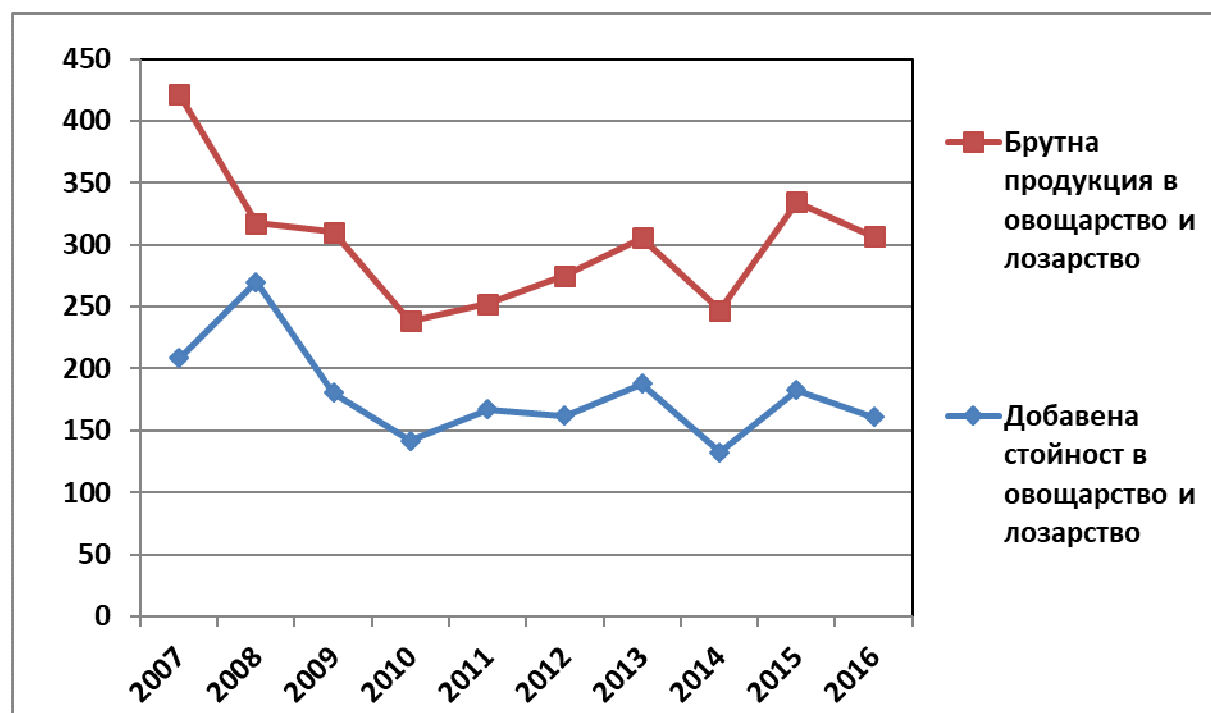
Години	Брой на специализираните в овощарството стопанства	Насаждения в специализираните стопанства, ха	Процент на стопанствата с животни от всички стопанства с животни	Процент на отглежданите животински единици	Процент на Стандартния производствен обем от целия СП в стопанствата	Процент на пряко заетата работна сила	Процент на стопанствата с повече от 50% вътрешно потребление от всички стопанства
2007	8 380	21 240	0,5%	0,1%	1,4%	1,6%	1,2%
2010	11 670	29 220	0,6%	0,1%	1,2%	2,8%	1,8%
2013	9 370	33 210	0,5%	0,0%	1,1%	3,3%	1,3%
2016	11 350	42 090	0,9%	0,0%	1,4%	4,4%	1,2%

Източник: Евростат.

Прави впечатление, че при специализираните в овощарството стопанства липсват достатъчно едри стопанства, като през 2016 г. само 30 от тях имат СП над 100 хил. евро. В тях се произвежда между 170-250 хил. евро продукция, което представлява около 15% от цялата брутна

продукция от плодове. В средния клас по икономически размер са около 10% от специализираните стопанства, което показва, че стопанската структура е влошена, пазарната ориентираност и трудностите при реализацията на продукцията са затруднени и постигане на цялостна ефективност и конкурентоспособност на производството са непосилни. Решението е да се търси постепенна консолидация, особено сред малките стопанства, където една голяма част от тях да успеят да преминат в по-горните класове, което ще позволи да се засили пазарната ориентираност, производителността, цялостната ефективност на стопанствата и брутната продукция и добавената стойност от сектора. От своя страна средните по размер стопанства представляват 10% от специализираните в овощарство, но те дават 25% от производствените обеми, което показва, колко по-ефективни и с по-висока възвращаемост са тези стопанства.

Фиг. 28. Брутна продукция и БДС от „Овощарството и лозарството“, млн. лв.

Източник: НСИ и САРА.

Брутната продукция от трайни насаждения в селското стопанство намалява от 7% през 2007 г. до 4% през 2016 г. В същото време добавената стойност от трайни насаждения за същия период се свива от почти 9% в началото на периода до 5% в края на периода. Причини за настъпилите промени са в проблемите с възвращаемостта от производството, в затрудненията за постигане на добри условия и благоприятен достъп до пазара и сериозните рискове, свързани със значителната нужда от инвестиции и производствени разходи срещу които стойностният резултат не е стабилен и сигурен. Не съществува достатъчно добра интеграция по

веригата на стойността в овощарството, което създава високи рискове пред производителите, особено от средния клас, които са пазарно ориентирани, разчитащи на привлечен капитал, труд и земя.

Намалената възвращаемост заради проблеми с производителността, намирането на най-добрите цени, достъпа до пазара и обезпечаване на производствения процес с необходимата работна сила води до незадоволително съотношение между брутните приходи и производствените разходи, което превръща специализираното в плодове производство в неатрактивно. Интересът в последните години се подхранва от възможностите за обвързано подпомагане, както и от достъпа за ползване на инвестиционни средства по ПРСР. Това трябва да бъде насочено към увеличаване резултата от тези мерки, така че да се увеличи устойчивостта и целесъобразността от прилаганата политика.

3.3.5. Етерично-маслени и лечебни култури

Според *Атанасова (2011)*, „в България производството на различни видове етерично-маслени и лекарствени култури има дългогодишна традиция. В периода на прехода настъпи драстично намаление на площите на основни за страната култури като маслодайната роза, лавандулата, ментата и други“. В последните години, това производство постепенно се възвраща и започва да заема все по-значимо място в стопанската и експортна структура на българското земеделие. За периода 2007-2017 г. износът на етерични масла от отглежданите в страната ароматни култури скача от 25 млн. лв. до 157 млн. лв., а през 2018 г. се покачва до 177 млн. лв. България се нарежда на престижното 5-то място в света по стойност на експорта на етерични масла от споменатите култури и на 15-то място в цялата търговия с етерични масла. Основните ни търговски партньори на етерични масла са САЩ и Франция, за където се експортира около 70-80% от общото производство на етерични масла през последните години.

България е разпознаваема като производител на етерични масла. България продължава да е лидер на световния пазар на розово масло, което се приема като еталон за качество (*Атанасова в Славова и колектив, 2011*). За продължителен период по времето на социализма, площите с рози са между 2,5-3,5 хил. ха. Площите с маслодайна роза към 2007 г. са 27 хил. дка, достигайки нивото от 1989 г. и оттогава до 2017 г. непрекъснато се увеличават с общо 55% като достигат 42 хил. ха. Средните добиви в страната са между 2 500 - 3 000 кг/ха, а приходите на хектар могат да достигнат между 7 000 - 8 000 хил. долара. Тенденцията на създаване на по-крупни насаждения и интегриране на производството, преработката и износа през последните години се разширява. Към настоящия етап площите с маслодайна роза достигат своя максимум, като добрата пазарна

конюнктура (износни цени между 9-10 хил. долара на тон розово масло) и високото търсене дават възможност да се получи добра доходност, особено за малките и средни фамилни стопанства с площ до 5 ха, която да бъде получена за активна заетост 3-4 месеца в годината.

Друга важна за България етерично-маслена култура е лавандулата, която достигна през 2017 г. 8 хил. ха. В първите години след 2000 г., цената на лавандуловото масло е относително ниска (около 25-30 долара/кг), но в последните години цената се повиши чувствително и вече достига до 100-150 долара/кг, което дава приходи от 800-1 200 долара/дка. Търсенето на ароматното масло у нас и в чужбина е основната причина за интереса към тази култура. Лавандулата е растение, което дава цвят и масло средно в продължение на 25 години, но първите до 7-8 години тя е най-продуктивна и с добри добиви. Площите с лавандула растат почти в цялата страна, като с най-голяма концентрация е тя в Североизточна България. Една от причините е, че засушаването и високите температури през лятото и меката зима в този регион са сравнително благоприятни за нейното отглеждане.

Таблица 15. Площи и производство на етерично-маслени култури

Го- ди- ни	Рози		Лавандула		Кориандър		Маточина	
	Пло- щи, ха	Произ- вод- ство, тона	Пло- щи, ха	Произ- вод- ство, тона	Пло- щи, ха	Произ- вод- ство, тона	Пло- щи, ха	Произ- вод- ство, тона
2007	2709	7983	3232	5792	25864	21422	359	587
2008	2972	7837	2184	4892	37056	42119	156	296
2009	2944	7677	1854	3631	45395	31979	488	516
2010	3695	8547	3200	6339	54406	46340	72	161
2011	3156	7523	2499	4393	40266	33100	24	78
2012	3007	8554	2960	6212	25853	24159	202	311
2013	3290	8681	5083	10034	15628	15009		1527
2014	3400	10125	6850	15844	29086	26555	290	518
2015	3700	8487	5950	18768	36614	39509	410	550
2016	3750	8915	7000	19504	36257	39630	1096	1258
2017	4189	12765	8038	27659	20217	23712	2566	5358

Източник: МЗХГ, „Агροстатистика“.

Голямо стопанско значение има отглеждането на кориандър, чиито площи след 2007 г. рязко се повишиха през 2010 г. до 54 хил. ха, но в

последните години се наблюдава постепенен отлив, като площите се редуцираха до 20 хил. ха през 2017 г. Причините за това са пазарните колебания и кръстосаната възвращаемост между отделните алтернативни производства. Цената на кориандъра в началото на периода достига до 1 лв./кг, докато след 2014-2015 г. тя пада до 0,5-0,55 лв./кг, докато цените на лавандулата, ментата, маточината тръгват нагоре, което пренасочи интереса на производителите. Добивите чувствително се подобряват и към 2017 г. вече са около 1,2 т/ха, с потенциал да достигнат 2 т/ха. Независимо от по-ниските добиви, той е желана култура и производството нараства бързо.

В последните години се разшириха площите и със силибум, резене, валериана; мента и други, което се дължи основно на желанието на производителите, както да диверсифицират своето производство с цел да намалят пазарните рискове, така и да отговорят на част от приоритетите за инвестиционно подпомагане по ПРСР. Като цяло, стимулите идващи по линия на подпомагането намират силен отзвук в структурата на производство, което резултира в неустойчиви флуктуации в производството и нетрайни изменения във фермерската дейност.

Основният проблем при етерично-маслените и лечебни култури е, че световното търсене е много променливо (*Атанасова в Славова и кол., 2011*). Тази група култури е свързана с производство на продукти от ограничени площи, предназначени предимно за износ, тъй като производството надвишава значително вътрешното потребление. Те имат утвърдени позиции на световния пазар както в настоящия етап, така и в миналото. Тези култури са относително интензивни, с висок доход от декар, голямо вложение на труд (розите), висока степен на преработка на продукцията преди реализирането ѝ за износ. Производството има както потенциал за висока възвращаемост и печалба, но поради високи пазарни неопределености съществуват рискове от сринове в цените, а оттам и в доходността. Етеричните и медицински култури, които се отглеждат като полски производства имат добри предпоставки да служат за диверсифициране на производствената структура и особено в средния клас стопанствата (до 1000 ха) в сектор зърнопроизводство да създават една по-висока добавена стойност и по-висока ефективност при използване на факторите за производство.

Преобладаващата част или около 90% от производството на розово масло, лавандулово масло, мента сух лист, кориандър, шипка, резене се изнасят под формата на суровина, което трябва да се разглежда като перспектива за създаване и привличане на инвестиции, които да повишат добавената стойност у нас. Присъствието на страната на челни позиции в

това направление може да помогне в тази посока. Ако се положат усилия и тези производства успеят да се интегрират по-добре към високо специализираната парфюмерийна, козметична и фармацевтична индустрия, площите с етеричните и медицински култури могат да се повишат осезаемо, което да повиши брутната продукция от земеделие, да създаде по-добра възвращаемост в полското производство и да стабилизира средния клас стопанства и най-вече тези в зърнопроизводството.

3.3.6. Фуражни, тревни култури и тютюн

Тютюнът е основна техническа култура извън индустриалните маслодайни култури, с важно значение за отрасъла и българската икономика. Тютюнът, който е с най-голямо историческо значение през последните 10 години е сред най-бързо свиващите се производства в селското стопанство. През 2007-2008 г., културата е съставлявала около 3% от растениевъдната продукция и 2% от брутната продукция в целия отрасъл, докато през 2016-2017 г. нейното присъствие е около 1,3% в растениевъдния подотрасъл и 0,8% от цялата селскостопанска продукция. В същото време тютюнът винаги е бил важен продукт и суровина с експортно значение, като в началото на периода, той е съставлявал около 10-13% от общия селскостопански износ. През последните години, неговата експортна роля също намалява, като следствие от спада в производството и той формира около 7,3% от селскостопанския износ през 2016-2017 г.

Основните причини за консистентното свиване при тютюна са различни, като се започне от недостатъчната доходност на стопанство, трудностите пред реализацията на продукцията, провежданата европейска и национална политика, насочена към борба с тютюнопушенето, което доведе до рязко повишение цените на цигарите откъдето потреблението им се понижи чувствително, бариерите пред тютюнопроизводството за получаване на инвестиционна и друга специфична подкрепа, отлив на младите хора от интерес към това производство и др.

През последните години наличните естествени ливади и/или площи за паша и за сено са в рамките на 26-28% от общата използвана земеделска площ. Освен тях има още изкуствено затревени площи и площи с други фуражни култури от бобови и зърнени, които заемат около 2,5% от ИЗП. По размер на заеманата земя, фуражните култури заедно с постоянно затревените площи заемат второ място в структурата на използваната земеделска площ, след зърнените култури. Произвежданите на тях груби фуражи се реализират пряко за отглеждане на животни – основно едър и дребен рогат добитък. Основните фуражни култури отглеждани в страната са люцерна, фуражен грах, царевица за силаж, еспарзета.

В последните години се наблюдава ръст при почти всички площи с фуражни култури (площи, които до 6 години се използват с това предназначение), като особено впечатление прави разрастване на площите с бобови. Това се дължи от една страна на въведените изисквания за поддържане на екологично насочени площи в стопанствата, а от друга на субсидирането и схемите за подпомагане на протеинови култури. Това се отразява положително, както от гледна точка на плодородието на почвата, но така и на пазара на предлагане на груби фуражи, като цената на тези фуражи се задържа без сериозни изменения през периода 2007-2017 г. Средно цените на фуражите за храна на животните се покачват със 17% за разглеждания период, докато при грубите сенни фуражи покачването е около 5-8%. Единствено при силажната царевица се наблюдава увеличение на цените от 0,1 до 0,15 лв./кг.

Таблица 16. Площи и производство на фуражни и тревни култури

Го- ди- ни	Люцерна		Едногодишни бобови		Царевица за силаж		Ливади за сено	
	Пло- щи, ха	Произ- вод- ство, тона	Пло- щи, ха	Произ- вод- ство, тона	Пло- щи, ха	Произ- вод- ство, тона о	Пло- щи, ха	Произ- вод- ство, тона
2007	59888	205081	1974	10641	11187	77098	49871	113864
2008	61930	289253	713	4166	19023	243572	56181	157528
2009	60642	274539	151	574	23708	309874	63155	161475
2010	74831	450367	574	2142	20314	313550		
2011	60991	303581	482	2547	15302	252759	55837	151597
2012	57032	244137	1354	6768	31587	434083	39228	91208
2013	64752	339991	564	1566	21315	398630	103750	257208
2014	70300	385474	538	2075	25132	653020	81762	344852
2015	64802	341972	1508	7723	26555	512800	109425	327898
2016	84685	408851	4073	13290	31102	622601	127179	320726
2017	88182	432586	3641	12202	29930	642654	153792	378562

Източник: МЗХГ, „Агροстатистика”.

След присъединяването на страната ни към ЕС, имайки предвид спада в интереса към животновъдния подотрасъл, намаляват и поддържаните ливади и слабопродуктивни затревени площи. Една много

голяма част от затревените площи бяха изоставени обработваеми земи, които отново започнаха да се стопанисват и разорават. Това е свързано със засиления интерес към производството на зърнени и маслодайни култури, и съответно други екстензивни растениевъди производства, които позволяват по-добра възвращаемост с по-ниски разходи и съответно получаване на субсидии по схемата за единно плащане на площ (ИАИ, 2020). Този проблем става все по-остър в равнинните райони, където пасищното животновъдство, в по-малките и средни стопанства трудно ще оцелява заради трудностите при намирането на места за паша на животните.

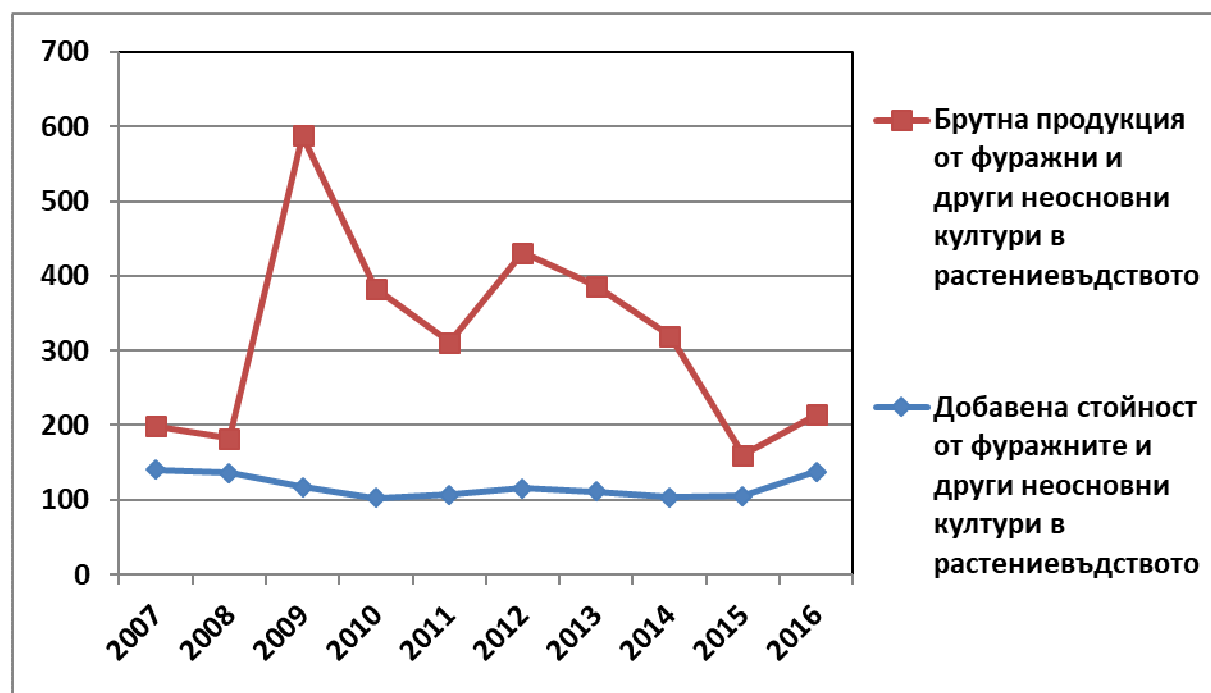
Единствено при високопланинските пасища не се наблюдава намаление в площите, поради ограниченията във възможностите за ползването им, налагани от надморската височина, изискванията, свързани с Натура 2000, и подпомагането давано на земеделските производители, които стопанисват тези пасища. Същевременно *Котева (2017)* посочва, че „основен фактор за чувствителното нарастване на затревените площи е получаването на единните плащания на площ, откъснати от производството, което стимулира производителите да отглеждат култури с ниски разходи.

Постоянно затревените площи у нас през последните години са около 1,4 млн. ха. През 2016 г. 447 хил. ха от постоянно затревените площи се намират в стопанствата, като върху 127 хил. ха се отбелязва добив на ливадно сено. Тези постоянно затревени площи не са разпределени равномерно. Средно за страната през същата година има около 680 хил. ЖЕ, което означава, че на 1 ЖЕ се пада 0,66 хектара постоянно-затревени площи, което е около хранителната норма за крави от 2 кг сухо вещество на ден. Заради изискването за поддържане в добро екологично състояние на земеделските площи като основно условие за получаване на подпомагане, много голяма част от естествените ливади се косят, без да се прибира сеното или „мулчират“, което не носи стопански ефект и има спорни екологични последици. Може да се отчете, че в страната съществува недостиг на груб сенен фураж дори при сегашните ниски нива на поголовието в животновъдството. Увеличаване на продуктивността, което се откроява като основна слабост в млечното животновъдство също ще изисква увеличение на производството на сенен фураж, за да се подобри храненето на животните.

Изследването на промените в брутната продукция и брутната добавена стойност при фуражните и други растениевъдни производства обхваща всички останали производства извън зърнено-маслодайния сектор, техническите култури, зеленчукопроизводството, трайните

насаждения. Тези производства се отличават с ясно изразен темп на намаление и на свиване на стойностните показатели. Тези производства в повечето случаи са второстепенни в специализираните стопанства и по този начин разпределението на производствените разходи при тях е следствие на цялостно разходно решение във фермите, което може да обясни значителната разлика между брутни приходи и добавена стойност.

Фиг. 29. Брутна продукция и БДС от фуражните и други култури, млн. лв.

Източник: НСИ и САРА.

През последните години нещата се нормализират, като производството на груби фуражи и на друга растениевъдна продукция съставляват около 3% от брутната продукция в селското стопанство, а формират около 5% от добавената стойност през последните години. През годините се отчитат сериозни колебания, като БП е стигала до 5-6% от общата стойност в отрасъла, докато добавената стойност пада до 4%. Предимствата на тези производства са, че изискват много ниски вложения и макар и приходите да са сравнително ниски от единица площ, те имат много добро съотношение общи приходи към разходи. Проблемът е, особено при естествените ливади в планинските райони, че изискват наличие на работна сила, което ограничава обхвата на тяхното ползване.

3.3.7. Изводи

1. Растениевъдството отчетливо доминира брутната продукция в отрасъла и съществено повишаване на БП създадена от зърнените, техническите и маслодайни култури;

2. През разглеждания период маслодайните култури бележат сериозен ръст по отношение на площ, брутна продукция и добавена стойност, заради добрата ценова конюнктура, което допринесе за разрастване на целия зърно-маслодаен сектор;

3. В специализираните стопанства от сектор „Зърнено-маслодайни култури“ се концентрира не само преобладаващ поземлен ресурс и икономическа сила, но те осигуряват основната част от брутната продукция и добавената стойност на отрасъла;

4. Интересът към зърнопроизводството през периода се увеличава, като това е един от малкото сектори, където се наблюдава не само увеличение на земята в специализираните стопанства, но и броят на стопанствата нараства, разкриващо икономическите му предимства;

5. Зърнено-маслодайният сектор включва 5-6 основни култури (пшеница, ечемик, царевица, слънчоглед, рапица и лавандула), които се превръщат в сегашната основа на българското земеделие;

6. Резултатите, постигнати в зърнопроизводството се дължат не само на разширяване на площите, но и на увеличение на производителността, намаление на загубите и повишаване качеството на отглежданата продукция;

7. Производството на зърнени и маслодайни култури може да се превърне в стабилна основа за развитие на животновъдството, което ще добави стойност и ще разшири пазарните възможности на местните производители;

8. Увеличаване производителността, подобряване ефективността на производството, не чрез прибавяне на нови площи, продължаване консолидацията, навлизане на практиките от прецизното земеделие и намаляване рисковете от ценовите колебания и природните катаклизми са факторите за устойчивото развитие на сектора;

9. Границите за развитие на оризопроизводството са ограничени заради проблемите свързани със състоянието на напоителната мрежа в страната и способността ѝ да осигурява вода за оризищните полета.

10. Негативни тенденции при зеленчукопроизводството започват още от началото на икономическите реформи през 90-те години, но продължават и през периода на членство в ЕС и прилагане на ОСП и в края на периода допринасят в малка степен за създадената в растениевъдството обща продукция;

11. Средните добиви от зеленчукопроизводството са сравнително ниски. Основната причина е разпокъсаното и сравнително дребно производство, неспособно да постигне по-висока производителност, проблеми с напояването, липсата на съвременна техника;

12. Зеленчукопроизводството е сред уязвимите сектори в българското земеделие, което се обяснява с трайните негативни тенденции на намаление на площите, производството и отлив на производители, което рефлектира в неспособност да се задоволяват потребителските нужди в страната;

13. Зеленчукопроизводството макар и да подобрява своята възвращаемост в сравнение с 10 години назад, продължава да има доста проблеми при повишаване нормата на печалба;

14. Производствените решения, които се вземат, зависят не толкова от пределната възвращаемост (на 1-ца площ или ж.е.), а от оптималното съотношение между брутни приходи и разходи. Недоброто съотношение в зеленчукопроизводството, сравнено с други производства е основна предпоставка за кризата и трудностите в сектора;

15. Въведеното от 2015 г. обвързано подпомагане в зеленчукопроизводството, включващо група от основни култури доведе до стабилизиране на производството и даде допълнителен импулс за увеличение на продукцията и площите;

16. Залагане на изискването за доказване на произведени минимални количества при Схемите за обвързано подпомагане на зеленчуци допринесе за по-висок ефект на това подпомагане върху продукцията, отколкото върху площите на подпомогнатите видове;

17. Прилагане на недиференцираното обвързано подпомагане на площ по отношение на отделните култури (несъобразено с действителните разходи за производство) води до изкривявания в постиганите резултати (например, тикви през 2016 г.), което засяга, както структурата в самото зеленчукопроизводство, така и разпределението на ресурсите.

18. Виненото лозарство през всички години на членство в ЕС и прилагане на ОСП отбелязва спад, както в брутната продукция, така и в площите и производството на грозде;

19. НПЛВ е със съществен принос за реструктуриране и за създаване на нови лозови насаждения през годините на членство в ЕС, но има неизпълнение на предвидените бюджети и през първия и втория програмен период;

20. Много от по-малките и средни по размер стопанства не успяват да се адаптират към новите пазарни условия и да стабилизират своето производство;

21. Ограниченията пред създаване и подновяване на лозята в резултат на стриктната политика на ЕС в сектора се явяват пречка пред неговото развитие по отношение на площите в бъдеще;

22. Сериозен проблем е влошаване възрастовата структура на лозята. През последните години, 49% от всички лозови насаждения са на възраст над 30 години, а заедно с лозята от групата 10-30 години са почти 82%;

23. Най-големите лозарски стопанства притежават много добри поземлени характеристики, за да се конкурират с най-добрите в Европа, но имат слабости и изоставане във валоризацията и добавената стойност;

24. Големите разлики в българското лозарство с тези във водещите европейски страни е липсата на гръбнак от средни стопанства или това са производители между 10-50 ха;

25. Страната е добре покрита със схемите за качество на лозовите насаждения (ЗГУ и ЗНП), като те обхващат около 70% от лозята, намиращи се в стопанствата, което е предпоставка за постигане на добри пазарни позиции на силно конкурентния пазар на вино.

26. Българското овощарство, макар и да е силно засегнато от промените през преходния период довели до силно намаляване на площите и производството, успява (до известна степен) да подобри положението си в годините на членство в ЕС;

27. Брутна продукция и добавената стойност в овощарството през годините на прилагане на ОСП непрекъснато намаляват, което означава, че този сектор в относително измерение изостава в сравнение с други сектори, най-вече от полското растениевъдство;

28. Възвращаемостта в сектор овощарство е нарушена, като през 2007 г. добавената стойност съставлява 9% от БДС в земеделието при 7% брутна продукция, а през 2016 г. съотношението се изчислява на 5% към 4% БП. Тази нарушена възвращаемост прави овощарството относително непривлекателно за фермерите;

29. Специализацията в сектора расте, като се увеличават специализираните стопанства, на фона на намалението в повечето от останалите сектори, като средният размер на насажденията в тях расте, което спомага за ръста в производителността;

30. Разпределянето на обвързани с производството субсидии в овощарството допринася за увеличение на площите и в по-голяма степен благоприятства за разрастване на производството;

31. В овощарството една голяма площ от насажденията не се използват и реколтират, което от една страна се дължи на ниския им продуктивен потенциал заради амортизираност, но от друга и заради климатични и други природни явления, нанасящи поражения на плододаването;

32. Работната сила в специализираните стопанства в овощарството расте с по-голяма степен отколкото стандартната продукция, което показва недостатъчен напредък в повишаване ефективността на вложения труд.

33. Отглеждането на тютюн в страната е силно засегнато от рестриктивната политика за ограничаване тютюнопушенето в ЕС, което значително се отразява на производството на цигарени изделия и производството на тютюнева суровина;

34. Концентрацията на тютюнопроизводството има висока териториална принадлежност, с доминиране на Югозападен и Южен централен район, където преобладаващата част от земеделските производители разчитат на това производство;

35. Страната е на челни позиции в световната търговия на етерични и медицински култури, която в последните години непрекъснато нараства;

36. Производството на етерични масла в страната бележи осезаемо увеличение, като най-голямо е то при розите, лавандулата, маточината, като причината е в търсене на диверсификация на полското производство и добра доходност при тези нишови продукти;

37. Производството на розов цвят и масло е един от малкото сектори в страната, където площите се увеличават понастоящем в сравнение с годините преди 1990 г., което се дължи на добрата доходност, атрактивна изключително за малките и средни фамилни стопанства;

38. Има потенциал за допълнително развитие на веригата на стойността защото при по-добра интеграция на тези производства с парфюмерийната, козметична и фармацевтична индустрия, по-голяма част от създаваната стойност може да остане в страната;

39. Много от индустриално отглежданите етерично-маслени култури предоставят добри възможности за диверсификация на специализираните в полските култури средни по размер стопанства, което е подкрепено и от подходящите почвено-климатични условия.

40. Много голяма част от естествените ливади се косят, без да се прибира сеното или „мулчират“, което не носи стопански ефект и има спорни екологични последици;

41. Съществува недостиг на груб сеноен фураж дори при сегашните ниски нива на поголовието в животновъдството;

42. Разпределението на площите с постоянно затревени площи, които са един от важните източници на груб фураж е неравномерно, като в много от полските райони има недостатъчна обезпеченост, което затруднява развитието на пасищното животновъдство и на онези стопанства, разчитащи на такъв фураж;

43. Производството на груби-сенни фуражи изисква ниски вложения и производствени разходи, което ги прави относително привлекателни, но незадоволителното състояние на преживното животновъдство се отразява задържащо върху предлагането.

3.4. СЕКТОРЕН АНАЛИЗ НА ЖИВОТНОВЪДСТВОТО

Трудностите при структурното приспособяване на българското селско стопанство са изразени най-силно в животновъдството. Броят на говедата след 2007 г. е относително неизменен. Драстичен е спадът на броя на свинете. Намалението е устойчиво, като за 10 години надминава 43%. Броят на овцете и козите също намалява - с 26%, като все пак броят им се стабилизира и темповете на намаление се забавят. Продължилият спад при броя на животните след 2007 г., до голяма степен се дължи на ниската конкурентоспособност на животновъдството, което засегна основно малките и средни фамилни стопанства (ИАИ, 2020). Животновъдството в България постепенно се приспособява към новите предизвикателства, но в някои от подотраслите (например млекопроизводство) силната конкуренция на пазара, заедно със слабостите в структурата и продуктивността, подсилват негативните тенденции.

За годините на членство се вижда и безспорна положителна промяна. Върви окрупняване на стопанствата, изграждат се нови модерни стопанства, породният състав на животните се подобрява, има значителен напредък и по отношение на качеството на произвежданото мляко и месо (САРА, 2017). Значителна е промяната и в структурата на стопанствата. Малките стопанства силно се съкращават през последните години, като делът на полупазарните и самозадоволяващи се домакинства с животни претърпя значително намаление от няколко пъти в сравнение с началото на новото хилядолетие.

Производството от животновъдство намалява във физически обем през целия период. Най-малко намаление се отчита при свинското и пилешко месо. С най-голям спад се отличава производството на мляко от ДРД. Там намалението е 35%, което основно се дължи на спада при козето мляко. Козевъдството в страната през разглеждания период има трайна тенденция на свиване. Причина за това е трудното вписване на това производство в съвременните пазарни реалности, докато в преходните години основно се развива като помощно стопанство към селските домакинства. С подобряване на икономическото положение в страната, повишаване доходите, намаляване на населението и увеличаване дела на бизнес ориентираното земеделие, козевъдството започна да се съкращава (ИАИ, 2020). Изискванията за производство и реализация на продукцията с приемането на страната в ЕС също се завишиха, като тези регулаторни

ограничения допълнително засегнаха най-малките стопанства, специализирани във всички сектори на животновъдството. Основната причина обаче за кризата в животновъдството е ниската възвращаемост от това производство.

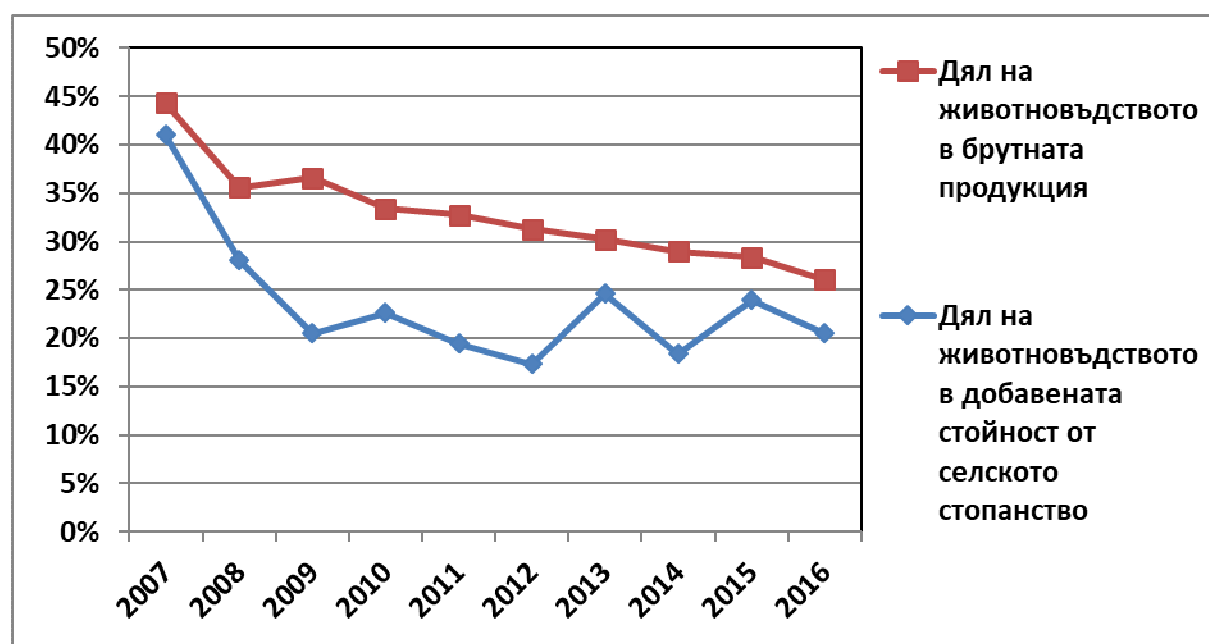
Животновъдството се свива в брутната продукция от селско стопанство, но добавената стойност, която успява да формира е по-ниска, независимо че по условие се смята, че животновъдството наддава към добавената стойност на зърно и фуражопроизводството. Причината е, че тези производства заради ниската си продуктивност и трудностите при реализацията на продукцията на добри цени и увеличаване разходите за фуражи и отглеждане на животните не успяват да формират добра доходност и ефективност. Именно занижената ефективност и влошено съотношение между общи приходи и производствени разходи се явява факторът, детерминиращ низходящите икономически и производствени трендове в животновъдството. Това е особено валидно при млечното животновъдство, където се наблюдават най-големите затруднения. При месното животновъдство, нещата изглеждат по-различно, като причината е, че там възможностите за индустриализация и концентрация са благоприятни.

След 2007 г. започна засилено уедряване в секторите „свиневъдство“ и „птицевъдство“, където източникът на ефективност и на възвращаемост е мащабът и интеграцията по веригата. Тези процеси доведоха до намаляване броя на стопанствата и излизането от сектора на нерентабилните такива. Постепенно това производство се стабилизира, след като в началото и в средата на разглеждания период нещата изглеждаха колебливи. Стабилизацията се свързва с ръст в продуктивността и плодовитостта, което е основен индикатор за състоянието и кондицията на всяко производство. Въз основа на развитието на пазара и стабилното търсене обаче и при производството на свинско и на птиче месо страната остава нетен вносител, което също дава тласък на вътрешното производство, което има потенциал да се разраства, за да задоволи първоначално вътрешното търсене.

Макар производството от животновъдство за тези години да намалява, в последните 1-2 години се наблюдават признаци на подем. За това може да се говори основно при птицевъдството и свиневъдството, където се наблюдават положително развитие (САРА, 2017). Сравнително по-краткият производствен цикъл и способността за бързо възпроизводство при птицевъдството позволяват на предприятията да реагират по-бързо на пазарните сигнали. Това е и единственият сектор на месодайното животновъдство, който успява, освен да задоволи

вътрешното потребление почти напълно, да реализира и износ. Едно важно направление в птицевъдството е и производството на втлъстен черен дроб, който се отличава като продукт с висока добавена стойност и реализация на външни пазари. За периода 2007-2017 г. страната успява да постигне известен ръст при основния продукт – втлъстен черен дроб от патици с 9% до средно 5 хил. т. (2015-2017 г към 2007-2009 г.). Това се постига, както чрез разширяване дейността на съществуващите стопанствата, така и чрез откриване на нови специализирани такива.

Фиг. 30. Дял на брутна продукция и БДС от животновъдство, %

Източник: НСИ и СРА.

Производството на втлъстен патешки черен дроб се утвърждава като значима ниша на птицевъдството, където има висока специализация и сравнително висока възвращаемост, като основната пречка пред разрастването на това производство е интегрирането към търговския сегмент, където основните пазари са извън страната.

В млечното животновъдство продължават процесите на реструктуриране, но недостатъчната капитализация, основно в малките и средни стопанства, заедно с ниската продуктивност, острият недостиг на работна сила и проблемите с реализация на продукцията, застрашават устойчивостта на тези ферми и засягат около 50-60% от производството.

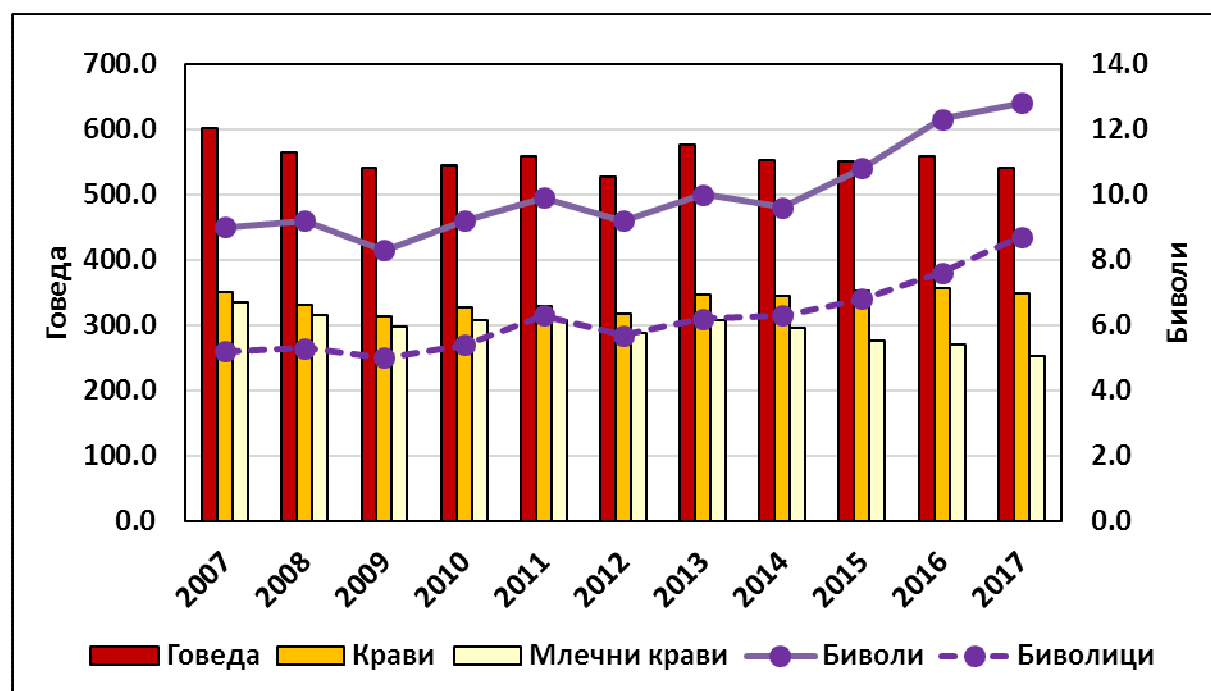
3.4.1. Млечен сектор

Млякото е сред най-значимите селскостопански производства за развитите страни и постепенно набира популярност и увеличава своето присъствие и в останалия свят. Брутна продукция от мляко в ЕС представлява около 13% от общото селскостопанско производство, което

го нарежда на II^{po} място след месото, като процент по производствени групи. В световен мащаб, млякото заема между 8-9% от брутната селскостопанска продукция и макар да не се нарежда сред най-големите по стойност производства, неговото значение расте. България се намира на обратния полюс, като в исторически план делът на млечния сектор в земеделието намалява и от 13% през 1990 г., през 2018 г., този процент вече е около 9%. Това нарежда млечния сектор в България сред един от 3-те водещи подотрасли на българското селско стопанство преди 1990 година, но през последните 15 г., то отстъпва все по-назад в класацията, където безспорен лидер е зърнопроизводството, заемащо 33% дял (ИАИ, 2020).

През 10 год. период се наблюдава тенденция на намаление на млечните крави, отглеждани в стопанствата, като през 2017 г., техният брой е 252 хил. бр. или намаление с 25% спрямо 2007 г. При биволовството за същия период се отчита ръст с 42%, а на биволиците с 67%. До 2014 г. броят на биволите се движи в границите на 9-10 хил. бр., но след това той нараства за да достигне през 2017 г. – 12,8 хил. бр. При биволовството през 2017 г. спрямо 2007 г. се наблюдава значително окрупняване на фермите с биволици, като през 2007 г. стопанствата с 1-2 биволици са представлявали 70%, докато през 2017 г. този процент е 30%. В същото време се наблюдава увеличение на общия брой биволици. През 2017 г. над 80% от животните се отглеждат в по-уедрените стопанства, като най-много са в групата от 20 до 99 – 4 074 броя.

Фиг. 31. Динамика в броя на говедата и биволите, хил. бр.

Източник: МЗХГ „Агостатистика“.

Въпреки стабилизирането на цените на млякото след 2016 г., броят на млечните крави намалява, като основната причина е настоящата нерентабилност на малките и средни стопанства, които не успяват да увеличат продуктивността си и да се интегрират успешно в пазарната верига. Намалението в поголовието е тенденция и в другите европейски страни, но там се повишава производството на мляко, т.е. добивът на мляко расте, докато у нас това не се наблюдава. Така например в ЕС общото производство на мляко за периода 2007-2017 г. се повишава с 17%, докато тук намалява с около 20%.

България е сред страните в ЕС с най-нисък млеконадой на една крава (средният млеконадой е 70% по-нисък от средния за ЕС), което се дължи на 2 основни причини: разполагаемите генетични ресурси и начините на отглеждане на животните. В страната се наблюдават редица слабости по отношение на породния състав на животните, като основно това се констатира в малките и средни фамилни стопанства. Продуктивността у нас е на много ниски нива, като в края на периода се отчита около 11% увеличение при млеконадоя при кравите и 7% при овцете в сравнение с първите години. Млеконадоят в млечното овцевъдство, макар да изостава в сравнение със средните стойности на други европейски страни с развито овцевъдство, е на постижимо отстояние. В Гърция, средният млеконадой през 2017 г. е около 115 л/овца, във Франция 175 л/овца, в Испания 232 л/овца, докато у нас е 80 л/овца. Разликите с Франция и Испания се дължат на начина на отглеждане на овцете, където тези високи добиви се постигат в оборно отглеждани стада.

Таблица 17. Преработено от млекопреработвателните предприятия краве мляко

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Общо – мляко, хил. т	777	718	635	584	563	533	530	516	523	544	601
Краве мляко, хил. т	724	684	594	548	533	499	496	480	493	509	562
Краве мляко, %	93.1	95.3	93.6	93.9	94.7	93.7	93.6	93.0	94.3	93.6	93.5

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“.

При производството и изкупуването на мляко от мандрите и млекоизкупвачите се наблюдават нееднозначни тенденции. Поради ориентацията към пазара на големите стопанства, тяхната дейност е прозрачна, както и заради промените в режима на подпомагане,

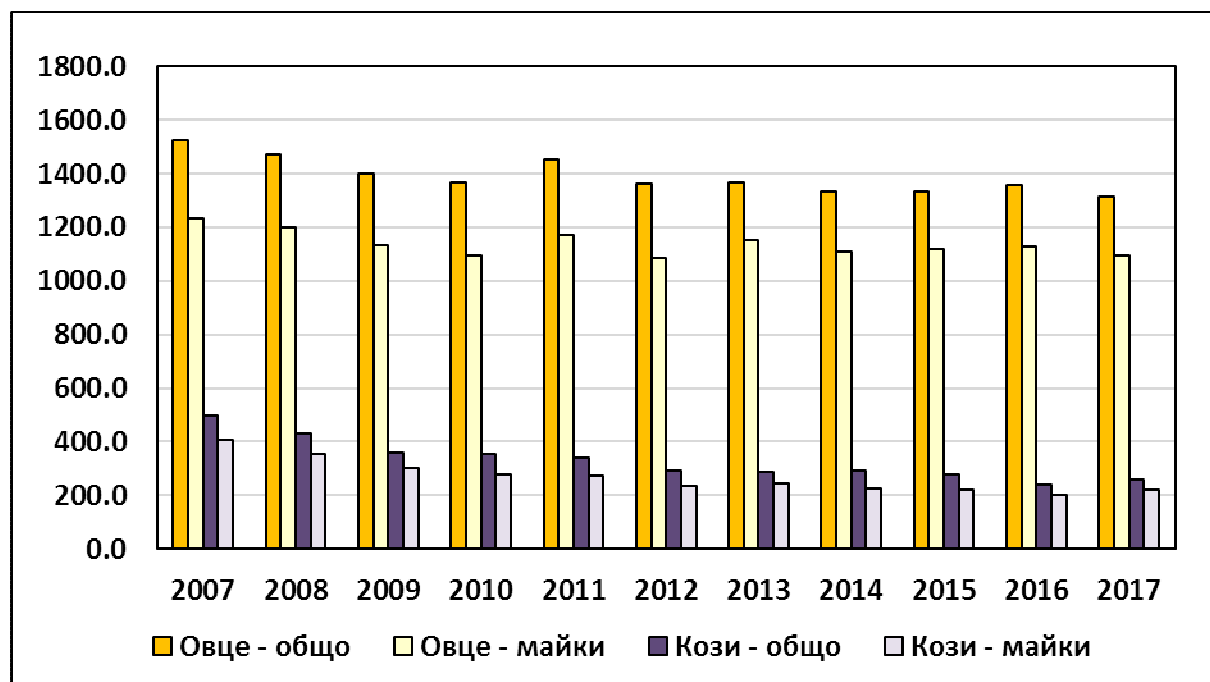
регламентиран с изменение през 2016 г. на Наредба 3/2015 на МЗХГ, според което подкрепя се получава само при доказано продадено/ преработено количество сурово мляко над определен праг. Отчита се нарастване на изкупеното от преработвателите мляко в края на периода и тази тенденция ще се запази.

Постигнатите равнища при изкупуване на сурово краве мляко от преработвателите през 2017 г. е около 562 хил. т и след като в средата на разглеждания период започна да намалява в последните години количествата на преработеното общо мляко, и в частност кравето отбелязва ръст. В същото време поне 25-30% от кравето мляко и около 70% от овчето мляко продължава да не достига до мандрите. Причините за това са в големите трудности, които преобладаващата част от стопанствата в страната изпитват, за да отговорят на изискванията за качество на млякото, особено в диапазона между 10 и 100-150 крави. От 2007 до 2017 г. количеството на преработеното краве мляко е намаляло с 22%. Причина за това е намаляване броя на млечните крави, респективно намаляване добива на краве мляко, както и проблемите с качеството на мляко, което отговаря на изискванията (ИАИ, 2020). Нарасналите паралелно с това възможности за директни продажби, като следствие от опасенията за съдържанието и качеството на млечните продукти продавани в търговската мрежа и ниските цени предлагани от мандрите на малките и средни по размер стопанства също води до поддържане на нисък дял на изкупеното мляко.

Овцевъдството и козевъдството са традиционни производства в селските райони на страната и са свързани с опита и традициите на населението в тях. Динамиката в изменението на броя на овцете и козите в България и през последните години продължава да следва посоката на непрекъснато намаляване. За последните 10 години в страната, най-голямо намаление в броя на овцете и овцете майки е отчетено през 2017 г. (1 316,8 хил. бр. овце, в т. ч. 1 096,4 хил. овце-майки), а при козите през 2016 г. (237,5 хил. бр. кози и 199,4 хил. кози-майки).

Най-значително намаление има при стопанствата в които се отглеждат от 1 до 9 броя овце (- 88%), следват тези с 10–19 животни (-72%) и най-малък спад е отчетен при фермите с 20 до 49 животни (-47,4%). При останалите категории ферми има значително увеличение на броя, като стопанствата с над 100 животни през 2017 г. са почти 2 пъти повече в сравнение с тези през 2007 г., а животните в тях са нараснали повече от 2 пъти. С намаление броя на овцевъдните стопанства средният брой на овцете в стопанство се увеличава от 8,7 през 2007 г. на 41,4 през 2017 година.

Фиг. 32. Брой на овце и кози, в т.ч. майки през периода 2007–2017 г.

Източник: МЗХГ „Агростатистика“.

От 2007 г. до 2017 г. броят на козите в България драстично намалява – от 444,5 хил. бр. до 257,0 хил. бр., а на козите-майки, съответно от 406,1 хил. бр. до 220,9 хил. бр. Само през последната година има увеличение спрямо предходната, с 8,2% при козите и съответно 10,8% при козите-майки. Подобно на овцевъдството и в козевъдството, през последните 10 години се установява процес на окрупняване на фермите. Най-силно намалява броят на фермите с 1 до 9 заплодени кози – с 92,4% през 2017 г. спрямо 2007 г. Най-голямо е увеличението на фермите със 100 и повече животни (с над 5 пъти), както и броят на отглежданите в тях кози-майки и млади кози, заплодени за първи път (почти 8 пъти). През 2017 г. стопанствата, отглеждащи кози намаляват с 54% спрямо 2007 г., като през 2017 г. около 46% от козите се отглеждат в стопанства с над 100 животни.

Стимулите по линия на политиката на подпомагане също не насърчават в достатъчна степен интензивното млечно животновъдство заради обвързаното плащане на глава животно, при нужда от по-голяма ориентация към продукцията. Може да се предположи, че независимо от подобрението в породната структура в овцевъдството, продължава да съществуват стада, чиято цел не е в търсене на икономическа рентабилност и максимална ефективност, а възползване от различните схеми за субсидиране.

Въпреки че броят на специализираните стопанства в млечния сектор намалява за периода 2007-2017 г. от 58,8 хил. до 27,3 хил. броя, техният относителен дял в общата съвкупност нараства от 11% на 13%. Тази група,

заедно със смесените стопанства, е най-многобройна и като цяло тя е доминирана от малки и дребни стопанства.

Таблица 18. Разпределение на заплодените овце и дзвизки в стопанствата

	2007		2017	
	Стопанства, хил. броя	Заплодени овце и дзвизки, хил. бр.	Стопанства, хил. броя	Заплодени овце и дзвизки, хил. бр.
от 1 до 9	126.8	479.2	14.6	58.5
от 10 до 19	12.2	149	3.4	44.4
от 20 до 49	5.7	167.1	3	92.2
от 50 до 99	2.9	194.2	2.8	186.9
от 100 до 299	1.6	302.7	3.3	529.2
300 +			0.5	239.3
Общо	149.2	1292.2	27.5	1150.5

Източник: МЗХГ „Агростатистика“.

Стандартният производствен обем в млечните стопанства формира около 8,5% от целият СП през 2016 г., което показва, че за разглеждания период производствените обеми в стопанствата нарастват с по-бавни темпове отколкото нараства стандартната икономическа стойност в земеделието. Именно неспособността на основната група в тези специализирани стопанства да увеличат производствените обеми е причина за тяхното влошено състояние и за непрекъснатото съкращаване на животните и на фермите. *Иванов и кол. (2012)* посочват, че „малките, неспециализирани млечни стопанства ще имат трудности при модернизирването на своите стопанства в предприятия, икономически жизнеспособни в дългосрочен план“. СП на млечните стопанства в България през 2016 г. е около 12 хил. евро на ферма, докато във Франция е 197 хил. евро. И двете оперират на един интегриран пазар, където конкуренцията е много силна и външни граници почти не съществуват. В България като големи (над 100 хил. евро СП и 150 млечни крави) могат да се определят около 500 стопанства или 2% от специализираните, докато във Франция това са 80%.

Във Франция почти отсъстват малките млечни стопанства (до 8 хил. евро СП или 20 животински единици), докато в България те съставляват 78%. Именно тази обърната пирамида показва откъде идват основните проблеми в млечния сектор, свързани с липсата на ефективен размер на стопанствата, който да гарантира икономии от мащаба, добра производителност, стабилна възвращаемост.

Таблица 19. Произведено и преработено от мандрите овче и козе мляко

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Общо – овче мляко, хил. т.	84,5	84,7	86,8	84,6	88,9	87,0	94,4	74,6	74,0	79,3	67,0
Общо – козе мляко, хил. т.	84,7	75,3	62,3	58,7	59,8	51,8	52,9	43,3	39,6	39,8	42,3
Овче мляко доставено в мандрите, хил. т	49,0	28,9	33,5	30,0	23,32	25,1	25,0	26,0	18,9	21,8	26,9
Козе мляко в мандрите, хил.т.	4,1	4,5	6,3	4,5	4,8	6,9	7,0	7,9	8,0	10,4	9,4

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“.

В същото време между големите стопанства в България и Франция почти не съществуват разлики, което показва, че тези стопанства в страната са конкурентоспособни и че основният проблем е, че те съставляват много малка част от млечните стопанства и в тях се формира около 35% от продукцията. *Stankov (2020)* заключава, че големите и едри стопанства имат „доходи от производство, печалба, произведени количества на 1 зает и на 1 работен час няколкократно повече отколкото са наблюдавани при малките и средни стопанства“.

Процесът на реструктуриране на стопанства с млечно животновъдство в България продължава през всички години на европейско членство. Намалява броят на стопанствата за сметка на отпадане на част от дребните. Окръпняването на сектора допринася за по-голяма устойчивост на фермите, по-ефективно и рентабилно производство. Позитивите от концентрацията на млечните животни и от реструктурирането са безспорни и те се свързват с повишаване пазарната ориентация, подобряване и модернизиране на начина на отглеждане и оттам повишаване продуктивността, което води до нарастване на ефективността и конкурентоспособността на производството.

Негативи също не липсват, като те са свързани с трансформирането на фамилния тип млечно животновъдство в корпоративен и оттам неблагоприятни последици върху заетостта, доходите, състоянието и жизнеността на селските райони. Получават се и противоречия с основните цели на прилаганата Обща селскостопанска политика, свързани с: осигуряване на приемлив стандарт на живот на фермерите, задържане населението в селските райони, гарантиране на заетост и подобряване възнагражденията и условията на труд, стимулиране на младите фермери (ИАИ, 2020).

Таблица 20. Структура на стопанствата в млечния сектор

Го- ди- ни	Брой на специали- зираните стопанства	Специа- лизира- ни за фуражо- произ- водство площи, ха	Общо изпол- звана земе- делска земя, ха	Процент на отглеж- даните живот- ински едини- ци	Процент на Стандарт- ния обем от целия СП в стопанст- вата	Про- цент на пряко заетата работ- на сила	Брой стопан- ства с повече от 50% вът- решно потреб- ление
2007	53 830	127 910	134 570	22,4%	12,5%	13,0%	31 180
2010	46 370	155 770	163 230	28,7%	10,3%	13,4%	21 890
2013	32 440	145 300	151 450	30,0%	9,1%	13,7%	11 930
2016	27 320	134 310	176 480	26,6%	8,5%	13,8%	7 000

Източник: Евростат.

Голяма част от малките (над 10 животни) и средните (над 50 млечни крави) не разполагат с достатъчно земя, за която да получават допълнителна подкрепа по линия на директните плащания на площ. Това е и причина за продължаващите икономически и инвестиционни затруднения, отразяващи се в непрекъснато съкращаване на животните в тези стопанства. Допълнително препятствие пред уедряване на фермите е недостигът на работна сила. Едрите ферми разчитат на наемен труд.

Поради непопулярността и тежестта на производството обикновено се наемат неквалифицирани временни работници без перспектива за развитие, което създава неустойчивост на производството. Основен проблем пред развитието на говедовъдството е липсата на земя за

фуражопроизводството. За разлика от страните с развито говедовъдство, където фермите се създават и разширяват при наличието на земя, у нас основната част от говедовъдните ферми не разполагат с достатъчно земя за производство на фуражи.

Млечният сектор е обект на по-специално внимание от гледна точка на подпомагането, като от 2009 г. се заделят и национални и европейски средства за допълнителна помощ и обвързана подкрепа. В годините се въвеждат и прилагат различни схеми, насочени към разпределяне на допълнителни плащания на глава животно, като броят на подадените заявления при млечните крави намаляват, докато при ДРД, броят на бенефициентите расте. Основните схеми които продължават от самото начало, като национални доплащания до 2014 година и преходна национална помощ след това (НДЖ1 и НДЖ3) показват много голям интерес от страна на животновъдите отглеждащи животни с млечно направление. *Кънева и кол. (2016)* изразяват твърдение, че „без субсидии стопанствата с млечни крави и овце не биха преживели”.

Към 2010 г. в страната са преброени 74,7 хил. стопанства, отглеждащи млечни крави, като 7 532 бенефициенти са одобрени за получаване на допълнителна помощ по схемата НДЖ1, което представлява почти 10% от стопанствата с млечни крави. През 2016 г., по НДЖ1 са одобрени 5 752 бенефициенти, като броят на стопанствата отглеждащи млечни крави е 28,7 хиляди, което представлява 19% от стопанствата в млечното говедовъдство. Вижда се, че макар да има увеличение в процента на подпомогнатите стопанства по схемите за млечни крави и биволи, този дял е относително нисък, което се дължи на минималните допустими граници за брой на животните в стопанствата. През 2010 г. около 6,7 хил. стопанства са идентифицирани да отглеждат над 10 млечни крави, а през 2016 година техният брой намалява до 5,9 хиляди, което показва, че почти всички стопанства имащи над 10 млечни крави са обхванати и кандидатстват за подпомагане по схемите за глава животно. В овцевъдството, положението е почти идентично, като по схемата за НДЖ3 за овце и кози майки през 2016 г. са одобрени 7 526 бенефициенти, а 7,6 хил. стопанства са преброени да имат над 50 млечни животни. Тези данни показват, че почти всички стопанства в тази група участват в прилагането на схемата. В схемата за обвързана подкрепа, която е насочена към малки стопанства с ДРД между 10-49 животни, също се наблюдава засилен интерес, като са обхванати почти всички производители от тази група.

По отношение на подпомогнатите животни, както и при стопанствата, интересът към схемите за подпомагане на глава животно е много висок.

Таблица 21. Брой животни по схемите за подпомагане на глава животно в млечното животновъдство, хил. бр.

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Схема за НД за говеда и/или биволи, необвързана с производството (НДЖ1 и ПНДЖ1 след 2014 г.)	331,7	278,3	308	308,5		301,	245,9	238,8	227,6
Схема за НД за овце майки и кози майки, обвързана с производството (НДЖ3 и ПНДЖ3 след 2015 г.)	271,3	575,5	736,9	740,2		994,	1056	1090	874,3
Схема за специфично подпомагане за крави с бозаещи телета, обвързана с производството (СКБТ)		31,6	49,3	64,4		100,			
Схема за специфично подпомагане за поддържане на производството на краве мляко в икономически уязвими ферми (НДКМ 1)		52	72,2	75,1	71,6	78,6			
Схема за специфично подпомагане за поддържане на производството на краве мляко в необлагодетелстваните райони (НДКМ 2)		24	40,2	38,7	43,3	50,9			
Схема за специфично подпомагане за поддържане на производството на краве мляко в нитратно уязвимите зони (НДКМ 3)		23	50	70,1	67,4	86,1			
Схема за специфично подпомагане за отглеждане на овце майки и кози майки в икономически уязвими общини в Южна България (НДЖ4)			19,2	23,1	26,7	45,2			
Схема за специфично подпомагане за отглеждане на овце майки и кози майки в необлагодетелствани райони (НДЖ5)			27,5	35,6	38,3	55			
Схема за обвързано подпо-							184,5	175,6	166,

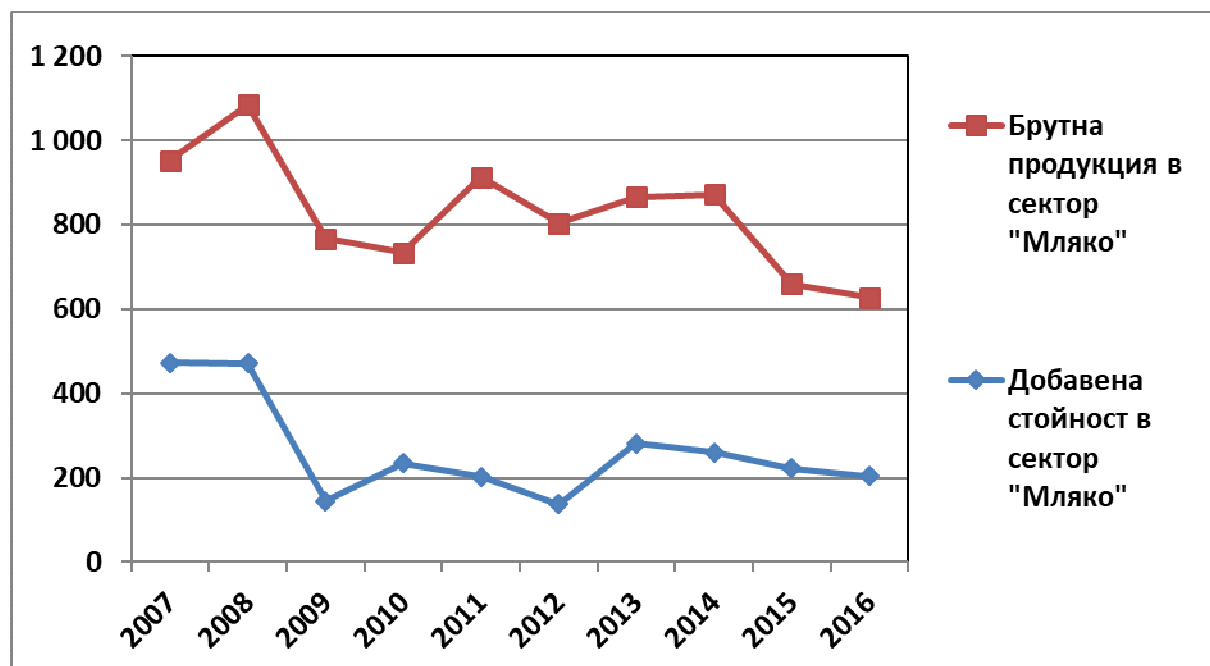
магане за млечни крави									2
Схема за обвързано подпомагане за млечни крави и/или месодайни крави под селекционен контрол							62,2	84,1	138,9
Схема за обвързано подпомагане за овце-майки и/или кози-майки							101,7	181,1	
Схема за обвързано подпомагане за овце-майки и/или кози-майки под селекционен контрол							189,2	281,1	324,9
Схема за обвързано подпомагане за биволи							10,8	14	11,1
Схема за обвързано подпомагане за млечни крави в планински райони (5-9 жив.)									1,5
Схема за обвързано подпомагане за овце-майки и кози-майки в планински райони (10 – 49 животни)									84,3

Източник: МЗХГ и Разплащателна Агенция.

Разликата, която се наблюдава при подпомагането по линия на глава животно по отношение на стопанствата и при самите животни е, че при стопанствата участват само една малка част от всички единици, имащи млечни животни, докато при животните са изключени през 2016 г. около 14% от млечните крави и около 9% от млечните овце и кози. Като цяло обвързаната подкрепа и допълнителното подпомагане на глава животно в млечния сектор допринасят за задържане спада в поголовието и в производството на мляко, но не могат да компенсират изоставането в доходността на млечните стопанства, основна причина за съществуване на констатирания спад. Причините за това са различни, но основната е недостатъчната възвращаемост в сектора, дължаща се на ниската производителност, слабата интеграция на стопанствата по веригата на стойността и относително малките размери на стопанствата, което води до по-високи постоянни и трудови разходи.

Като резултат от намаление на млечното стадо, слабият прираст в продуктивността на животните и запазване сравнително висок дела на самозадоволяване в стопанствата, брутната продукция от мляко намалява от 2007 г. до 2016 г. с около 34%.

Фиг. 33. Дял на брутна продукция и БДС от млечното животновъдство, млн. лв.

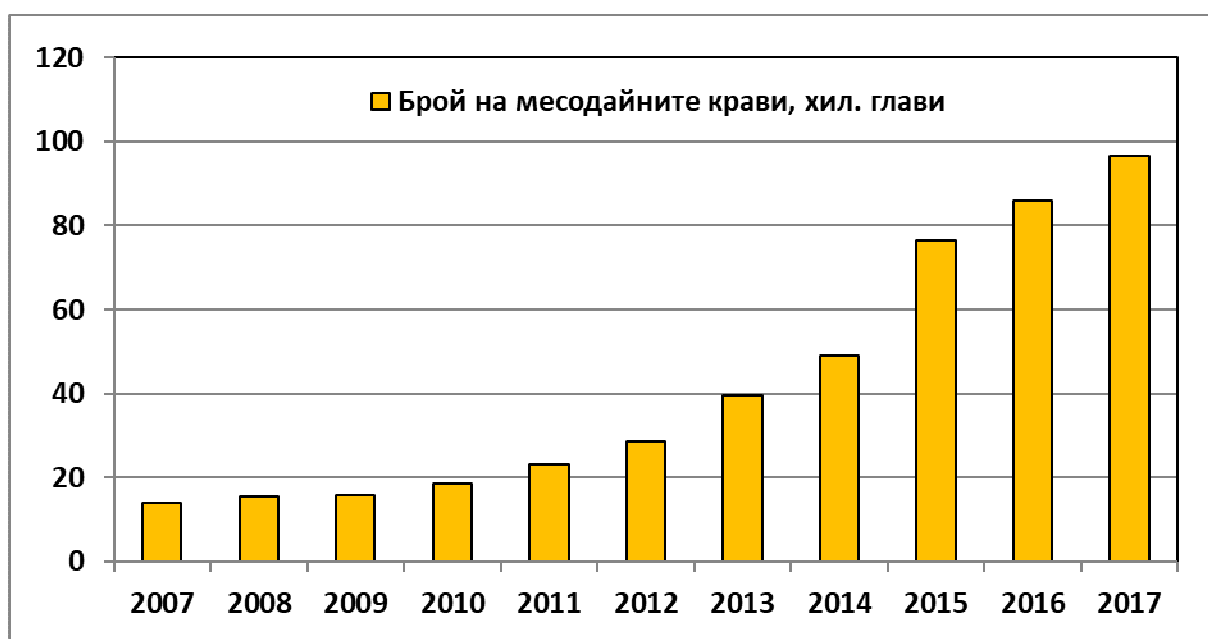
Източник: НСИ и СРА.

През последните години брутната продукция от мляко съставлява около 9% от общата селскостопанска продукция. Добавената стойност от млечния сектор се изчислява на около 7%. Това показва, че млечният сектор в днешните условия е с намалена възвращаемост, влошен икономически резултат, понижена ефективност. *Stoychev and Ivanov (2015)* правят извода, че „увеличаване на субсидиите по обвързаната подкрепа и на площ е много вероятно да не компенсират изпреварващия ръст на оперативните и неспецифични разходи“. Тази ситуация не стимулира производителите и не поощрява разширяване на производството от малките и средни стопанства. Тези класове стопанства са в затруднено положение, с недостатъчна доходност и недостиг на капиталов ресурс, за да разширят производството и да осъвременят производствените си мощности, за да увеличат продуктивността и да намалят зависимостта си от работна сила. Цените на сочните и груби фуражи продължават да са високи, което също пречи на тяхното развитие. Инвестициите, за да отговорят на високите европейски стандарти са допълнително финансово бреме от което страдат средните и малки стопанства. Най-големите стопанства постигат един много добър резултат, намират се на позиции почти до най-високите стандарти за това производство в ЕС, но липсата на достатъчен брой такива стопанства и на средни такива води до незадоволителна цялостна картина в сектора.

3.4.2. Месодайно говедовъдство

Месодайното говедовъдство исторически не е силно застъпено в България. Специализираните месодайни породи за месо започнаха по-сериозно да навлизат в страната в последните 2 десетилетия. В последните години се наблюдава засилване на интереса към отглеждане на животни за месо, въпреки че все още най-голямата част от произвежданото в България говеждо месо е от животни от млечните стада (мъжки телета), и/или бракувани млечни крави. Това прави производството нископродуктивно, качеството на добиваното месо е по-ниско от това от породите за месо.

Фиг. 34. Брой крави от месодайно направление, хил. глави

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“.

В годините след присъединяването към ЕС, броят на регистрираните говеда за месо в страната непрекъснато се увеличава. Причините за това се коренят основно не в икономически и пазарни мотиви, а в прилаганата система на подпомагане от една страна, а от друга, заради засилване на изискванията към производството на мляко от говедовъдството, което принуждава много от неотговарящите на изискванията стопанствата да регистрират животните като месодайни. Броят на кравите с месодайно направление за периода 2007-2017 г. нараства почти 6 пъти. Месодайното направление включва и млечни крави, които не отговарят на изискванията за производство на мляко и крави, които се отглеждат заради възможността за субсидиране по различните схеми на подпомагане. Въпреки растящия интерес към специализираните месодайни породи

говеда, техният брой е изключително малък – 7 132 бр. са под селекционен контрол през 2017 г., по данни на МЗХГ.

Броят на регистрираните като месодайни крави расте прогресивно през последните години, докато производството на говеждо месо намалява от 21,8 хил. т до 17,5 хил. т между 2007 г. и 2017 г, което се обяснява с разнородността на мотивите на стопаните при отглеждането на такива животни (ИАИ, 2020). За да се увеличи пазарното производство на говеждо месо и да се повиши пазарната ориентация на производителите трябва да се засили подкрепата към същинското месодайно говедовъдство, като се ограничат стимулите за стопаните, чиято водеща цел е получаване единствено на субсидии без същностна пазарна ориентация.

Таблица 22. Структура на стопанствата специализирани в месодайно направление

Години	Брой на специализираните стопанства	Специализирани за фуражно производство площи, ха	Общо използвана земеделска земя, ха	Процент на отглежданите животински единици	Процент на Стандартния обем от целия СП в стопанствата	Процент на пряко заетата работна сила	Брой стопанства с повече от 50% вътрешно потребление
2007	2 770	8 960	9 150	1,5%	0,5%	0,6%	1 890
2010	1 440	15 620	15 760	1,7%	0,3%	0,4%	540
2013	1 490	26 750	26 950	3,1%	0,3%	0,7%	300
2016	5 810	53 580	54 010	7,2%	0,8%	3,1%	350

Източник: Евростат.

Скокът в поголовието от месодайни крави се отразява на броя на специализираните стопанства, които през 2016 г. се увеличават четирикратно в сравнение с 2013 г. Броят на животните в тях нараства с почти 120%. Тези стопанства формират около 3% от всички стопанства в страната, но в тях се създава само около 0,8% от СП в отрасъла. Това означава, че преобладаващата част от тях имат много ниска производствена и добавена стойност, което заедно с незадоволителното равнище на стоковост при говеждото месо разкрива наличието на различни цели от това да произвеждат продукция и да търсят висок икономически резултат.

В стопанствата, които са със смесено млечно-месодайно направление, които представляват около 1,4% от всички стопанства през 2016 г., стандартните икономически обеми се изчисляват на около 0,8%, което показва, че това са стопанства, които дават по-голяма икономическа продукция отколкото специализираните само в месодайното говедовъдство. Техният брой чувствително се съкращава след 2007 г., което се обяснява с техния полупазарен статут и неспособност да се приспособят и впишат в променените икономически реалност с присъединяването на страната към ЕС.

Таблица 23. Структура на стопанствата със смесено говедовъдство за месо и мляко

Годи-ни	Брой на специализираните стопанства	Специализирани за фуражно-производство площи, ха	Общо използвана земеделска земя, ха	Процент на отглежданите животински единици	Процент на Стандартния обем от целия СП в стопанствата	Процент на пряко заетата работна сила	Брой стопанства с повече от 50% вътрешно потребление
2007	16 780	53 080	55 550	9,4%	5,0%	4,7%	8 210
2010	4 770	14 830	15 200	2,7%	0,8%	1,4%	2 310
2013	3 260	13 830	14 060	2,6%	0,6%	1,4%	950
2016	2 990	16 110	16 310	2,8%	0,8%	1,6%	650

Източник: Евростат.

Характерно за развитието на българското месодайно говедовъдство е големият брой животни, колени в стопанствата. Съотношението между животни, заклани в стопанствата и тези в специализираните кланици, ежегодно е около 60%:40%. Големият процент на добитото говеждо месо в стопанствата показва неразвитостта на веригата на стойността при говеждото месо и свидетелства за наличие на директни продажби, голяма част, от които остават и нерегламентирани. Съгласно официалните данни едва 36% от общото промишлено производство на говеждо месо е класифицирано съгласно скалата на ЕС EUROP през 2016 г., като преобладаващ е делът на говедата слаб клас по конформация (73%) и по степен на залоеност (70%). Това разкрива защо цените на говеждото месо в България са доста по-ниски отколкото средните в ЕС, което обяснява и защо пазарната реализация на говеждо месо е относително ниска. Слабото

участие на България в търговията с говеждо и телешко месо в рамките на ЕС е причината за липсата на ценова интегрираност и проявлението на съществени отклонения спрямо тенденциите на европейския пазар.

Развитието на месодайното говедовъдство в България правещо по-силно впечатление след 2010 г. съвпада и с разширяване средствата и обхвата на обвързаната подкрепа по I-ви стълб. Подпомагането на глава животно в месодайното говедовъдство е чрез 2 схеми – Схема за месодайни крави и юници, която стартира от 2015 г. и Схема за месодайни крави и юници под селекционен контрол, която е създадена от 2017 г..

Таблица 24. Резултати от схемите за обвързана подкрепа за месодайно говедовъдство

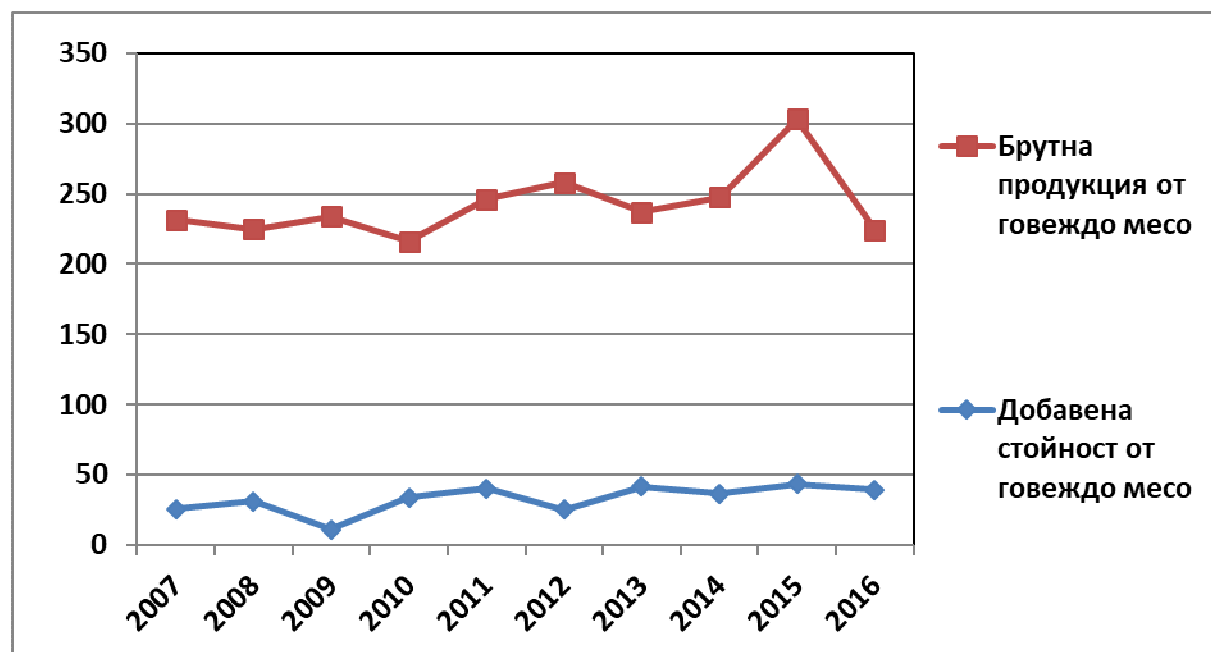
Динамика на бенефициентите и животните	2015		2016		2017	
	Брой заявления	Брой животни	Брой заявления	Брой животни	Брой заявления	Брой животни
Схема за месодайни крави и/или юници под селекционен к-л					271	12417
Схема за месодайни крави и/или юници	5388	99400	6356	122798	6568	138938
Процент на подпомогнатите бенефициенти и месодайни крави от общия брой	78%	130%	82%	143%	93%	143%

Източник: МЗХГ и Разплащателна Агенция.

Това, което прави впечатление като характеристика единствено за месодайното говедовъдство е че делът на подпомогнатите животни под селекционен контрол през 2017 г. и 2018 г. представлява едва 12% от всички декларираните месодайни крави по общата схема. При млечните крави и при ДРД, където също от 2017 г. има подпомагане също в двете направления, делът на селекционните животни от общата схема формират около 30% при млечните крави и 37% при млечните овце. В голяма степен може да се твърди, че в месодайното говедовъдство се декларират ЕПЖ, които не могат да бъдат или стопаните им не искат да ги отглеждат с млечна насоченост. Насърчаване на такива производствени практики, които не водят след себе си до ясен производствен или стойностен резултат не спомага за повишаване на производствените равнища за сектора, така и като цяло за отрасъла (ИАИ, 2020).

Въвеждането на самостоятелни схеми за обвързано подпомагане на месодайни крави под и извън селекционен контрол от 2017 г. също засилва ръста в поголовието, но го ускорява в рамките на 3-4% годишно. Определянето на максимални бюджети в схемите за обвързано плащане води до преразпределение на средствата, като с увеличаване на заявените животни настъпва намаление на плащанията на глава животно, което саморегулира стимулите и оттам ограничава разрастването на месодайните стада.

Фиг. 35. Дял на брутна продукция и БДС от месодайно говедовъдство, млн.лв.

Източник: НСИ и САРА.

Брутната продукция от говеждо месо заема около 3% от брутната селскостопанска продукция. Добавената стойност от месо от ЕРД възлиза на 1,3% през 2016 г. Това показва, че месодайното говедовъдство е с ниска възвращаемост, намалена доходност и относително високи производствени разходи, разрастващо се като поголовие, но не като придадена стойност. Това се дължи както на ниската стоковост на производството, където броят на популацията от животни не кореспондира с произведената крайна продукция, така и с ниските изкупни цени на месото. Причината е, че същинското угодяване на животни е застъпено в много малък процент и то преобладаващо в специализираните стопанства с типични месодайни породи. Преобладаваща част от животните за клане са или бракувани крави или телета, които остават за консумация в стопанствата заради липса на икономическа полза за самите стопанства да ги угодяват, свързано със значителни вложения. Липсата на изградена система и връзка между стопанствата, които произвеждат телета и нямащи

намерение да ги угояват и увеличаващите се производители търсещи животни за угояване води до значителни пропуснати ползи. Развитието на това производство, без да се отчитат удовлетворителни резултати по отношение на физическото производство на месо и на добавена стойност, не носи ползи за отрасъла, икономиката и обществото. Насърчаването по линия на политиката трябва да бъде в посока постигане на реален резултат, което да помогне за създаване на истинско месодайно направление в говедовъдството (ИАИ, 2020).

3.4.3. Производство на месо от ДРД

Присъединяването на страната към ЕС доведе до значителни промени и ефекти по отношение на производството, приходите, разходите в овцевъдството. В ЕС, секторът на ДРД заема около 2% от брутния продукт, получаван в месното производство на Общността. В условията на ЕС перспективите на овцевъдството зависят от търсенето на такива продукти, външната конкуренция на европейския и световен пазар, както и в повишаване на сравнителни предимства пред другите конкурентни производства, като в случая това са млечното и месно говедовъдство.

Месото от ДРД е с най-малък принос в общото количество на произведеното месо в страната. Физическият обем на продукцията през последните години възлиза на 9,5-10 хил. тона, а заедно с козите и овцете е около 13 хил. т, което е около 7% от цялото производство на месо. Подобно на производството на телешко месо и в овцевъдството основната част от месото се добива от млечни породи овце, което се обуславя от ниското равнище на рентабилност, заради липсата на развита пазарна система, която да остойностява по-високото качество на тежките агнета и овце, както и заради ограниченото вътрешно търсене. През 2017 г. броят на овцете-майки с месодайно направление е 104,3 хиляди и представлява едва 8% от общия брой на овцете в страната. Традиционният характер на овцевъдството и най-вече предоставяната ежегодно подкрепа по схемите за обвързано подпомагане поддържа броя на животните, като през последните години се забелязва увеличение на немлечните овце-майки с около 10% годишно.

Като цяло, месодайното направление на овцевъдството не се очаква да има перспективи за по-сериозно развитие, като то в момента основно се променя от действието на различните видове подпомагане. Използване само на месото от агнета и на възрастни животни като приход от овцевъдството не може да даде достатъчен доход и възвращаемост, при срива в търсенето и в цената на вълната, което прави развитието на месното направление икономически неустойчиво. В сравнение с млечното овцевъдство, приходите в месното направление са много по-малки, липсва

търсене на другия продукт от овцете – вълната, и няма система за премиране на тежките агнета и овце от месодайните породи.

Таблица 25. Структура на стопанствата специализирани в отглеждането на ДРД

Го- ди- ни	Брой на специа- лиз- ираните стопан- ства	Специа- лизира- ни за фуражо- произво- дство площи, ха	Общо изпол- звана земе- делска земя, ха	Процент на отгле- жданите живо- тински единци	Процент на Стан- дартния обем от целия СП в стопан- ствата	Процент на пряко заетата работна сила	Брой стопан- ства с повече от 50% вътреш- но потреб- ление
2007	39 230	66 970	73 740	10,3%	3,9%	7,8%	28 820
2010	36 060	107 360	131 130	12,6%	3,7%	9,2%	20 640
2013	30 420	99 750	108 850	14,8%	3,7%	11,1%	13 870
2016	27 600	138 660	141 040	16,8%	4,1%	12,8%	12 800

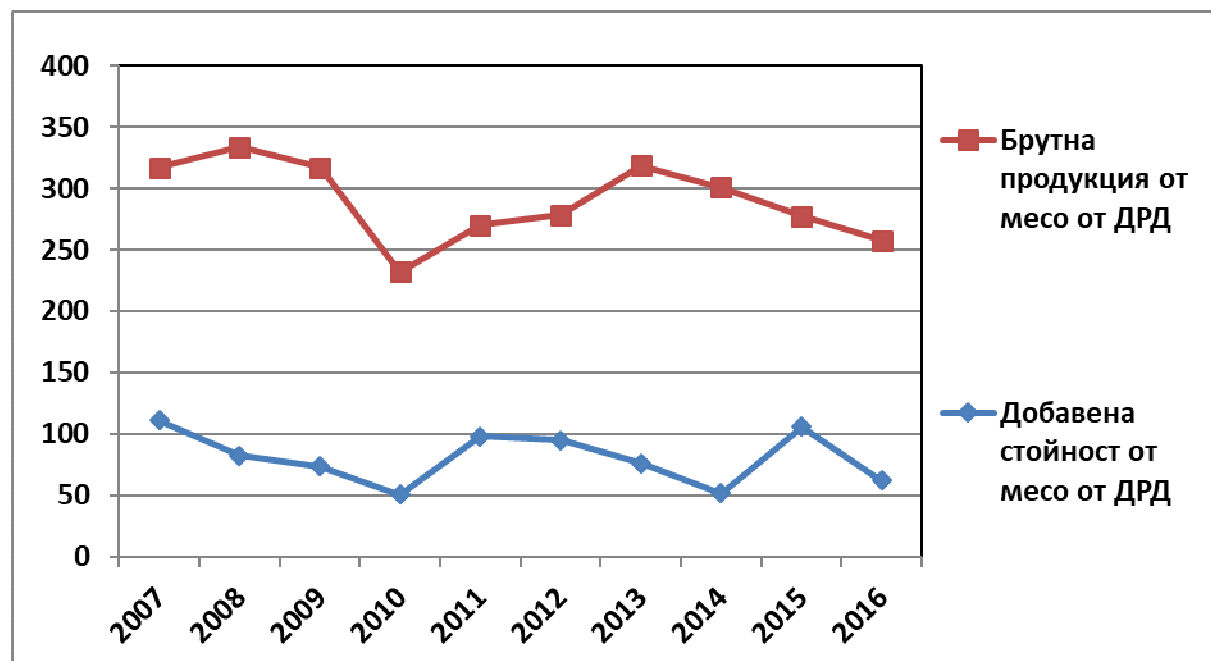
Източник: Евростат.

Другата специфика на производството на месо от ДРД е, че преобладаващата част от агнешкото и ярешкото месо се добива в стопанствата - 82% от общото количество. Голям процент от него се реализира посредством директни продажби, без да достига до търговските обекти. Ограниченото предлагане поддържа високи цените на дребно от 13,30 - 13,50 лв./кг, което не стимулира растежа на потреблението. Средното равнище на консумацията на агнешко месо на част от населението през 2017 г. се изчислява на 1,4 кг, като потреблението основно се свързва с няколко празнични периода годишно, което е нерегулярно от пазарна гледна точка. В момента, благодарение на силно намаления брой на овцете и на добиваните агнета и на задържащото се на нормални равнища търсене и потребление на агнешко месо в домакинствата, овцевъдните ферми реализират на сравнително висока цена своите агнета и доходът от агнешко месо представлява около 50% от общия приход на 1 овца-майка (ИАИ, 2020).

Брутната продукция от месо от ДРД намалява между 2007-2016 г., с около 19%, а добавената стойност се съкращава с около 44%. Причините за това са в нарасналите разходи, които изпреварват ръста в доходите, както и в запазване сравнително висок дела на полупазарните и малки стопанства. Отличителното при малките стопанства е, че те успяват да постигнат добра ефективност на единица животно, снижавайки максимално нивото на производствени разходи и постигайки едни от най-високите равнища на съотношение между общи приходи към

производствени разходи на единица животно. Проблемът при тях е, че високата ефективност на животинска единица не важи на ниво стопанство, където заради постоянните разходи и остойностяване на вложения труд, ефективността пада драстично. Същевременно месото от ДРД дава около 3,6% от брутната селскостопанска продукция през 2016 г, докато добавената стойност е 2%. Това показва подобно и при другите тревопасни направления на животновъдството за намалената ефективност и възвращаемост на производството на месо от ДРД, а всичко това предопределя свиване на производството.

Фиг. 36. Дял на брутна продукция и БДС от месо от ДРД, млн. лв.

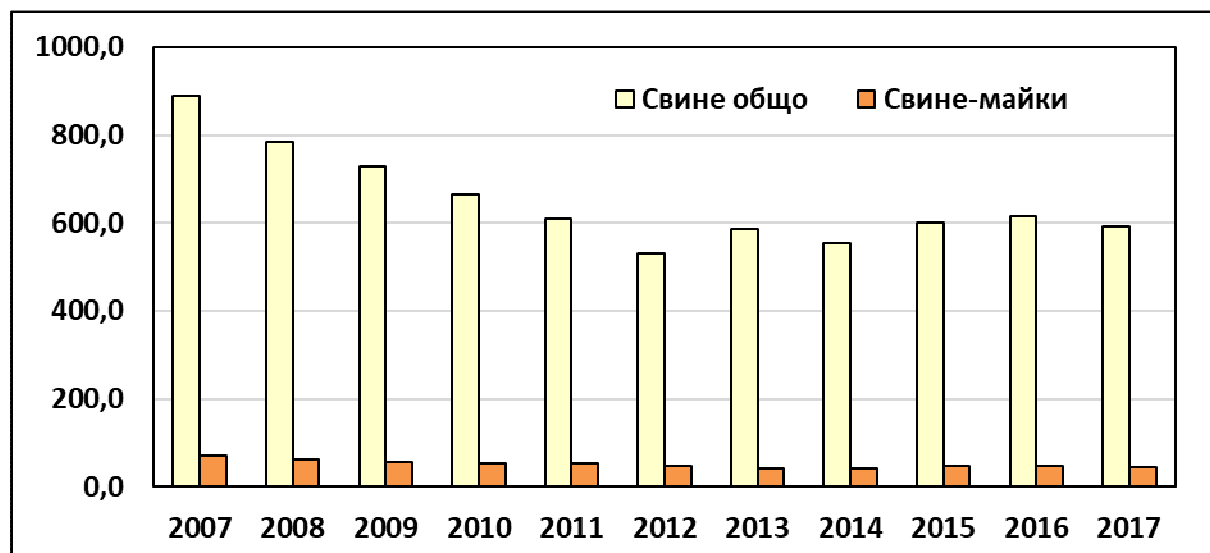
Източник: НСИ и САРА.

Производството на месо от ДРД е застрашено от недостига на работна сила, тъй като отглеждането на животните е свързано с нуждата от работна ръка за доминиращия пасищен начин на гледане на стадата. Ниската ефективност и рентабилност обаче не са предпоставка да се заделят повече средства за увеличаване на възнагражденията, което частично може да реши този недостиг, поради което бъдещето на сектора е несигурен и то в случай, че публичното подпомагане намалее. Заради прилагане на Схемата за единно плащане на площ в България има проблеми с оземляването на много от овцевъдните стопанства. Малките стопанства, откъдето може да се очаква увеличение на средния клас стопанства получават недостатъчни субсидии и стимули по линия на директните плащания, което възпрепятства тяхното развитие и разширяване и занижава цялостното състояние на сектора.

3.4.4. Свиневъдство

Преструктурирането на свиневъдството протича с по-бързи темпове, отколкото това се случва в месодайното говедовъдство и овцевъдството. Дребните по размер стопанства, отглеждащи свине са намалели значително през периода на членството в ЕС. Предвид икономическата ситуация в страната и тенденциите на пазара на свинско месо може да се очаква отливът на малките стопанства и на производството в „задните дворове“ да продължи да намалява. Между 2007-2012 г., броят на свинете намалява с около 39%. Причините са различни, но рязкото покачване цените на фуражите и оскъпяване на производството, заедно с рестрикциите по отношение отглеждането на животните, както и добиването на месо в клиниците засегна чувствително сектора. След 2012 г. производството постепенно се стабилизира и тръгва нагоре.

Фиг. 37. Динамика на изменение на броя на свинете, хил. бр.

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“.

Към края на 2017 г. общият брой свине в страната достига до 593 хил. броя. По-важното е, че постепенно започва увеличаване броя на свинете-майки. Наблюдава се и ръст в продуктивността и плодовитостта. Макар броят на свинете-майки да остава по-нисък, отколкото в началото на периода, по-високата плодовитост и подобряването на технологиите на отглеждане и на времето за угодяване на прасетата, броят на закланите прасета расте. Стабилизирането на популацията на свине и постепенният възход в производството се дължат и на въведената след 2012 г. Държавна помощ за хуманно отношение, което даде известен импулс на производството (Д. Митова в Иванов и кол, 2019).

Свинското месо заема доминиращ дял в производството на червени меса в страната и е около 71% от общото произведено количество през

2016 г. Свиневъдният сектор в страната е добре структуриран и специализиран, което е предпоставка за устойчиво и стабилно развитие. Това предопределя и цялостното състояние и развитие на сектора и в резултат на преструктурирането му се обособяват както сравнително големи (над 1 000 свине-майки), така и по-малки (под 1 000 свине-майки) свинекомплекси. В стопанствата със СП над 500 хил. евро са само 40 стопанства, които обхващат 87% от стопанската продукция на сектора. В началото на разглеждания период, те са имали 72% дял. Това показва бързото развитие на концентрацията, като тези 40 големи свинекомплекси са успели да съсредоточат още по-голям производствен ресурс и мощности.

Таблица 26. Структура на стопанствата специализирани в отглеждането на свине

Го- ди- ни	Брой на специа- лизира- ните стопан- ства	Специа- лизи- рани за фура- жопроиз- водство площи, ха	Общо използва- на земедел- ска земя, ха	Процент на отглеж- даните живо- тински еди- ници	Процент на Стан- дартния обем от целия СП в стопан- ствата	Процент на пряко заетата работна сила	Брой сто- панства с повече от 50% вътреш- но потре- бление
2007	13 770	13 820	15 260	11,1%	5,2%	2,2%	12 000
2010	6 720	13 400	14 310	11,7%	4,7%	1,8%	4 290
2013	1 970	10 920	11 430	12,5%	3,6%	0,9%	880
2016	2 110	2 650	3 120	13,3%	3,4%	1,2%	0

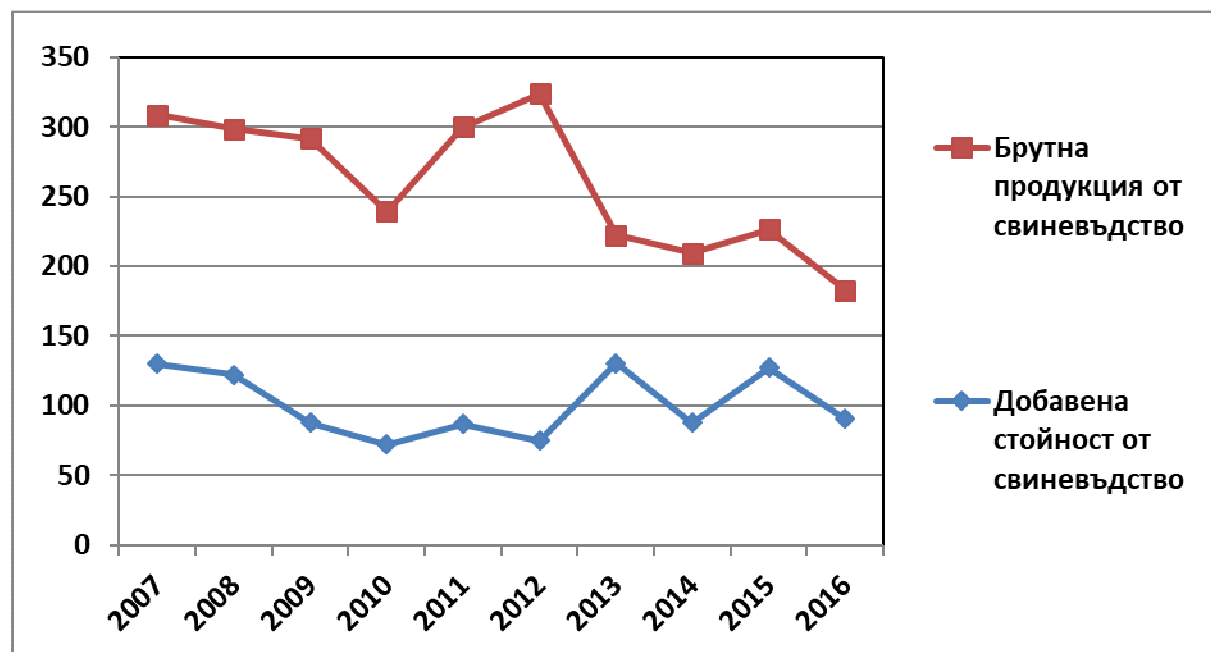
Източник: Евростат.

По икономически мащаби, най-големите български свинеферми се нареждат сред най-големите в ЕС, като превишават тези във Франция с около 2,5 пъти. Разликата на най-големите с огледалните структури във Франция е обаче в производителността на труда. Производителността на труда в най-големите стопанства във Франция е почти 5 пъти по-висока отколкото в България. По този начин голяма част от икономииите на мащаба в българските свинеферми намаляват, а повишение на заплащането на труда се оказва трудно, ако не се съкращават заети. Проблемът в свиневъдството обаче е, че броят на най-големите стопанства пропорционално на населението е около 10 пъти по-малко отколкото във Франция. За периода между 2007 г. и 2017 г., тече преструктуриране, но броят на големите стопанства, които могат да инвестират големи ресурси и средства остава непроменен.

Постигнатите сравнително едри мащаби на производството, в резултат от високата степен на интеграция по вертикала, както и

протичащите процеси на окрупняване на стопанствата, отглеждащи свине, предполагат разширяване на производството в средносрочен аспект. Средният брой на отглежданите свине в стопанствата непрекъснато нараства. Тези процеси довеждат до намаляване броя на стопанствата и излизането от сектора на нерентабилните такива. Производството на свинско месо в България за последните 10 години не показва изменения и остава на нивата около 75 хил.т.

Фиг. 38. Дял на брутна продукция и БДС от свиневъдството, млн. лв.

Източник: НСИ и САРА.

За 10 години се наблюдава почти 7-кратно намаление на специализираните в свиневъдството стопанства. Причината е в продължаващия отлив на дребните стопанства от сектора, където не съществуват възможности за организиране на рентабилно производство. Модернизирането на технологичните процеси в големите свинекомплекси осигурява условия за подобряване на продуктивността при свинете майки. През годините се отчита намаление на броя на почти всички категории стопанства, отглеждащи свине. Най-значителен е спадът на стопанствата с 10 до 49 броя животни, както и броят на свинете в тях. Само големите свинеферми, отглеждащи по 200 и повече животни, се увеличават. Стопанствата, отглеждащи свине, представляват около 1% от всички стопанства в страната, но създаваната производствена стойност е 3,4% (ИАИ, 2020). Членството в ЕС се отрази положително на сектора, най-вече по линия на навлизането на нови технологии и селекционни практики. Това доведе до чувствително подобрение в продуктивността на свинете и угодяването.

Брутна продукция от свиневъдство непрекъснато намалява с около 42%. БДС в сектора също следва тези тенденции и се съкращава с 30% през периода на членство. Причината за това намаление е спадът на броя на отглежданите животни. В края на периода, брутна продукция в свиневъдството представлява 2,5% от селскостопанската продукция, а делът на добавената стойност е 3,5%. В последните години се наблюдава постепенно покачване на добавената стойност, като резултат от уедряване на стопанствата и подобрене в производствените практики. Големите стопанства са в състояние да свалят производствените и постоянни разходи и по този начин да постигнат задоволително съотношение между брутни приходи и разходи. Броят на големите ефективни стопанства все още е относително малък, като окрупняването изисква значителни капиталовложения, което не може да бъде постигнато самостоятелно от малките и средни стопанства. Все пак с подобряване на стопанската конюнктура, задържане ръста при цените на фуражите, растящата концентрация на производството и повишаване на доходността се очаква увеличение в броя на свинете-майки и оттам до увеличение на продукцията в бъдеще.

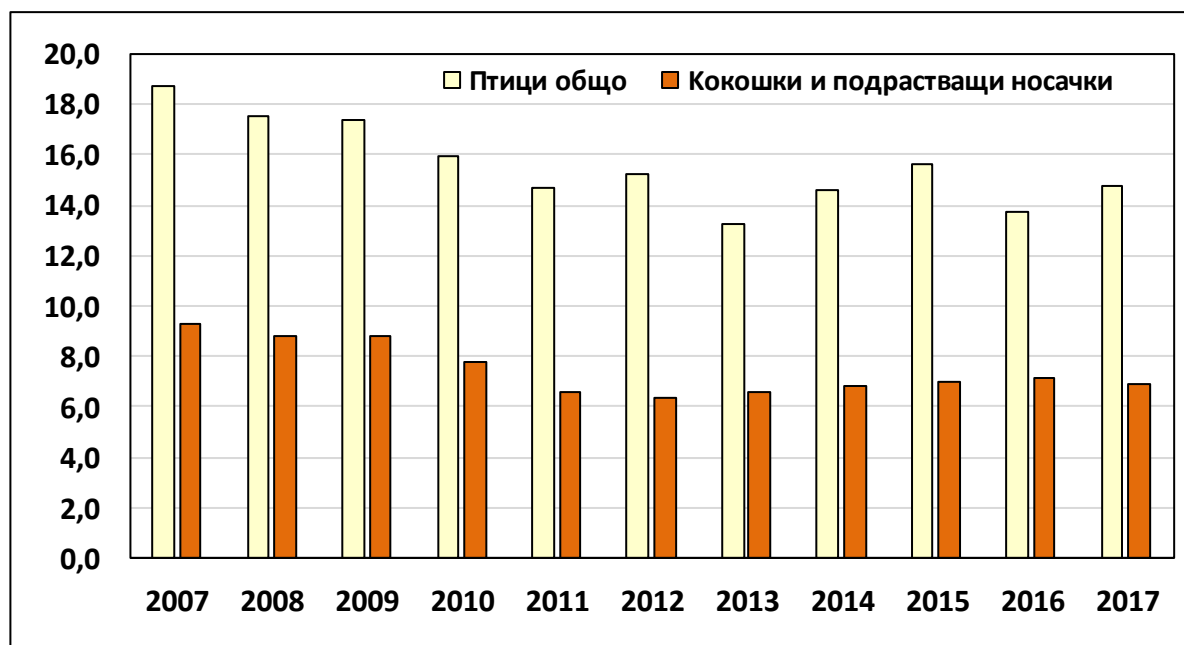
3.4.5. Птицевъдство

Птицевъдството е един от най-интензивните сектори на животновъдството, характеризиращ се с механизация и автоматизация на производствените процеси, което осигурява високоефективно промишлено производство. Фактор, благоприятстващ положителното развитие на сектора, е способността на сектора при наличие на капиталов ресурс да се постигне висока възвращаемост на инвестициите заради бързооборотния характер на производството.

През 2017 г. в страната се отглеждат общо 14,8 млн. броя птици, с 20% по-малко отколкото в началото на периода, но производството на пилешко месо е със 7% по-малко. През последните години се отчита рязко увеличение на броя на патиците с 48%, както и на броя на пилетата за месо с 13%. Намаление се наблюдава основно в най-малките стопанства с 1-99 птици, където намалението е с 15% и при стопанствата с брой от 100 до 9 999, където намалението е с 26%. Увеличение се наблюдава само при стопанствата с 100 хил. и повече броя птици, което е 5%. Бройлерите заемат 80% от всички видове птици за угодяване. Наблюдава се тенденция на концентриране на отглежданите пилета бройлери в по-малко на брой окрупнени ферми. Тази тенденция се проявява и при кокошките и ярките, но все още не е толкова категорична. При производството на птиче месо, показателите са много по-позитивни. Производството расте последователно през последните 3-4 години, което свидетелства за ускоряване на

угоителните процеси. Добрата структурираност на сектора - висока индустриализация, вертикална интеграция по веригата, както и ниските разходи за производство допринасят за тези резултати и за постигнатата ефективност.

Фиг. 39. Брой птици, млн. броя

Източник: МЗХГ, Агрозистатистика.

За разлика от свиневъдството, където в едва от 2% от специализираните стопанства се намира основната част от икономическия производствен потенциал, при птицевъдството около 9% притежават 75% от СП в сектора. Най-големите птицекомбинати (СП над 500 хил. евро) са по-едри от тези във Франция, като средно тези комбинати произвеждат продукция в обем около 2 млн. евро годишно, докато във Франция, те дават около 1,1-1,2 млн. евро. Разликата е, че тези структури във Франция дават на човек от населението птицевъдна продукция на стойност 34 евро/човек, а у нас 28 евро/човек от населението. Разликите не са големи, което поставя птицевъдството в България в едно от най-добре структурираните подотрасли на животновъдството и на земеделието. Подобно и на свиневъдството, производителността на труда е с около 3,5 пъти по-ниска отколкото във Франция, което отнема част от ефективността на тези структури.

Птицевъдството е голям потребител на зърно, като добрата конюнктура и обезпеченост със зърнен фураж в страната са подходяща предпоставка и сравнително предимство за развитие на сектора. Фуражът представлява 65-75% от общите разходи за производство на птиче месо –

изменението на цените на фуражните смески се отразява пряко върху ефективността на производството и крайните цени на птицевъдната продукция., т.е от фуража реално зависи конкурентоспособността на продукцията от този подотрасъл (ИАИ, 2020). Добрите цени у нас и ниските разходи за транспорт на фуражното зърно, наред с мащабите и високата технологизация на производството дават възможност за повишаване ефективността и рентабилността. Това е и единственият сектор на месодайното животновъдство, който успява, освен да задоволи вътрешното потребление почти напълно, да реализира и износ.

Таблица 27. Структура на стопанствата специализирани в отглеждането на птици

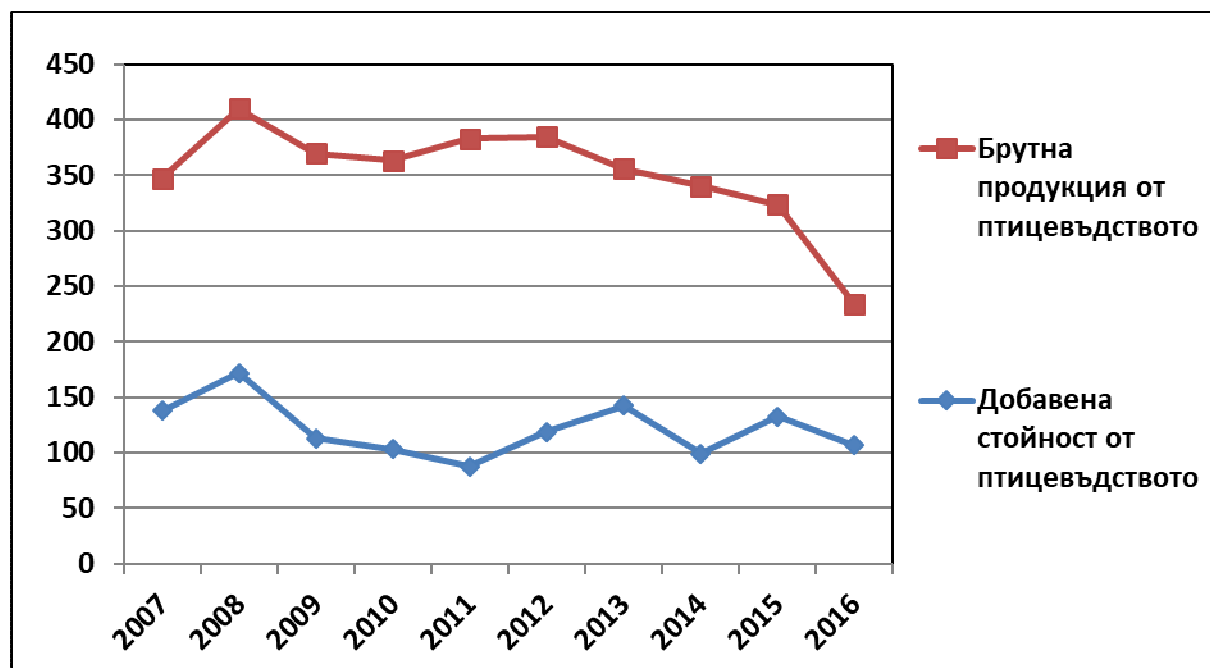
Години	Брой на специализираните стопанства	Специализирани за фуражно производство площи, ха	Общо използвана земеделска земя, ха	Процент на отглежданите животински единици	Процент на Стандартния обем от целия СП в стопанствата	Процент на пряко заетата работна сила	Брой стопанства с повече от 50% вътрешно потребление
2007	30 170	7 660	11 530	13,8%	5,8%	3,7%	28 680
2010	5 690	11 050	42 520	15,6%	8,1%	2,0%	3 940
2013	1 690	8 210	9 300	15,5%	6,2%	1,4%	880
2016	1 160	9 020	10 020	16,4%	5,7%	1,5%	450

Източник: Евростат.

Сравнително ниските цени на птичето месо го правят и сред най-търсеното на българския пазар, като потребителските предпочитания към него, в известна степен, са свързани и със засилващата се тенденция към здравословно хранене. През последните години консумацията на птиче месо в страната постоянно нараства и представлява двигател за растежа на производството.

Брутната продукция в птицевъдството намалява след 2007 г., което е обща тенденция за цялото животновъдство. Последната включена в анализа 2016 г. се отличава с ниски цени на пилешкото месо, което именно отразява спада в брутната продукция. Същевременно брутната продукция, добивана в птицевъдството, съставлява около 3,4% през 2016 г., докато по добавена стойност, секторът заема дял от 3,7%. Делът на добавената стойност превишава процента на брутна продукция в сектора, което показва, че макар минимално, секторът успява да генерира по-висока възвращаемост и доходност.

Фиг. 40. Дял на брутна продукция и БДС от птицевъдство, млн. лв.

Източник: НСИ и СРА.

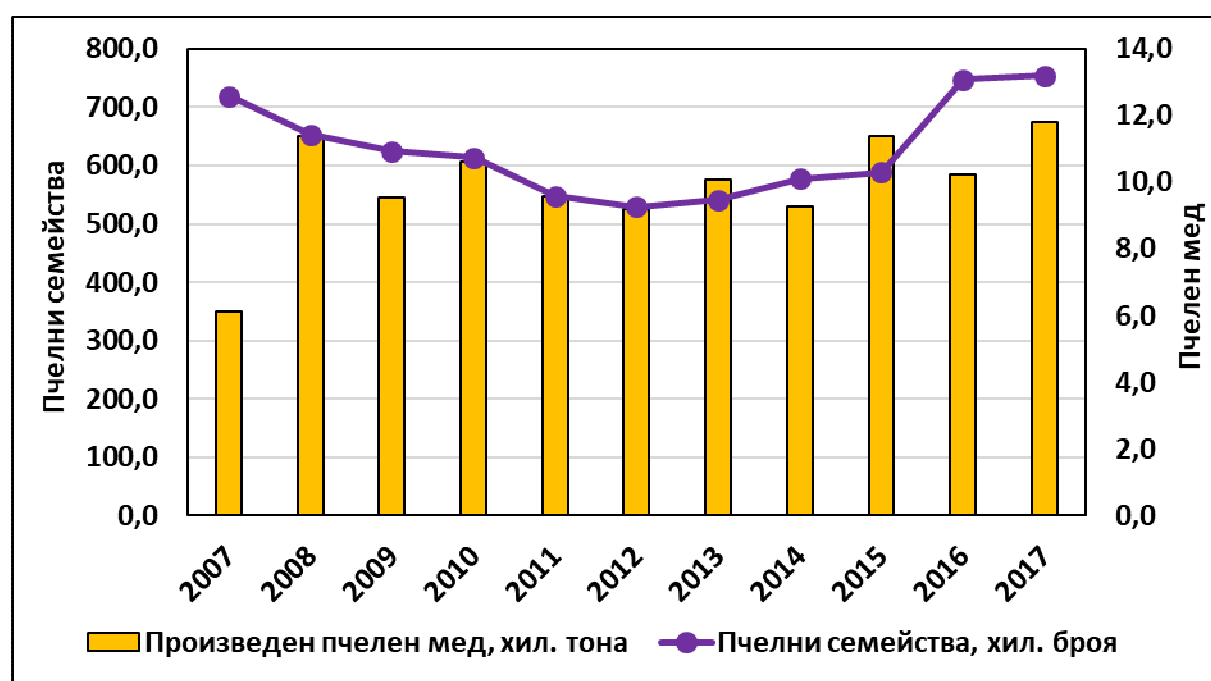
Рентабилността се подобрява през годините, като от около 43% в началото на периода, нараства до 49%. Причината е именно в структурните промени в сектора, където концентрацията на производство доведе до отпадане на много голяма част от неефективните малки производители, което води след себе си до намаляване на брутната продукция, но ефективността и рентабилността в съществуващите стопанства се подобряват в стопанствата. Това се потвърждава и от изразената теза на Митова (2019), че „отливът на дребните стопанства, които нямат възможност да организират рентабилно производство, високата степен на интеграция и окрупняването на стопанствата, модернизацията са една от причините за увеличаване на продуктивността”.

3.4.6. Производство на яйца, пчеларство и други животновъдни продукти

България има дългогодишни традиции при производството на мед и пчелни продукти, заради благоприятните условия за тяхното отглеждане, наличието на свободни пространства, запазената и разнообразна природа и обичайно стабилната консумация на пчелен мед. През анализирания период се наблюдава тенденция на увеличение както на производството на мед, така и на пчелните семейства в страната. Принос към това увеличение имат прилаганите инструменти на селскостопанската политика, специална Национална програма за пчеларството и схема за подпомагане на биологичното пчеларство. Пчеларството е изведено, като секторен приоритет в инвестиционните мерки на ПРСР.

Развитието на пчеларството през обхванатия период отчита спад в броя на пчелните семейства и на производството на мед до средата на периода, като след 2014 г. постепенно се отбелязва нарастване. Посезаемо е нарастването при броя на пчелните семейства, които се увеличават с около 18% между началото и края на периода. При производството на мед се отчита леко увеличение, като най-ниските нива на производство са регистрирани през 2007 г., когато производството е около 6 хил. т заради лошите природни условия. Оттогава производството се възстановява и достига нива от 12 хил. т, а средните равнища на производство за целия период 2007-2018 г. са около 10 хил. т.

Фиг. 41. Брой пчелни семейства и производство на мед

Източник: МЗХГ, Агростатистика.

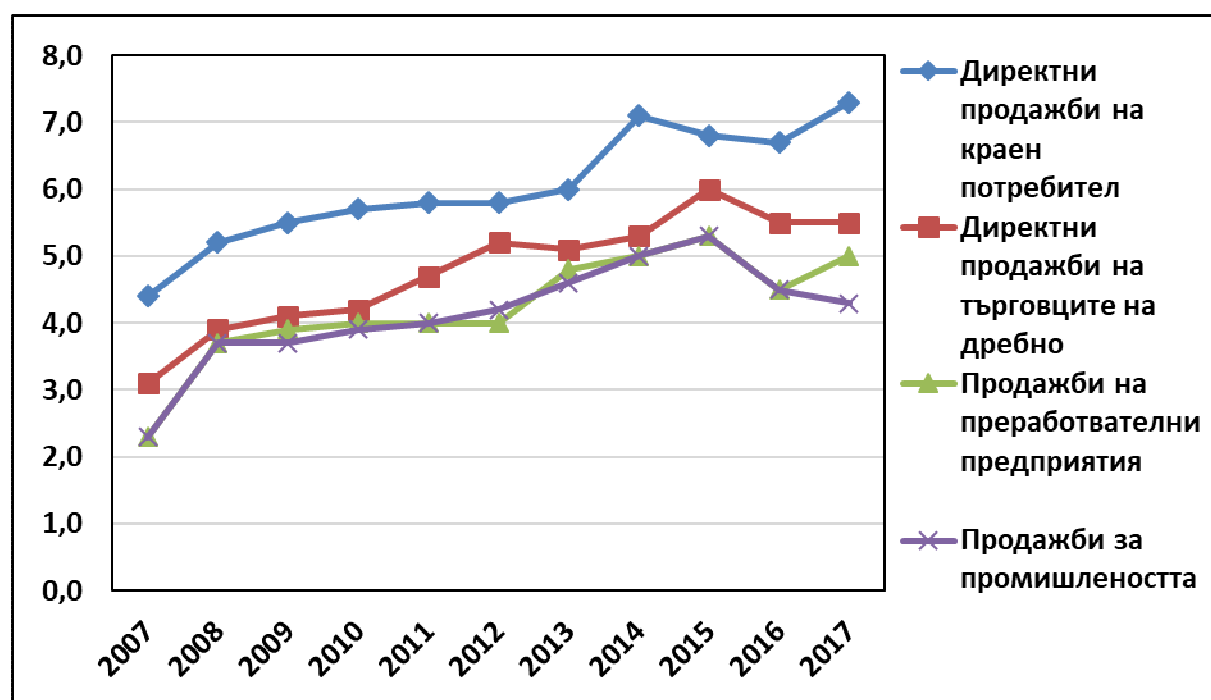
Причината за увеличението на пчелните семейства от средата на разглеждания период изпреварващ като темп производството на мед в страната е извеждането на пчеларството като приоритетен сектор през последния програмен период и в подобряването на пазарната конюнктура, с увеличение на продажните цени. Продажните непретеглени цени на меда нарастват с около 43% в края на периода, в сравнение с началото, което дава допълнителен тласък на производството.

През 2018 г. 46% от пчелните семейства се намират в стопанства с над 150 кошера, а заедно с тези между 50-150 кошера те съставляват приблизително 85% от пчелните семейства. Според *Симеонов (2020)*, при по-малко от 150 пчелни кошера, пчелинът се счита за „непрофесионален“,

което показва, че преобладаваща част от производителите у нас не могат да се определят като основно и сериозно занимаващи се с тази дейност.

С окрупняването на производството и на добитите количества мед се постига и увеличение на продажбите на преработвателните предприятия, които нарастват от около 23% в началото на разглеждания период до около 43% през 2017-2018 г. Причината за това са нарасналите обеми на производство в стопанствата и увеличеният износ на мед през годините, което изисква по-специална подготовка.

Фиг. 42. Продажни цени на меда в различни канали за реализация, лв./кг

Източник: МЗХГ, Агrostатистика.

Много от по-големите производители на мед сами договарят износа си с чуждестранни клиенти, което отново се дължи на спецификата на продукта и много по-малката нужда от допълнителна обработка и подготовка, не само за експортиране, но и въобще за търговия. Външната търговия с мед се увеличава между 2007-2018 г. почти 3 пъти, което е сериозно постижение за сектора, като в страната се увеличава чувствително и вносът на мед, като една част от него отива отново за реекспорт или остава за продажба в магазинната мрежа на страната. Причината за това е, че цената на вноския мед е почти 2 пъти по-ниска отколкото на местното производство, което го прави атрактивен за местния, с по-ниска покупателна способност потребител.

В същото време, увеличението на средното производство и средния брой пчелни семейства идва с намаляване на стопанствата отглеждащи пчели. Броят на стопанствата с пчели намалява между 2007-2018 г. с около

55%. Стопанствата с до 49 кошера отбелязват най-голяма редукция, със спад около 70%. Броят на малките стопанства с до 49 кошера продължава обаче да доминира в структурата на българското пчеларство, заемащ около 55% от всички стопанства. Намаляването броя на стопанствата води и до спад във вътрешната консумация в стопанствата. Употребата в стопанствата пада до 17% от добития мед в последните години, докато в началото на периода, този процент е бил около 23%.

При производството на яйца за консумация подобно и на повечето от останалите продукти от животински произход се наблюдава редуциране на продукцията за времето 2007–2017 г.. Намалението за този период е около 21%, което поставя това производство сред тези със сравнително по-голямо намаление. Като цяло производството намалява с по-големи темпове до 2012 г., след което низходящата тенденция спира и се забелязва леко увеличение, но все още оставаме под нивата на производство от 2007 г.

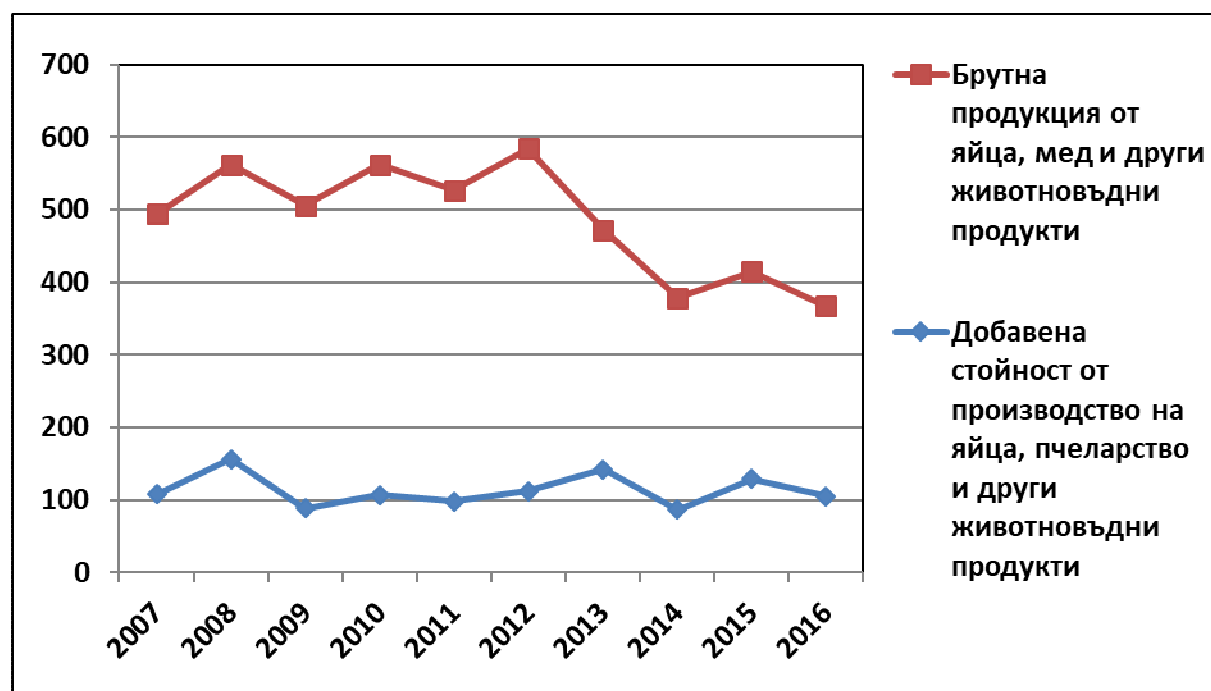
Яйцата за консумация, които са извън тези за люпене за производство на пилета представляват около 85% от общото производство на яйца. След 2012 г., когато се достига най-ниското равнище на производство от около 1 млрд. яйца, постепенно започва увеличение и през 2017 г. цялото производство на яйца достига до 1,3 млрд. броя, от които тези за потребление са 1,1 млрд. броя. Видно е, че производството на яйца все още не може да се възстанови до нивата от началото на членство в ЕС, като причината е като цяло силната външна конкуренция. Вносът на яйца в страната се увеличава, като ако в първите години на членство в страната е произвеждано повече отколкото е потребявано, то през последните години се забелязва изравняване на вътрешното производство и потребление. Това до голяма степен се дължи и на увеличената консумация на яйца, която нараства между 2007-2017 г. с около 10%, което увеличение до голяма степен се задоволява с внос.

В стопанската структура не се наблюдава сериозна концентрация, подобна на тази която има в свиневъдството и птицевъдството. През 2007-2008 г. броят на стопанствата с над 10 хил. кокошки-носачки е 72, а през 2017 г. е 66. В производството на яйца няма много голяма добавена стойност, тук възвращаемостта и доходността зависи изключително от ефективността и мащабите на производство. Възможностите за подобряване и повишаване на производителността са ограничени до биологичния фактор много по-силно, отколкото в птицевъдството предназначено за месо. Благоприятните предпоставки, които съществуват за развитие на това производство, подобни и на тези при птицевъдството, са свързани с достатъчната суровинна обезпеченост в страната със зърнени

фуражи. Именно разходите за изхранване на кокошките-носачки съставляват огромна част от разходите, което създава сравнителни предимства (ИАИ, 2020).

Брутната продукция от яйца, мед и други животински продукти подобно и на другите сектори в животновъдството намалява през анализирания период.

Фиг. 43. Дял на брутна продукция и БДС от други животновъдни продукти, млн. лв.

Източник: НСИ и СРА.

В брутната продукция между 35-45% се пада на яйцата и около 20-25% на меда. Брутната продукция от тези продукти в последните години формира около 5% от общата селскостопанска продукция. Добавената стойност заема 3,5% от селскостопанската продукция в последните години и показва, че и при тези животновъдни производства възвращаемостта не е достатъчна и оттам не може да създаде достатъчни стимули, за да има повишен фермерски интерес и насочване на вложения. Този проблем не е епизодичен, а се наблюдава като тенденция през всички години, което показва, че въпросът с недостатъчната добавена стойност се дължи на неспособността да се повишат приходите, които относително да надминат производствените разходи. Производствените разходи остават сравнително високи на фона на продукцията, която се получава. Това се обяснява със стопанската структура, където малките и средни стопанства не могат да получат достатъчно производителност и да реализират икономии от мащаба.

3.4.7. Изводи

1. Трудностите при структурното приспособяване на българското селско стопанство са изразени най-силно в животновъдството, където само за периода 2007-2017 година се отчита спад в произведената продукция над 20%;

2. Животновъдството се свива заради ниската си продуктивност, трудностите при реализацията на продукцията на добри цени, увеличаване разходите за отглеждане на животните и недостига на работна сила;

3. Брутната продукция в животновъдство се свива между 2007-2016 г. от 44% до 27% в целия отрасъл, а добавената стойност пада от 42% на 21%, което показва, че добавената стойност е не само по-ниска, като процент от брутната продукция, но и намалява с по-висока скорост. Това свидетелства за по-бързо растящи производствени разходи, което влошава възвращаемостта, а оттам обяснява и спадащия интерес към това производство.

4. Свиването в млечния сектор продължава, както като производство, така и като дял в брутната селскостопанска продукция;

5. Добавената стойност в сектора намалява с по-големи темпове отколкото брутната продукция от мляко, което показва, че икономическите резултати в сектора се влошават заради по-бързо растящите разходи;

6. Поголовието при млечните говеда и ДРД намалява между 2007-2017 г., като най-голям е този спад при козите, следвани от млечните крави и в много по-малка степен при млечните овце, което основно се дължи на продължаващото реструктуриране и отпадане на малките, полупазарни единици до 10 ЖЕ.

7. Проблемите в способността на млечните специализирани стопанства да увеличат производствените обеми е причина за тяхното влошено състояние и за непрекъснатото съкращаване на животните и на фермите;

8. Обвързаната подкрепа е важна за производителите в сектора, тя обхваща много голям процент от млечните животни, но не може да спре спада в общото производство и поголовието;

9. Обвързаната подкрепа насърчава преобладаващо екстензивното развитие на сектора и за да се повиши устойчивостта на схемите се изисква обвързване не само с производството, но и с продукцията;

10. Големите стопанства в България са почти на европейско равнище и са конкурентоспособни, но те са до 2-3% от всички ферми;

11. Секторът се реструктурира, като се засилва концентрацията на млечни животни и уедряването на стопанствата, което е предпоставка за

икономии от мащаба и повишение на пазарната ориентация, водещо до по-висока ефективност и конкурентоспособност;

12. България е сред страните в ЕС с най-нисък млеконадой на една крава, което се дължи на наличните генетични ресурси и начините на отглеждане на животните;

13. Около 1/3 от кравето мляко и около 70% от овчето мляко не достига до мандрите, което говори, както за наличие на сив сектор, така и за ориентация на по-малките стопанства към директни продажби.

14. Броят на кравите с месодайно направление нараства почти 6 пъти през периода 2007-2017 г., поради разнородността на събраните животни в това направление, като включва всички животни, които не могат да бъдат определени с млечно направление;

15. Икономическият потенциал на специализираните стопанства в месодайното говедовъдство намалява през периода, като икономическият размер на стопанствата намалява шесткратно между 2007-2016 г., докато делът на животинските единици от цялото животновъдство се свива 3,5 пъти, свидетелстващо за слабата пазарна ориентация и изоставане в производствена възвращаемост и ефективност;

16. Преобладаващата част от говеждото месо (телешко и говеждо) не преминава през кланиците и слабостта е, че липсва в достатъчен мащаб угоителна дейност в говедовъдството, а повечето от предназначените да клане животни са отделени за ремонт;

17. Подкрепата на глава животно допринася в основна степен за големия ръст в поголовието и оказва силен ефект върху развитието на сектора;

18. Обвързването на производството с продукцията при подпомагането на месодайното говедовъдство може да спомогне за засилване резултатите и да повиши пазарната ориентация и устойчивостта на специализираните в месодайното говедовъдство стопанства.

19. Преобладаваща част от агнешкото месо се реализира директно от стопанствата, което се дължи на ограниченото с годините производство, недостатъчно да покрие вътрешното търсене и на по-високата цена на директните продажби;

20. Овцевъдството е сравнително нискоразходно производство, където се получава добра ефективност между производствени разходи и общи приходи на 1 животно, но за добра ефективност на труда се изискват значителни размери на стопанство;

21. Стопанската структура в овцевъдството макар да се подобрява от гледна точка на средния брой овце в стопанствата се вижда, че

преобладаваща част от стопанствата имат ниска пазарна ориентация, с над 50% от продукцията оставаща за собствени нужди;

22. Основното предизвикателство пред овцевъдството е трудоемкостта и осигуряването на необходимата работна ръка в целия процес на отглеждане на овце;

23. Разширяването на месодайното овцевъдство от икономическа перспектива изисква решаване на различни проблеми свързани с ниските равнища на доходност, трудностите с намирането на работници, растящите разходи за отглеждане на животните и силната ценова конкуренция на пазара на агнешко месо.

24. Засилено уедряване в сектора, където източникът на ефективност и на възвращаемост е мащабът и интеграцията по веригата;

25. До средата на разглеждания период намалението в производството и в отглежданите свине намалява, а след 2013 г. се забелязва стабилизация и постепенен ръст;

26. Брутната продукция в свиневъдството намалява с по-високи темпове от добавената стойност, което се дължи на намаляване на производството и реструктурирането, където по-малките, неефективни стопанства излизат от сектора;

27. Запазване на нивата на производство на свинско месо в разглежданите години прави страната нетен вносител, като вътрешното предлагане е силно зависимо от общоевропейския пазар, което създава несигурност и силна ценова конкуренция.

28. Намалението на броя на специализираните стопанства от птицевъдство между 2007-2016 г. е сред най-големите измежду всички сектори, което води до много голяма концентрация на производството;

29. Производството на птиче месо отбелязва понижение в първите години след 2007 г., което се дължи на отпадане на много от малките и средни производители без достатъчно заместване и разширяване от оставащите на пазара;

30. Концентрацията на производството в сектора води до подобрене на показателя БДС към брутна продукция, което показва, че ефективността на стопанствата се повишава;

31. Икономическата стойност на показателя за Стандартна продукция за разглеждания период почти не се променя, докато броят на стопанства силно се редуцира, което показва, че производителите в този сектор са сред най-големите в българското селско стопанство;

32. Птицевъдството е един от малкото сектори на животновъдството, където имаме висока степен на самозадоволяване, като силната икономическа детерминираност на това производство от

разходите за фураж и високата суровинна осигуреност на страната със зърнени фуражи предоставя сравнителни предимства за сектора.

33. Пчеларството е един от секторите, които през периода 2007-2018 г. отбелязва видимо увеличение както по отношение на пчелните семейства, така и при производството на мед;

34. Сериозно подобрение в концентрацията в пчеларския сектор, като доминираща част от меда се произвежда от ферми с над 50 кошера, което води до намаление на директните продажби и увеличение на реализацията по веригата на стойността, което е съпроводено с над 100% увеличение на изкупната цена между 2007-2018 г. (до 4,94 лв./кг) при реализацията чрез преработвателни предприятия (около 55% от общата продукция);

35. Заплахите в пчеларството се свързват с чувствителността в отглеждането на пчелите и различните причини, които предизвикват загиването на пчелните семейства. Тези рискове водят до отчетливи колебания в бройката на пчелните колонии, което застрашава устойчивостта на сектора;

36. Производството на яйца за консумация отбелязва спад през разглеждания период, което се дължи на нарастващия натиск върху цените от външни доставчици, растящите разходи за производство и регулаторните изисквания към производството;

37. Възвращаемостта в производството на яйца зависи до голяма степен от мащабите и концентрацията на производство заради голямата ценова конкуренция. По-малките мащаби на основните производители на яйца, в сравнение с тези на основните конкуренти в ЕС, водят до трудностите пред сектора у нас.

4. АНАЛИЗ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА И ПАЗАРНАТА ОРИЕНТАЦИЯ

4.1. КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА ОСНОВНИ СЕКТОРИ В БЪЛГАРСКОТО ЗЕМЕДЕЛИЕ

Конкурентоспособността на земеделието е една от най-важните характеристики за постигане на устойчивост и жизнеспособност. Без икономически резултати и икономическа стабилност много трудно може да се надгражда и да се търсят допълнителни и по-широки ефекти върху екологията, околната среда, благосъстоянието на районите и т. н. Същевременно, *Котева и Башев (2010)* посочват, че “за да бъде едно стопанство конкурентоспособно, то трябва да е ефективно, адаптивно и устойчиво”. Според тази дефиниция се смесва конкурентоспособността с устойчивостта, като първата е категория на второто понятие, докато ефективността и адаптивността са важни фактори за постигане на конкурентоспособността.

Конкурентоспособността, като пазарен дял и добавена стойност се квантифицира в съставен индекс на конкурентоспособността на ниво сектор. За да има сравнимост между продуктите, методологията се прилага на съпоставими и измерими необработени продукти и стоки. Самият индекс на конкурентоспособност се прави на човек от населението, защото конкурентоспособността освен абсолютно измерение има и относително, което отчита на база на съществуващите ресурси и потенциал какви резултати се постигат. Производството и консумацията са претеглени към броя на населението, което позволява създаването на единна база, и сравняването на резултатите по различни признаци (*Иванов, 2020*).

Конкурентоспособността се измерва чрез обобщен индекс, който има две компоненти – производствена и стойностна и може да варира в диапазона от 0 до 1. Теоретично погледнато индексът приема стойност 0 всеки път, когато липсва местно производство. Стойност 1 може да се достигне, когато националното производство е единствено в света. Когато стойността на българското и световното производство се изравнят и са еднакви на човек от населението, индексът приема стойност 0,5. Тълкуванието на количествените стойности на индекса е възприето да означава неконкурентоспособност на дадено производство при стойности на индекса до 0,2, ниска конкурентоспособност при стойности от 0,21 до 0,44. Средно равнище на конкурентоспособността, даващо изравнени позиции със световните равнища на производство и на цени има при индекс, попадащ в диапазона 0,45 – 0,55. За висока конкурентоспособност може да се говори при количествена оценка от 0,56 до 0,79 (*Иванов, 2020 и Б. Иванов в Иванов и кол, 2019*). Една отлична конкурентоспособност е при стойности над 0,8, което показва, че страната има уникални позиции в предлагането на съответния продукт.

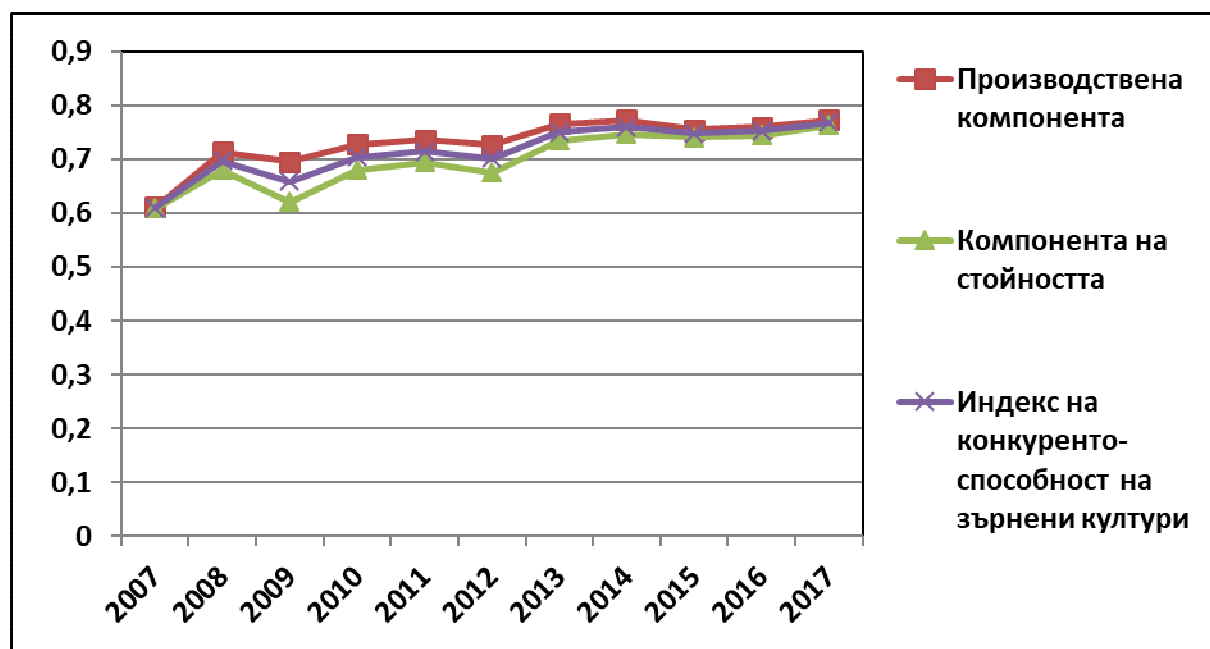
4.1.1. Конкурентоспособност на зърнения сектор

Конкурентоспособността в зърнопроизводството, измерена чрез обобщения индекс през годините на членство в ЕС, показва че през 2017 г. са постигнати най-високите равнища. При максимална стойност на индекса от 1, българското зърнопроизводство достига през 2017 г. индекс от 0,77. Това означава, че в продуктово и стойностно изражение страната превишава с между 4-6 пъти средните световни показатели на човек от населението. До 2017 г., последната най-добра година по този показател е била 2014 г., когато индексът на конкурентоспособност е бил 0,76. И при производствената и при стойностната компонента се наблюдава много висока хомогенност и синхрон, като тенденцията между 2007-2017 г. е с ясно изразен възходящ тренд на развитие. Това показва, че в страната производството не само нараства, но се постига и увеличение в цените, на

които зърното се продава на пазара. Това е много добра атестация за постигнатото в сектора и показва благоприятното влияние, което европейското членство оказва върху зърнения сектор.

Цялостният индекс на конкурентоспособност в зърнопроизводството показва висок резултат, който дава основание да се обобщи, че зърнопроизводството е не само важен и стратегически сектор в българското земеделие, но той има много добри позиции на глобалния пазар и една силна, определяща и успешно вписваща се роля на международната сцена (Б. Иванов в Иванов и кол, 2019). Независимо че страната представлява около 1% от световното производство на зърно, това не пречи тя да се разглежда като конкурентоспособна на този пазар и да не отстъпва по този показател и на водещите производителки и сили в света (ИАИ, 2020).

Фиг. 44. Индекс на конкурентоспособност в сектор „Зърно“

Източник: НСИ и International Trade Centre, CAPA.

Причините за много високата оценка за конкурентоспособността в зърнопроизводството са няколко, като се отнасят до вътрешни и външни фактори. Вътрешните фактори са свързани със значителното подобрене в използваната агротехника, осезаемото подобрене и модернизиране на техниката и технологиите за производство в стопанствата, благоприятната структура на стопанствата, наличие на традиции и опит в това производство. Външните фактори, допринасящи за постигнатите резултати, са в оказаната подкрепа по линия на европейските фондове, подходящите почвено-климатични условия за това производство и спецификата на търговията и на стоките, които се произвеждат. Пазарът на зърно е най-

големият и като количество и като стойност глобален пазар на земеделски стоки и продукти. Около 21-22% от производството на зърно е обект на международна търговия.

Конкурентоспособността на зърнопроизводството до голяма степен се предопределя и от солидната модернизация и подобрена технологизация, като заради значението и мястото на този сектор в световен план разработването и предлагането на нови технологии и способности за производство е много високо. Стопанската структура на тези производители в България и благоприятната среда като членка на ЕС, както и достъпът до европейско финансиране даде възможност за навлизането не само на нови машини и посевен материал, но и за внедряване на иновативни методи на производство (ИАИ, 2020).

4.1.2. Конкурентоспособност в сектор „Мляко“

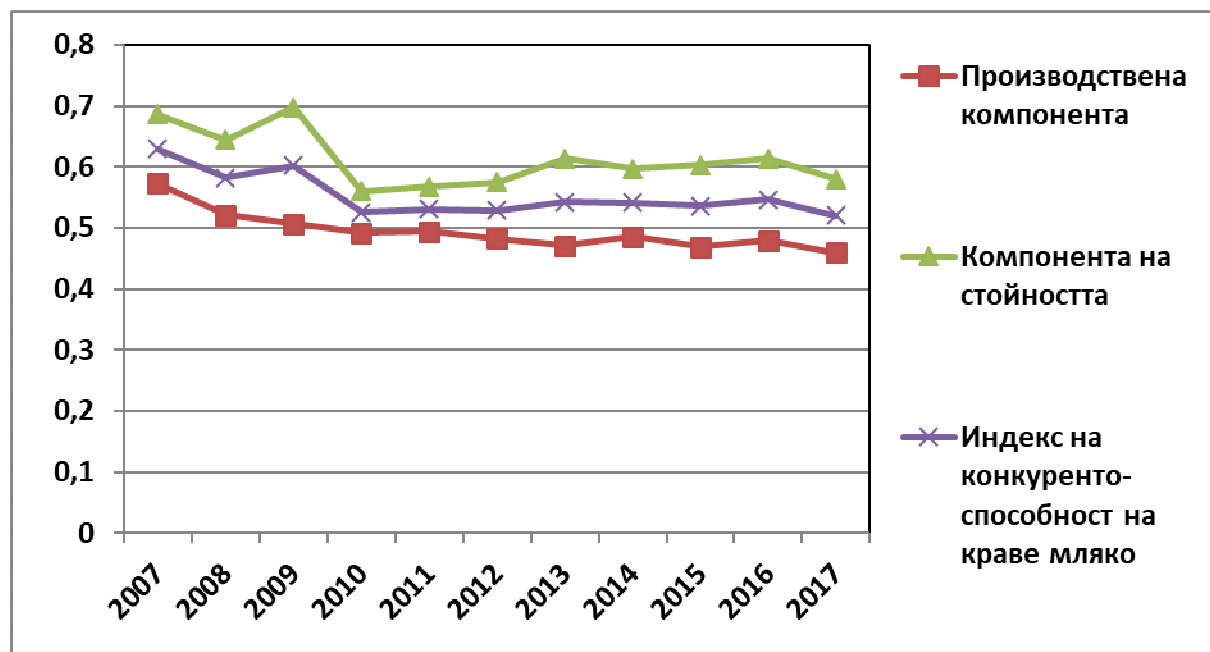
Проучванията за конкурентоспособността на производството на краве мляко в страната показват, че индексът на конкурентоспособност слабо намалява през разглеждания период, като най-съществено намаление се наблюдава при производствената компонента. През 2017 г. са отчетени едни от най-ниските стойности на конкурентоспособност. Средно за периода се отчита, че при обобщения индекс на конкурентоспособността има отстъпление с около 17%. Обобщеният индекс, въпреки намалението, е на нива над средата (0,52), което показва, че в производствено и стойностно изражение, българското производство на краве мляко е на средните равнища в световен мащаб. Производственият компонент на индекса на конкурентоспособност отбелязва намаление до 0,46 поради намаление на добиваното краве мляко в страната. Стойностният компонент на индекса намалява в сравнение с 2007 г. до 0,58, заради по-голямото увеличение във външнотърговските цени на млечния протеин в световен мащаб и пак като резултат от съкращение на вътрешното производство.

Влияние оказва и значителното поскъпване на факторите на производство след влизането в ЕС. В опит да оцелеят собствениците на по-малки ферми се насочват към директни продажби на продукцията (ИАИ, 2020). Делът на изкупеното от преработвателите мляко намалява от 68% на 51%. Тази ситуация се явява допълнителен стимул за вноса на млечни суровини в страната, за да бъде използван по-пълно производственият капацитет на преработвателните предприятия.

Колебанията на изкупните цени на суровото мляко оказват допълнителен натиск върху рентабилността на производството. Според *Стойчев (2018)*, те могат да се разглеждат като „основен фактор влияещ върху изменението на брутната продукция“. Те са повлияни от вътрешни и

външни за общия пазар фактори, като световната финансова криза, Руското ембарго, отпадането на системата на млечните квоти в Съюза и разместванията в търсенето на глобалния пазар.

Фиг. 45. Индекс на конкурентоспособност в сектор „Мляко“

Източник: НСИ и International Trade Centre, CAPA.

За разлика от производствената компонента, стойностната компонента се колебае в границите 0,54 и 0,69. Тя приема стойност над 0,5; защото стойността на изнасяната продукция на човек от населението е по-висока от brutната стойност на единица протеин на човек от световното население, т.е. от България се изнася продукция с по-висока добавена стойност от средната стойност на продукцията търгувана на световните пазари (Стойчев, в Иванов и кол., 2019).

Обобщеният индекс на конкурентоспособността, показва тенденция към намаление на възстановяване през 2013 и 2016 г., което се дължи основно на стойностната компонента, т. е. на пазарната конюнктура. Подобрене може да се наблюдава при увеличение на производството, респективно продуктивността, което е свързано със значителни инвестиции. Или ако се постигнат намаление на разходите, вследствие на коопериране между стопанствата и колективно закупуване на входящи ресурси, както и съвместно използване на техника.

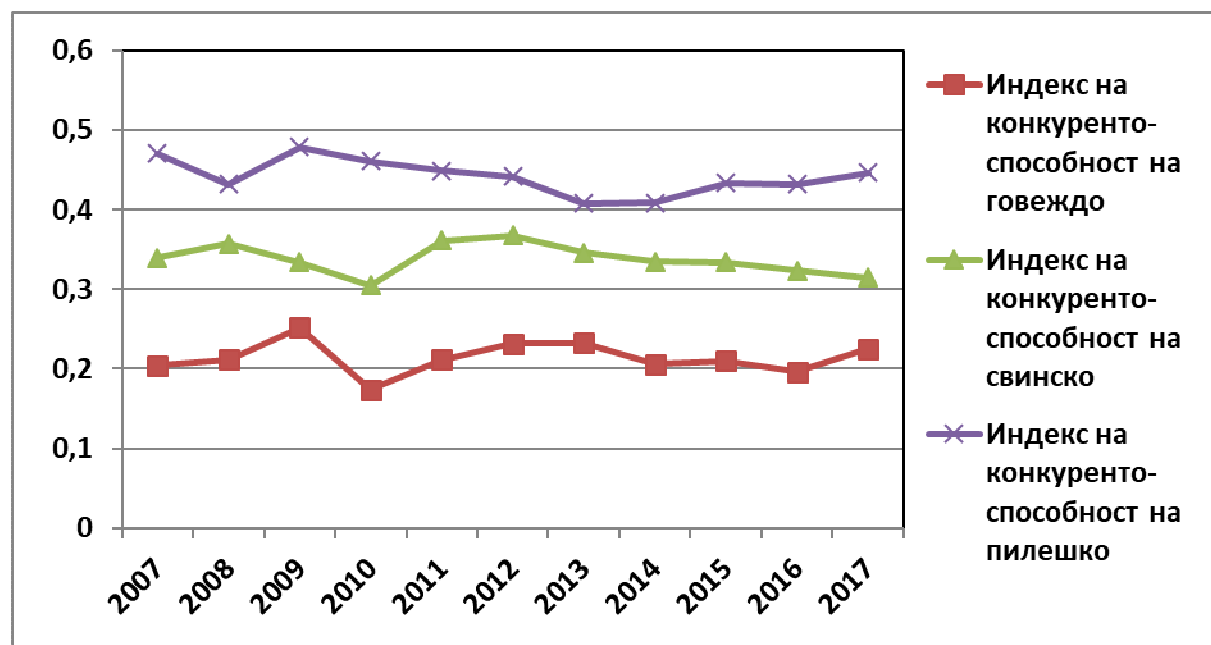
4.1.3. Конкурентоспособност в сектор „Месо“

При месата се установяват едни от най-ниските като цяло конкурентни позиции. Индексът на конкурентоспособността при говеждото и телешкото месо през 2017 г. е 0,23. Тази стойност е най-ниска от трите

изследвани групи месо и потвърждава високата зависимост на българския пазар от внос. Индексът на конкурентоспособността при свинското месо възлиза на 0,32 през 2017 г., което е индикатор за слаби пазарни позиции на глобалния пазар. Пилешкото месо е с най-висок индекс на конкурентоспособност за 2017 г. – 0,45, което е близко до средните стойности в световен план. И при трите групи месо индексът на производството е под 0,5 за разглеждания десетгодишен период, като тенденцията за развитие е отрицателна.

Най-ниски са стойностите на показателя за производство на говеждо месо. Имайки предвид изоставащото развитие на месното говедовъдство в страната и недостатъчното производство на фона на развиващото се производство в световен мащаб, не може да се очаква преодоляване на негативното състояние в близко бъдеще (Соколова в Иванов и кол., 2019). Това което, прави впечатление при говеждото месо е, че между 2007-2017 г. не се отчита намаление или влошаване, а позицията на страната на световния пазар остава почти една и съща. Малко по-добри стойности има производствената компонента при свинското месо, където в последните три години се наблюдава повишение. С оглед по-стабилното развитие на свинепроизводството у нас и стабилното търсене на свинско месо, спокойно може да се очаква повишаване на конкурентоспособността на производството в бъдеще (ИАИ, 2020).

Фиг. 46. Обобщен индекс на конкурентоспособност в сектор „Месо”

Източник: НСИ и International Trade Centre, CAPA.

Обобщеният индекс на конкурентоспособност е съставен от производствена и стойностна компонента. Най-висока е стойността на

производствената компонента при птичето месо. Там стойностите са най-близки до 0,5, което отразява нарастването на производството с темпове, равни на това на българското и световното потребление. Все пак тенденцията при производството през разглеждания десетгодишен период е намаляваща, което от една страна се дължи на забавяне на вътрешното производство, а едновременно с това от нарастване на производството на пилешко в световен мащаб. Като най-търсеното и консумирано месо в страната, птичето има пред себе си добри възможности за развитие, като е възможно дори развитие на производство, позволяващо износ на международни пазари.

Съставният индекс на конкурентоспособността за трите групи месо показва разнопосочни тенденции. При говеждото тенденцията е на увеличение, при свинското месо не се отчита изменение през периода, докато при пилешкото се забелязва известно намаление. Единствено при пилешкото месо за разглеждания период може да се каже, че се намираме в рамките на средните стойности за конкурентоспособност и страната в този пазарен продукт е в позиция, която е съпоставима със средните световни равнища.

4.1.4. Конкурентоспособност в сектор „Зеленчуци”

Оценката на конкурентоспособността при зеленчуците е правена чрез изчисляване индекса на конкурентоспособността на домати, краставици, пипер, лук, картофи и зеле, които са приети като референтни култури при зеленчуците. Доматите са най-разпространената и отглеждана зеленчукова култура в страната, като производството през последните години достига 150-160 хил. тона годишно. В световен мащаб тя остава най-отглежданата и произвеждана зеленчукова стока, заради което е избрана, за да се установи мястото на българското доматопроизводство на световния пазар. Краставиците и картофите са също сред най-важните отглеждани у нас зеленчукови култури, като консумацията на картофи е на първо място сред тази група.

Основната причина при изследването на конкурентоспособността в зеленчукопроизводството на базата на референтна култура е, че в групата на зеленчуците попадат много и разнообразни растения, което прави много трудно тяхното обединение под някакъв общ еквивалент, който да позволи тяхното сравнение. Самото изследване показва, че средно за периода 2007-2017 г. в производствено отношение, българското производство на зеленчуци, преживява нееднозначно развитие, свързано с отчетлив спад в първите години и постепенно възстановяване в средата на периода (Иванов, 2020). Това дава основание да се заключи, че страната има проблеми с производствената конкурентоспособност, която е ниска и се

намира далеч под средните стойности на световното производство (ИАИ, 2020).

При домати и краставиците се наблюдава, че по производствена компонента има индекс от 0,46 за домати и 0,37 при краставици, докато в стойностната компонента се отбелязва скок до 0,52 при домати и до 0,53 при краставиците. Интересно е, че страната има едни високи нива на самозадоволяване при краставиците, по-високи отколкото са при домати и другите зеленчуци, но производството в света превишава вътрешното производство на човек от населението, което обяснява по-ниските нива на производствената компонента (Иванов, 2020).

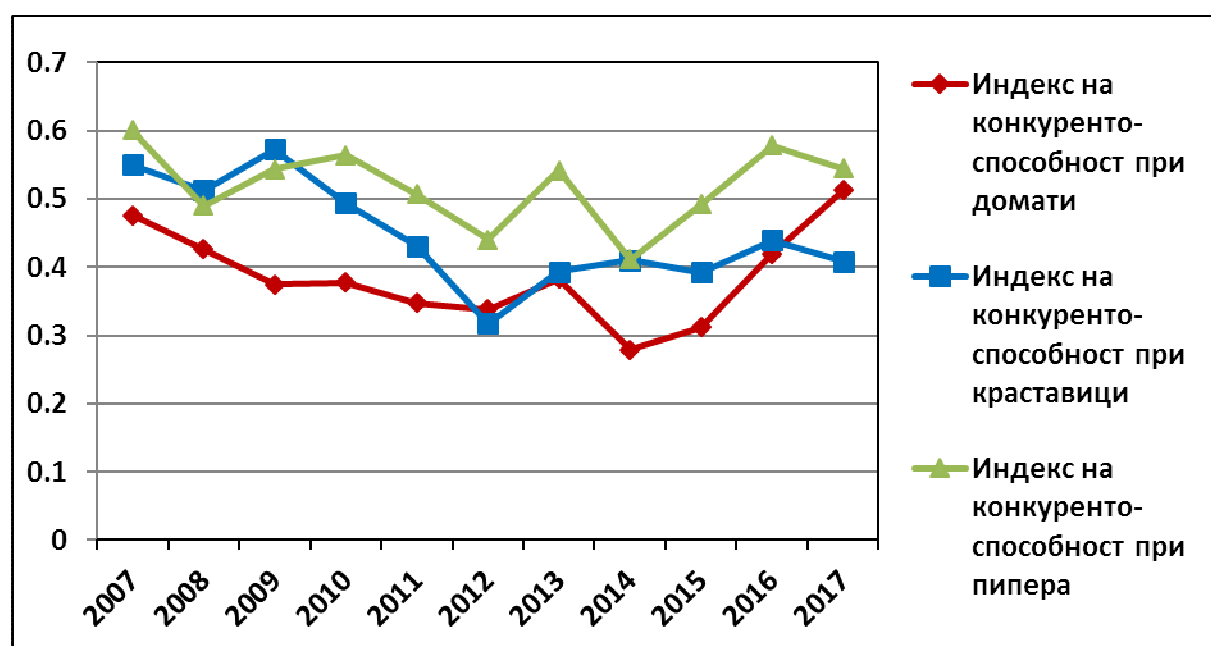
Има известни различия между производствената и стойностна компонента на конкурентоспособността. Славова (2011) също установява, че „износът на зеленчуци се реализира на значително по-високи цени“, което допринася за поддържане на обобщения индекс на конкурентоспособността при зеленчуци по-високо от производствената компонента. Обобщеният индекс на конкурентоспособността при домати през 2017 г. достига 0,51, докато при краставиците леко се стабилизира до 0,41, след като през 2012 г. са достигнати най-ниските равнища за този продукт от 0,32, което означава, че се достигат средните, съпоставими със световните равнища в това производство. Това дава основание да се каже, че България се намира на равнища на конкурентоспособност при домати, съпоставими със средните за света и пазарните позиции се подобряват и са по-добри отколкото в началото на периода.

При краставиците тенденцията е по-скоро негативна, като при тях в началото на периода се отчитат много по-добри стойности на общия индекс на конкурентоспособност, който между 2010 г. и 2012 г. пада чувствително, заради намаляване на производството и увеличаване на вноса и потреблението. Общият индекс на конкурентоспособност при краставиците за целия период е около 0,45, докато при домати е 0,39, което показва, че средно за периода при производството на краставиците има по-високи показатели отколкото при домати, но конкурентоспособността при този продукт завършва на по-ниски позиции отколкото при домати. При пипера се отчита най-висок индекс на конкурентоспособност, който за целия период е измерен на нива от 0,52. Това, което прави впечатление при пипера е, че стойностната компонента се повишава повече в края на периода, което означава, че износната цена, на която продаваме и изнасяме пипер се повишава, което дава по-висока добавена стойност.

Конкурентоспособността при други основни зеленчуци – картофи, лук и зеле притежават обща конкурентоспособност за периода средно

около 0,26. Това са едни много ниски стойности, което показва, че при тях страната се намира на място, което определя ниска конкурентоспособност. В същото време при картофите положението е много близко до това при домати и краставиците, където средно за периода конкурентоспособността е с оценка – 0,37. В началото на периода, общият индекс на конкурентоспособност при картофите е бил на равнища по-високи от световните показатели за производство и добавена стойност, като вследствие на прогресивното намаление на добиваните в страната количества, оценката на конкурентоспособността спада.

Фиг. 47. Индекс на конкурентоспособност в сектор „Зеленчуци” - домати и краставици

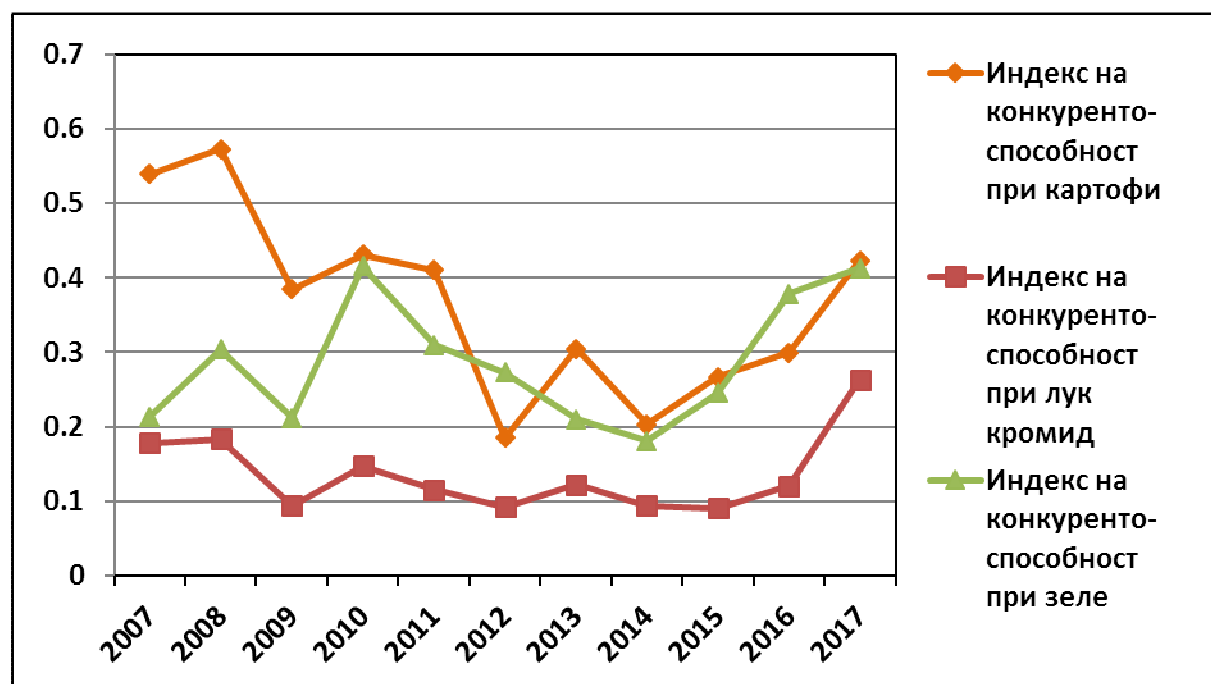

Източник: НСИ и International Trade Centre, CAPA.

Положителното в тази ситуация е, че най-ниските нива по отношение на производството и добавената стойност при референтните зеленчуци се констатира в средата на разглеждания период, като в последните години се постига наваксване на загубените позиции преди това. Принос за подобряване на резултатите има и политиката на допълнително подпомагане в сектор „Зеленчуци” основно по линия на обвързаната подкрепа, където след 2015 г. се забелязва видим резултат. Увеличените средства за подпомагане допринасят за възстановяване на площите при подпомогнатите зеленчуци и за стабилизиране на производството, което помага за спиране спада в конкурентоспособността и постепенното доближаване до средните за света равнища на производство и добавена стойност.

Като цяло може да се каже, че страната е загубила в исторически план своето традиционно място на световния пазар на зеленчуци, като през разглеждания период, поне в началото отстъплението продължава, което се дължи на вътрешните проблеми в сектора и неспособността му да предложи продукция на конкурентна цена. При зеленчуците страната е силно зависима от вноса, основно извън сезонното производство през топлите месеци, като вътрешното потребление също се повишава и то основно се задоволява с внос, което влошава показателите за конкурентоспособност (ИАИ, 2020). Причина за това отстъпление в конкурентоспособността е отливът в производството, заради намалената възвращаемост, раздробеността на производството, което затруднява реализацията на продукцията на добра цена, проблемите с напояването и силният натиск от внос.

Фиг. 48. Индекс на конкурентоспособност в сектор „Зеленчуци” – картофи, лук и зеле

Източник: НСИ и International Trade Centre, CAPA.

Положителното е, че политиката на подпомагане в последните години дава резултат чрез постепенно преодоляване на спада в производството, а в ценово отношение се отбелязва значително подобрение, като цените се повишават, което дава индикации за по-добри дни в зеленчукопроизводството.

4.1.5. Конкурентоспособност в сектор „Плодове”

Оценката на конкурентоспособността при овощарството е направена чрез изчисляване на индекса на конкурентоспособността на следните

видове плодове: ябълки, круши и дюли, череши и грозде, сливи, праскови, кайсии и ягоди. Те са приети като референтна група при плодовете. Те са сред най-важните не само от гледна точка на производството, но и на потреблението на плодове в страната. Ябълките, без да се вземат предвид плодовете зеленчуци като дини и пъпеши, са най-консумираният плод в страната, докато сливите, черешите и отново заедно с ябълките са сред трите най-произвеждани овощни в страната. Общо обхваната група от плодове формира около 75% от площта с плодове в страната през последните години. Ябълките са сред най-разпространения отглеждан плод и в световен мащаб. Общото производство в България на тази група за периода 2007-2017 г. се повишава над 2 пъти, което дава основание за оптимизъм. Световното производство нараства с по-бавни темпове отколкото българското, което спомага за положителната тенденция в производствената компонента на конкурентоспособността (ИАИ, 2020).

Избраната референтна група при плодовете е разделена на ябълки, круши и дюли, събрани и изследвани за конкурентоспособност като една обща група, грозде, сливи и череши, като отделни плодове и праскови, кайсии и ягоди. Относително и при 3-те вида плодове има хомогенни показатели, като макар производството на тези плодове в страната да се повишава, то остава на около половината от световното производство на човек от населението, което предопределя ниските нива на производствената компонента (Иванов, 2020).

Фиг. 49. Индекс на конкурентоспособност в сектор „Плодове” – ябълки, круши и дюли

Източник: НСИ и International Trade Centre, CAPA.

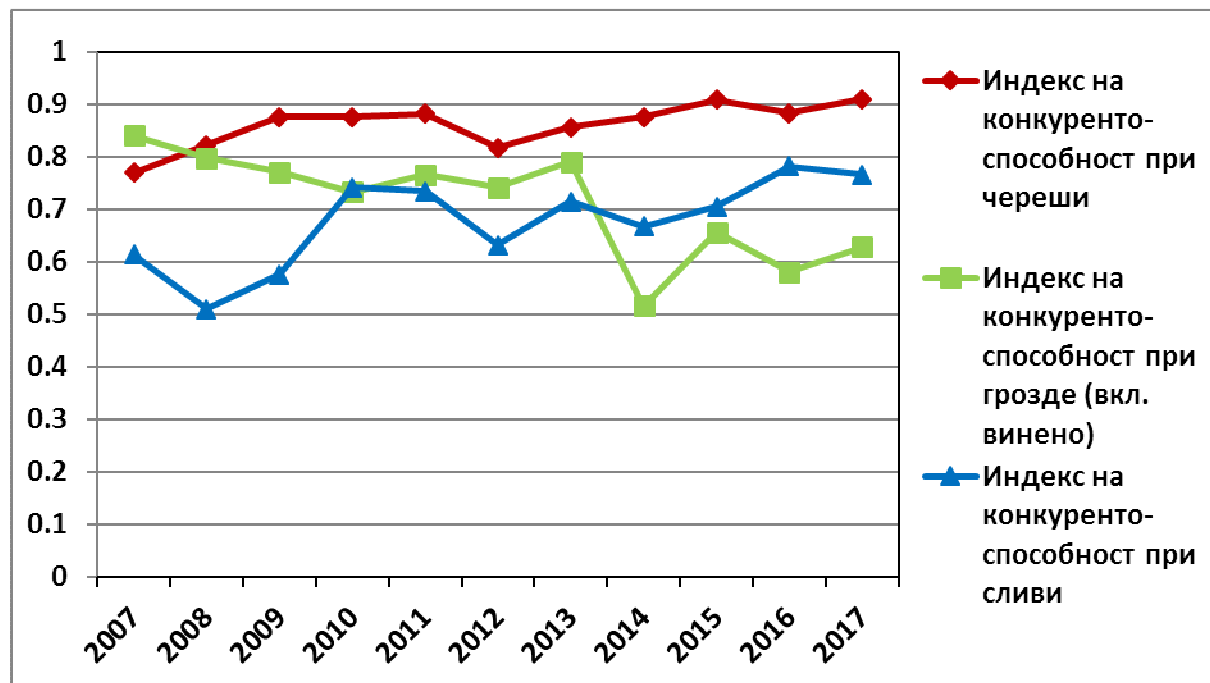
По отношение на стойностната компонентна на ябълките, крушите и дюлите за индекса на конкурентоспособността, тя е в рамките на около 0,21, което показва по-нисък резултат на тази компонента в сравнение с производствената му половина. Това което прави разликата обаче между производствената и стойностната компонента на конкурентоспособността е, че при стойностния елемент не се наблюдава ясна тенденция на нарастване, такава каквато се наблюдава при производствената. Това означава, че в България, независимо че се отчита увеличение на производството на цялата група, по-голямата част от това увеличение е за сметка на онзи вид, който се характеризира с по-малка цена и дава по-малко стойностно изражение във формирането на брутната продукция и добавената стойност.

Обобщеният индекс на конкурентоспособността при ябълки, круши и дюли представлява средно аритметично между двата съставни компонента и се равнява на ниво от 0,22. Това дава основание да се каже, че България има незадоволителна, ниска конкурентоспособност при тези видове плодове. Страната не само, че произвежда много по-малко отколкото се произвежда в света на човек от населението и е зависима силно от вноса, но и се намира под средните равнища за формиране на добавена стойност и остава силно зависима, както от производствените, така и от ценовите колебания на световните пазари. Причините за ниските равнища на конкурентоспособността при ябълките, крушите и дюлите са проблемите в производството и в пазарната реализация, като по гъстота на площите с такива овощия на единица площ страната се нарежда под средните равнища за света. Причината е във високата конкуренция на европейския и световен пазар с такива плодове, което затруднява местните производители да предложат достатъчно продукция на добри цени (Иванов, 2020).

При черешите и гроздето, където се включва и виненото грозде, индексът на конкурентоспособност е сред най-високите в този сектор. При двата продукта има съвсем противоположни тенденции през разглеждания период. И при гроздето, и при черешите се тръгва от едни високи нива 0,84, което свидетелства за много висока и отлична конкурентоспособност на световния пазар, разглеждана на човек от населението. Причините за това са, че страната е специализирана в производството на тези плодове и има много висок пазарен дял на световния пазар. Това особено важи при черешите, където с годините конкурентоспособността расте, като в по-голяма степен това се случва по стойностната компонента. Това показва, че цените, на които страната

изнася и търгува продукцията на външни пазари е по-висока отколкото е световната цена.

Фиг. 50. Индекс на конкурентоспособност в сектор „Плодове” – череши, сливи и грозде

Източник: НСИ и International Trade Centre, CAPA.

При кайсиите, както и при черешите, се наблюдава висока конкурентоспособност, която расте през периода 2007-2017 г. Кайсиите са традиционен плод, за отглеждането на който страната има подходящи климатични условия, което предопределя добрия резултат в годините. Ситуацията с конкурентоспособността се подобрява и след 2015 г., когато започва да се прилагат и схемите за подпомагане на плодове, с много по-голям бюджет и средства. При прасковите също се наблюдава увеличение на общия индекс на конкурентоспособност, който от 0,39 през 2007 г. се покачва на 0,52 през 2017 г. Това дава основание конкурентоспособността при прасковите да се определи като съпоставима със средните световни равнища.

Вътрешният разрез на конкурентоспособността при прасковите показва, че стойностната компонента е по-голяма от производствената, което от една страна илюстрира повишение на цената на продукцията, с която излизаме на външни пазари, което генерира по-добри приходи и добавена стойност, но от друга ограничава разширяването на пазарния дял. При ягодите се отчитат едни много ниски нива на конкурентоспособност, като подобно и на семковите – ябълки, круши и дюли, тенденцията през периода е негативна и страната губи пазарни

позиции отнесено към световното производство и потребление. Причината е, че производството у нас продължава да се свива, на фона като цяло на постепенно възстановяване в овощарското производство. Ягодите са малотраен продукт, с много по-голяма конкуренция на европейския пазар и тези слабости се пренасят и при измерване на конкурентоспособността.

Макар да се потвърди, че обобщеният индекс на конкурентоспособност при референтните плодове да се намира на различни позиции, като цяло в последните години общият индекс на конкурентоспособността върви във възходяща посока. Това до голяма степен се дължи на постепенното възстановяване на производството, което благодарение на подкрепата по линия на обвързаната подкрепа и достъпа до финансиране за изграждане на нови овощни насаждения подобрява своите конкурентни позиции (ИАИ, 2020). При много от плодовете, при които страната има сравнителни предимства или е специализирана в производството, конкурентоспособността е висока, което води до реализиране на продукцията на добри цени и се формира добра добавена стойност. При други (ябълки, круши, ягоди) страната е на равнища на ниска конкурентоспособност, където присъствието ни на световните пазари е в частта на нетните вносители и на страна с по-лоши показатели при формирането на добавена стойност, отколкото са средните равнища за света (Иванов, 2020).

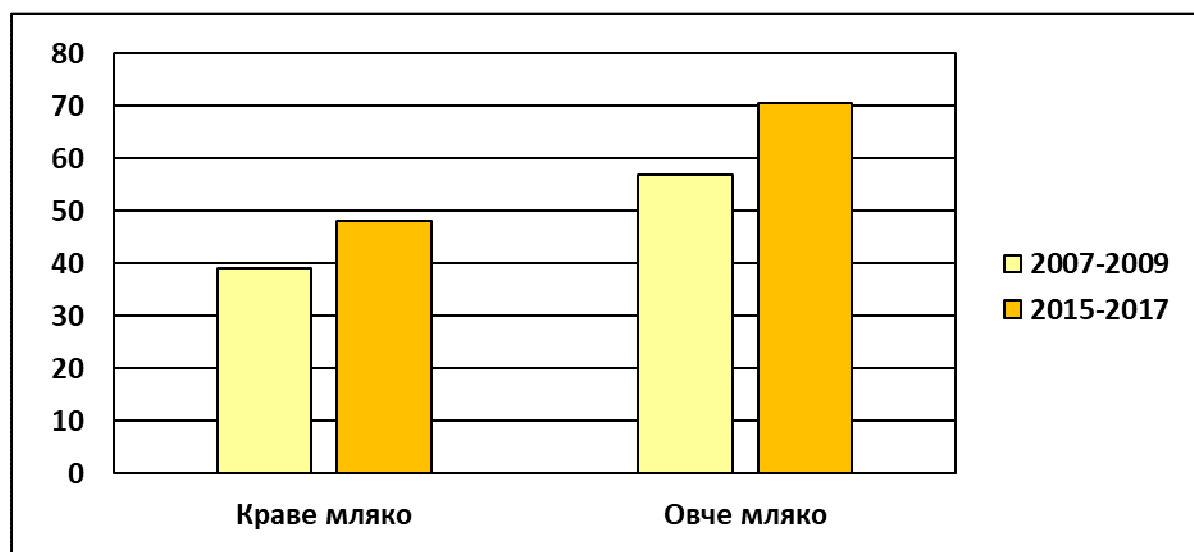
Като характеристика на тази група в сектор „Плодове” са и големите колебания, като особено това личи през 2016 г., когато и производството, а и стойностната компонента на конкурентоспособността слизат надолу. България е голям вносител на плодове и неконкурентоспособността в този сектор се дължи на структурните слабости на вътрешното производство и на големите колебания в цените на пазарите, което поставя преобладаващата част от местните производители в сериозен риск в условията на недостатъчна защита по линия на подпомагането, където субсидиите покриват много малка част от разходите.

4.1.6. Пазарна ориентация на земеделието

Пазарната ориентация на земеделието представлява качествена категория, изразяваща степента на насоченост на земеделското производство към пазарна реализация. В този анализ се разглежда пазарната ориентация на ниво отрасъл по отделни секторни производства, като тя се измерва в проценти на продукцията, която остава за вътрешно потребление и използване в самите стопанства към общото производство. Това до голяма степен показва каква е степента на насоченост на производството в отделните сектори към пазара и доколко добре функционира веригата на стойността. Колкото по-дълга е веригата на

стойността и колкото по големи са вложенията за производство на дадена продукция, толкова по-висока добавена стойност се формира.

Фиг. 51. Краве и овче мляко оставащо в стопанствата, %

Източник: изчисления по данни на МЗХГ.

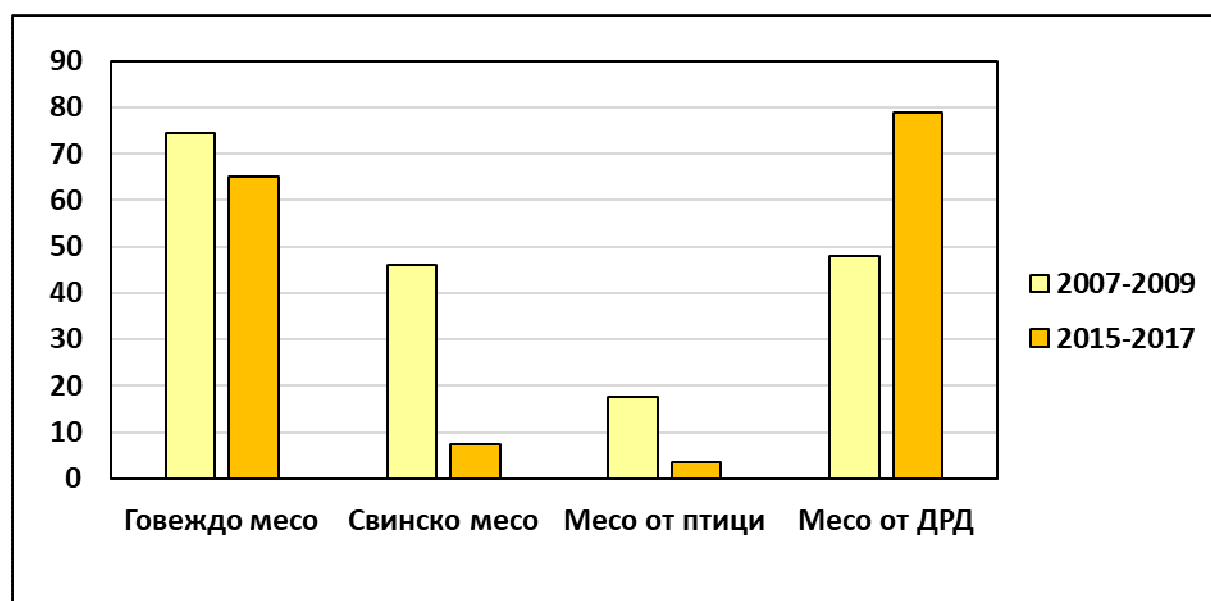
През изследвания период се вижда, че млякото, което се декларира като оставащо за собствени нужди и за вътрешна преработка в стопанствата се увеличава в края на периода в сравнение с началото. Няма солидно обяснение на този факт, с оглед нарастване дела на големите млечни стопанства при поголовието от животни и респективно производството, което трябва да увеличи количествата доставяни към преработвателите. Някакво обяснение може да се намери в установеното от *Harizanova-Metodieva and Harizanova-Bartos (2019)*, които намират, че има негативен знак на коефициента на потребление на млечни продукти към броя на говедата в страната. Това означава, че потреблението на млечни продукти расте, докато поголовието в говедовъдството намалява защото потреблението не зависи единствено от вътрешното производство, респективно местният брой на млечните крави. Увеличаване дела на млякото оставащо в стопанствата към края на разглеждания период може да се търси в неспособността на много от стопанствата да отговорят на регулаторните изисквания за доставка на мляко и неудовлетворителните изкупни цени за много от тях, което свива местните доставки на сурово мляко, но увеличава процента на вноса на млечни продукти, което подкрепя ръста при потреблението.

Много по-голямо е това увеличение при овчето мляко, където през последните 3 години млякото, което не отива към мандрите достига 71%, докато в началото на периода 2007-2009 г. е 56%. Причината за намаляване на пазарната ориентация на овчето мляко, преминаващо през

млекопреработвателните предприятия, се дължи по-скоро на по-слабото търсене на такова мляко от страна на преработвателите, спада на изкупните му цени и развитието на директните продажби.

В млечното овцевъдство, подобно и на млечното говедовъдство, има постепенно окрупняване и съсредоточаване на животните, преобладаващо в стопанствата, които трябва да имат по-висока пазарна реализация, но силно намалялото и разпокъсано производство на овче мляко затруднява пазарната реализация посредством мандрите. Освен, че има пропуснати ползи от намалелите доставки на мляко (овче и краве) към мандрите, които се отразяват на добавената стойност в сектора, големият процент на директните продажби създава и сив сектор. Директните продажби, като цяло са положително нещо, особено в случаите, в които пазарът не може да предложи най-добрата цена за производителите, но е задължително тези продажби да бъдат контролирани и обхванати от гледна точка на обороти и качество на предлаганата продукция.

Фиг. 52. Добитото и употребено месо в стопанствата по видове, %

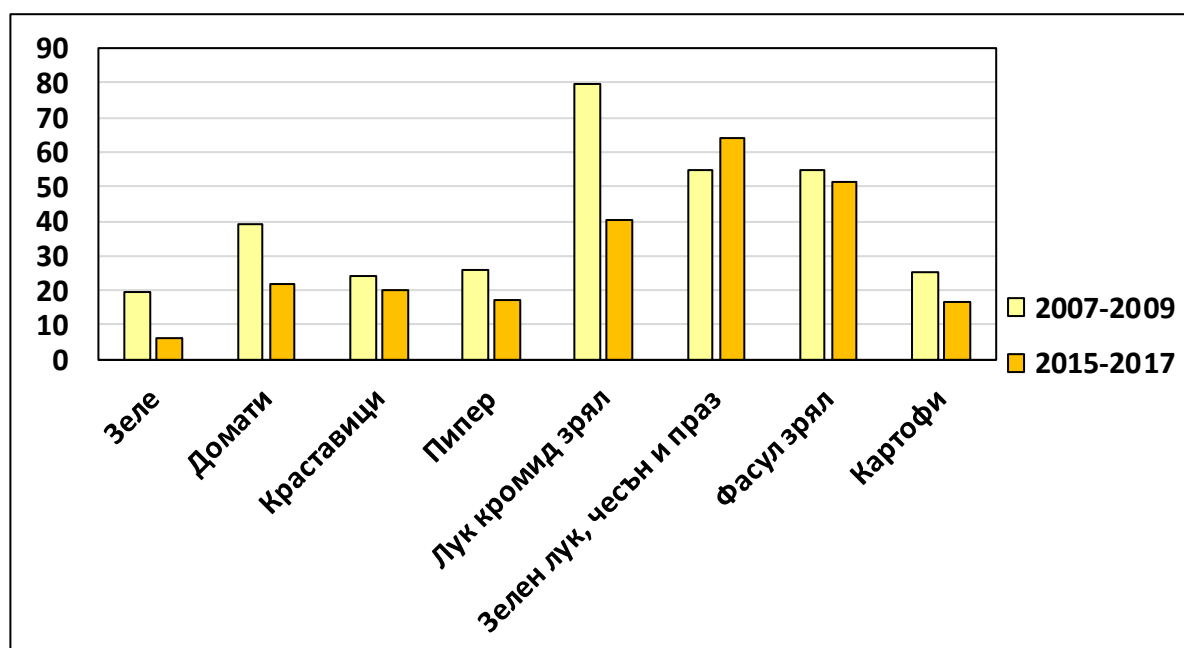
Източник: изчисления по данни на МЗХГ.

При месото пазарната ориентация се подобрява чувствително между 2007-2017 г., по отношение на свинското и пилешкото месо. В периода 2007-2009 г. около 46% от свинското месо е било концентрирано в стопанствата и не минава през кланиците, докато през периода 2015-2017 г., този процент пада до 8%. Това показва, че нивото на пазарна реализация се повишава, включени са всички последващи звена от веригата на стойността при свинското и пилешкото месо, което генерира по-висока добавена стойност и по-високо равнище на безопасност и контрол. На обратния полюс се намира производството на месо от преживни животни

– телешко, говеждо и агнешко. При агнешкото месо в периода 2015-2017 г. около 80% от месото остава в стопанствата и се реализира чрез директни продажби или служи за собствена консумация. Това показва ниска пазарна ориентация по линия на дългата верига на стойността. Причината за високите нива при агнешкото месо, добито в стопанствата, е силно намалелият брой на животни, при което не може да се задоволи вътрешното търсене в последните години и налага увеличение на вноса. В тази ситуация, земеделските производители имат добра възможност да реализират директно агнета от стопанствата към крайния клиент, което позволява максимизиране на цената на продукцията (ИАИ, 2020).

Реализацията на агнета по този начин подпомага производителите с оглед на формиране на по-високи доходи, но в същото време води до пропуснати ползи за увеличаване на добавената стойност при използване на веригата на стойността през кланиците.

Фиг. 53. Дял на потребените от собствено производство зеленчуци в домакинствата, %

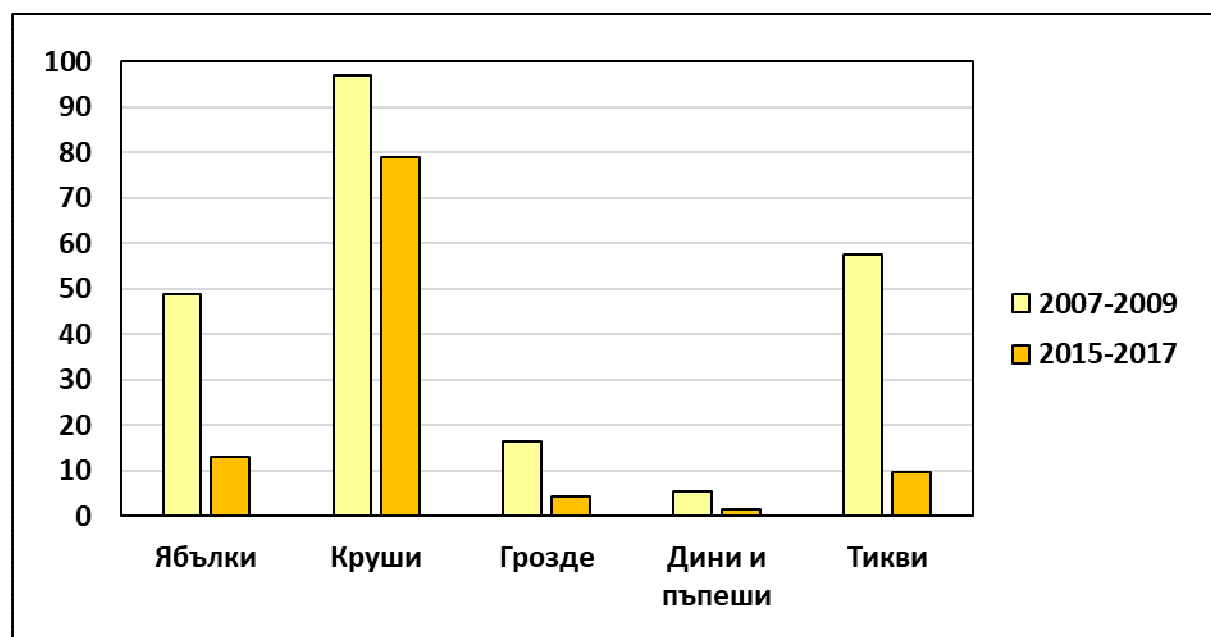

Източник: изчисления по данни на НСИ.

Силно намалелият брой животни, което важи и за кравите и телетата, и за агнетата, които преминават през кланиците за добив на месо водят до пропуснати ползи за селскостопанската икономика и ограничават възможностите на страната да търси външнотърговски пазари. Това от своя страна рефлектира негативно върху онези производители, които използват дългата верига на стойността защото постоянните разходи за тяхното обслужване в кланиците растат.

При наблюдаваните зеленчуци се вижда, че пазарната ориентация на производството, независимо че е недостатъчно да задоволи вътрешното търсене, се повишава в периода 2015-2017 г. в сравнение с 2007-2009 г. Това основно се вижда при зрелия лук, зелето и доматиите, където оставащото и потребяваното директно в домакинствата за периода се редуцира почти 2 пъти.

Фиг. 54. Дял на потребените от собствено производство плодове в домакинствата, %

Източник: изчисления по данни на НСИ.

Постепенното увеличение на производството при зеленчуците в страната е съпроводено и с намаляване дела на потреблението в самите домакинства. Това се дължи на силно редуциране на броя на стопанствата в страната, което основно е за сметка на малките, полупазарни производители, където целта е преобладаващо за задоволяване на собствените потребности. *Stoeva and Derimanova (2020)* посочват, че основният проблем пред зеленчукопроизводителите са слабата пазарна ориентация, което е основна характеристика на малките стопанства.

При плодовете, подобно на зеленчуците се наблюдава постепенно снижаване на собственото производство и на потреблението в домакинствата. Това най-силно проличава при тиквите, където в периода 2015-2017 г., заради включването им като допустими за обвързана подкрепа, площите и производството силно нараснаха, основно при големите стопанства, където нивата на пазарна ориентираност са най-високи. От анализа става ясно, че пазарната ориентация до голяма степен зависи от състоянието на структурите в страната, като окрупняването в

земеделието и намаляването на броя на по-малките полупазарни стопанства се отразява положително на пазарната реализация. В същото време, пазарната реализация зависи и от състоянието на самия пазар и на спецификите на продукта, като за онези продукти, където има възможност за получаване на по-висока цена, посредством реализация на директни продажби или къси вериги на стойността, се наблюдава насочване на пазарната реализация в тази посока, което води до пропуснати ползи от гледна точка на добавена стойност (ИАИ, 2020).

4.1.7. Производство на храни

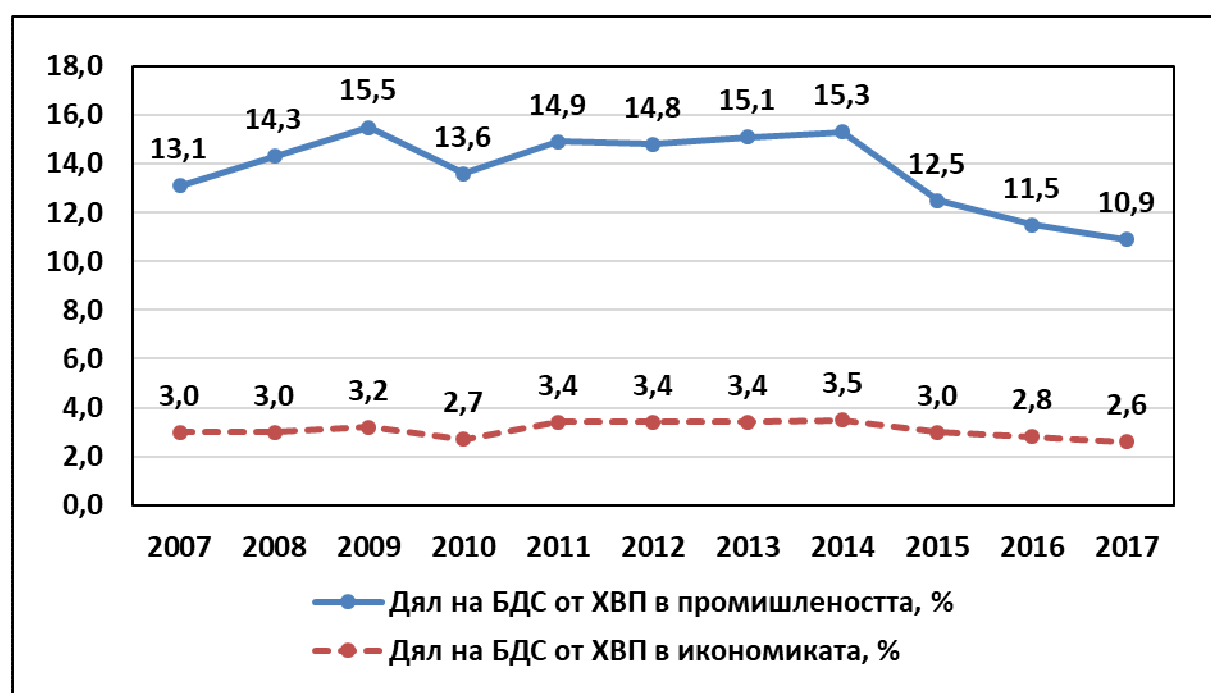
Производството на храни е естествено продължение на земеделското производство, като двата отрасъла са неразривно свързани и оттам сътресенията и благополучията при всеки един от тях се отразява неизбежно и на другия. В последните години все по-усилено се говори за веригата на стойността при храните, което обхваща първичното и вторично производство, където е мястото на ХВП, както и все по-голямо значение придобива икономическият отрасъл свързан с оползотворяването на отпадъците от земеделие и преработвателната индустрия. Този отрасъл от веригата на стойността е част от биоикономиката. Колкото по-развити са особено вторичният и третичният отрасъл от веригата на стойността, толкова по-голяма може да се очаква да е добавената стойност и по-конкурентна може да бъде съответната хранителна верига на външните пазари.

В ХВП се включват три основни подотрасъла – „храни“, „напитки“ и „тютюневи изделия“. Създадената добавена стойност от нея през периода 2007-2017 г. нараства от 827,4 млн. евро през 2007 г. на 1186,5 млн. евро през 2017 г. със 11,7 хил. бр. заети в края на периода. Това до голяма степен се дължи на членството на страната в ЕС, което даде и разкри възможности за намирането на нови пазари, с оглед на ограничения вътрешен пазар и ниските потребителски способности на населението. В същото време, хранителната индустрия трябва да се справя с предизвикателства, свързани със „суровинното обезпечаване, загуба на конкурентен потенциал на традиционно силно развити производства, засилен конкурентен натиск на вътрешния пазар, нелоялни търговски практики и ценови колебания“ (Иванов и Саров, 2019). В третичната структура на ХВП през 2017 г., най-висок дял има производството на храни – 76,2%, следвани от производството на напитки – 22,5% и тютюневия подсектор е с 1,3%.

На фиг. 55 е показана динамиката на дела на ХВП в промишлеността и в икономиката на страната. Забелязва се, че има намаление и свиване на процента, който заема ХВП на двете равнища, което се дължи на

изпреварващия ръст постиган в останалите икономически отрасли - промишленост и услуги. Слабостите в селското стопанство с прекалено големия брой малки производители и липса на достатъчно вътрешно предлагане не дава възможност за доставки на пазара на постоянни по качество партии. В много голямата си част, българската преработвателна промишленост разчита на вносни суровини, което ограничава развитието на този отрасъл до рамките на страната и не дава перспективи за износ и разширяване на пазарите. Пазарните позиции в голяма степен са ограничени поради липса на достатъчни сравнителни предимства, като наличие на местна суровинна обезпеченост, на добра цена в много от секторите. С изключение на секторите на производството на растителни масла, мелничарската индустрия и на производството на тестени изделия, където се забелязват добри пазарни позиции и съществен ръст през годините на членство в ЕС, в останалите сектори трудно може да се очакват обещаващи перспективи без да настъпят съществени промени в селското стопанство.

Фиг. 55. Дял на БДС от ХВП в икономиката и в промишления отрасъл, %

Източник: Евростат.

Отрасълът като цяло се развива стабилно и предприятията са икономически балансираны, но изпитват силен конкурентен натиск, като част от общия европейски пазар. *Koreva et al (2011)* правят предположение, че Хранително-вкусовата промишленост, макар и традиционен отрасъл “няма достатъчно възможности за растеж, на развитието, което е достигнато”. Това се отдава на равнището на иновации

(Koreva et al, 2011), което до голяма степен е вярно, но по-същественото е в недостатъчната местна суровинна база, която да даде сравнителни местни предимства.

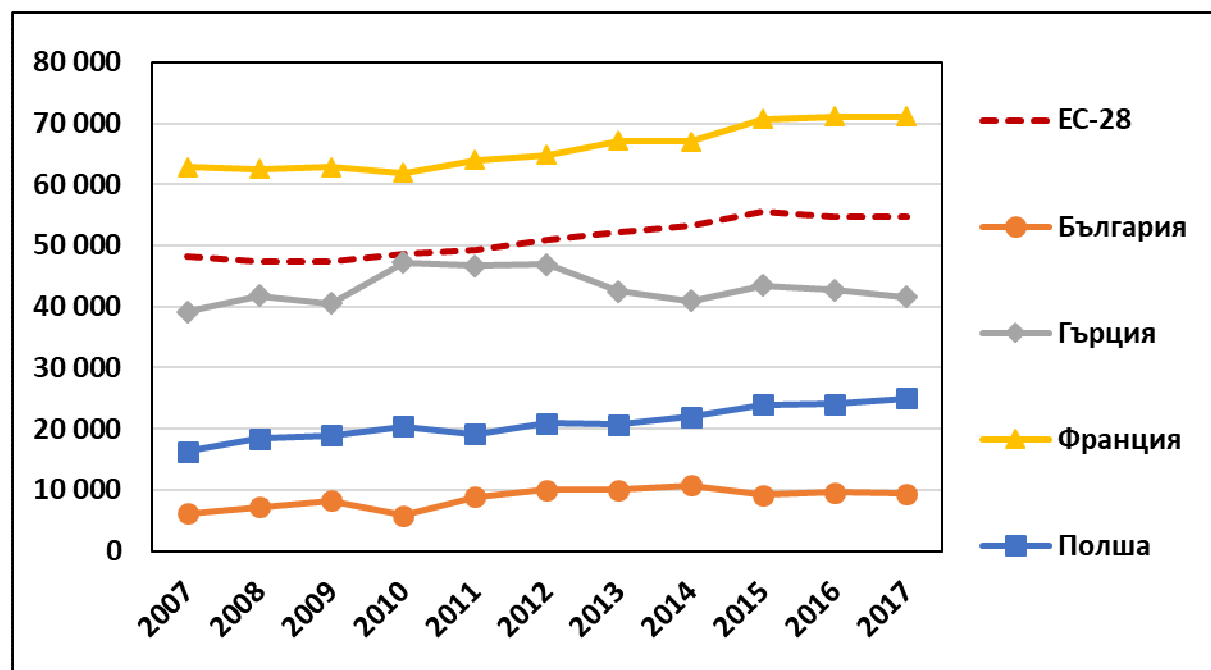
Разчитането на внос поставя в силна зависимост преработвателите от цените и намирането на качествена и достатъчна суровина. По този начин устойчивостта на ХВП до голяма степен ще зависи в бъдеще от способността да се интегрира и да помогне в по-голяма степен за консолидиране и увеличаване на вътрешното производство на селскостопански суровини. Това ще гарантира, както по-добро позициониране по отношение на цените, така и по-добър достъп до качествени суровини. ХВП е в положение да увеличи добавената стойност и да създаде придадена стойност на селскостопанската продукция, което от една страна ще допринесе за нарастване на икономиката на страна и оттам за по-високи доходи, като едновременно с това и двата свързани отрасли ще станат по-конкурентоспособни и гъвкави на общия европейски пазар. Подобна теза застъпват и Ковачева и кол (2011), заключавайки, че „недостигът на суровинни ресурси е най-рисковият фактор за развитие и повишаване на конкурентните възможности на основните ни сектори - месна, млечна и консервна”.

Въпреки голямата инвестиционна активност и нарастването на производителността на труда в отрасъла в последните години, секторите на ХВП в България се нареждат на последните три места сред страните-членки на ЕС по този показател. Секторите на ХВП в България са с четири (храни и напитки) до шест пъти (тютюни) по-ниска производителност от средната за ЕС (ИАИ, 2020). По производителност на труда, измерена с добавената стойност на един зает, българската хранително-вкусова промишленост на този етап няма сравнително конкурентно предимство. В България добавената стойност в ХВП на 1 зает през 2015 г. е 10 391 евро, докато средната за ЕС е 56 790 евро. Положителна тенденция е ръстът на добавената стойност, който се отчита за периода от 2007 до 2017 г. в България. През 2007 г. тя е 6 138 евро, през 2017 г. вече е 10 647 евро. Това е незначително, ако се направи сравнение, например с Франция, където изобщо ръстът на добавената стойност от 2007 г. до 2016 г. е близо толкова, колкото е маржът у нас. Ако през 2007 г. във Франция добавената стойност на 1 зает е 62 820 евро, то през 2016 г. вече се достигат нива от 72 205 евро.

Динамиката на създадената добавена стойност от ХВП през периода 2007–2017 г., показва, че тя формира в края на периода 40% ръст. При нарастване на произведената продукция от цялата преработваща индустрия спрямо началото на периода с 40%, обемът на произведената продукция от ХВП отчита нарастване от 46%. През последните години най-

силно разширява своето участие в структурата на храните секторът производство и преработка на месо и месни продукти, който нараства с 48% през 2017 спрямо 2010 г и заема около 15,9% от добавената стойност в ХВП. Заедно с производството на хляб и хлебни изделия и производството на други хранителни продукти, трите подсектора заемат най-висок относителен дял от продукцията в стойностно изражение по текущи цени в групата на храните – близо 60%. Преработката и консервиране на плодове и зеленчуци заема през 2017 г. 8,5% дял и дава добавена стойност 96 млн. евро, което е със 70% повече от 2010 г. При производството на растителни и животински масла и мазнини се наблюдава тенденция на намаление на добавената стойност с 17% (от 47,3 млн. евро през 2010 г. на 39,4 млн. евро през 2017 г.), макар че брутната продукция в този сектор се повишава 2,4 пъти. Голямата конкуренция на пазара на растителна масла в последните 3-4 години, направи нормите на печалба много ниски.

Фиг. 56. Добавена стойност в ХВП на 1 зает, евро

Източник: Евростат.

При следващия подсектор, а именно производство на млечни продукти делът от сектор храни, въпреки лекото нарастване на обема на производството от 6% в стойностния обем, то в структурата на добавената стойност на храните през 2017 г. е 7,1%. Добавената стойност при производството на зърнени продукти, нишестета и нишестени продукти нараства през 2017 г. спрямо 2010 г. с 67%, а при производството на готови фуражи за животни – увеличението е двукратно, докато в структурно отношение техните дялове през 2017 г. са съответно 6,9% и 3,4%.

Производителността на разходите за труд, измерена с обема на добавената стойност, създавана от единица разход за персонала е по-висока от средната за ЕС в хранителната индустрия. В условията на единен трудов пазар този показател не носи конкурентни предимства в дългосрочен аспект. Ниската ефективност измерена като добавена стойност на 1 зает у нас в сравнение с ЕС бива компенсирана с по-висока ефективност в разходите за труд към добавената стойност, което означава, че заплащането на труда в отрасъла е подценено в сравнение с европейските параметри и че степента на автоматизация и капиталова обезпеченост е по-ниска (ИАИ, 2020). Това от своя страна се явява пречка и евентуална бариера за постигане на по-висок темп на развитие в бъдеще.

Ковачева и кол. (2011) отбелязват, че „отрасълът изостава по отношение на размера и ефективността на инвестициите. Ниските стойности на инвестициите на един зает, в сравнение със средните за Общността стойности, забавят процеса на механизация и автоматизация на трудовите процеси и задържат нарастването на производителността на труда”. По този начин конкурентоспособността по отношение производителността на труда е ниска, но съотношението, което имат разходите за труд към добавената стойност в България, в сравнение с другите европейски страни е също ниско, което означава, че с натоварване на капацитета на предприятията могат да се постигнат добри резултати.

Показателна оценка, която да разкрие от една страна ефективността в използване и внедряването на нови инвестиции в оборудване и други дълготрайни активи, както и да следи за съществуването на финансов риск от небалансирано повишение на разходите, може да се направи чрез коефициент за икономическо използване на инвестиционния капацитет. Този коефициент е предложен от *Иванов и Саров (2019)*.

Тази оценка разкрива доколко и в каква степен предприятията в отделните сектори на ХВП успяват да са ефективни и да оптимизират вложенията в инвестиционни активи (ДМА и сгради), което се съотнася към тяхната възвращаемост и финансова печалба. Колкото по-близо са тези стойности до индекс 1, толкова по-балансиран и оптимален са направените инвестиции, както и те създават по-малки рискове за забавяне откупуването на инвестицията и на нейната рентабилност. Този коефициент може да бъде също използван и като бизнес показател в инвестиционното планиране, който до голяма степен допълва и се нарежда до показатели, като откупуване на инвестицията, вътрешна норма на възвращаемост и др. При стойности на индекса под 0,5 се констатира съществуването на опасности за икономическата ефективност на предприятията, което може да се дължи на недостатъчно натоварване на

създадения инвестиционен капацитет, недобра пазарна възвращаемост и ценова позиционираност (Иванов и Саров, 2019). Този коефициент може да заема стойности от максимум 1, като започва от -1, което според (Иванов и Саров, 2019) „разкрива състояние на огромни загуби и нерентабилност, което теоретично е възможно, но практически едва ли може да продължи дълго време”.

Таблица 28. Оценка на икономическото използване на инвестиционния капацитет в ХВП

Сектори на ХВП	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Производство на хранителни продукти	0,75	0,80	0,86	0,87	0,89	0,89	0,91	0,92	0,95
Преработка и консервиране на месо и производство на месни продукти	0,74	0,78	0,88	0,86	0,88	0,90	0,93	0,94	0,96
Преработка и консервиране на риба, ракообразни и мекотели	0,92	0,92	0,91	0,95	0,94	0,94	0,79	0,96	0,98
Преработка и консервиране на плодове и зеленчуци	0,65	0,80	0,86	0,85	0,84	0,88	0,84	0,91	0,95
Производство на растителни и животински масла и мазнини	0,66	0,78	0,88	0,82	0,89	0,72	0,92	0,92	0,92
Производство на млечни продукти	0,55	0,80	0,81	0,86	0,78	0,78	0,85	0,83	0,90
Производство на зърнени продукти, нишестета и нишестени продукти	0,79	0,83	0,92	0,94	0,90	0,95	0,95	0,94	0,97
Производство на други хранителни продукти	0,78	0,84	0,86	0,85	0,87	0,91	0,92	0,92	0,95
Производство на напитки	0,84	0,87	0,90	0,88	0,87	0,88	0,86	0,90	0,96

Източник: САРА по данни на Евростат приложени от Иванов и Саров (2019).

Изчисленията показват, че средно по сектори в ХВП за периода 2008-2016 г. ефективността и оптимизацията на вложенията е много висока, достигайки равнища от 0,87 за целия наблюдаван период от 2008-2016 г. Това говори за едно много добро и балансирано състояние на предприятията по отношение на правените и използвани инвестиции (*Иванов и Саров, 2019*). Другото което прави впечатление е, че с годините, коефициентът икономическо използване на инвестиционния капацитет расте, от 0,84 през 2008 г. до 0,96 през 2016 г., което означава, че увеличаване на инвестициите върви много синхронно с нарастване обема на работа и на добавената стойност, което е добра атестация за рационалното използване на инвестиционните ресурси. Това може да се обясни до голяма степен с темповете, с които се правят инвестиции в хранителната промишленост, като още *Ковачева и кол. (2011)* отбелязват, че през 2007 година по коефициент на инвестиране на единица добавена стойност, България е на предпоследно място в ЕС, което явно продължава и в следващите години и прави много високо инвестиционното използване, съобразено с икономическата активност.

С най-високи нива на коефициента се отличава подотрасълът „Преработка и консервиране на риба, ракообразни и мекотели“, което представя добра натовареност на направените инвестиции в този сектор, което средно по години възлиза на коефициент от 0,92. С много високи нива на коефициента са подсекторите производството на зърнени продукти, нишестета и нишестени продукти – 0,91. Всички останали сектори се движат в границите между 0,83 и 0,88 средно за този период. Единствено при производството на млечни продукти индексът е 0,79. Тези по-ниски нива в млечния сектор се обясняват с намаления обем на вътрешното производство на млечна суровина в страната, което води до недостиг на суровина за запълване на капацитета на предприятията.

Огромно е значението, което имат суровините за резултатите от дейността на предприятията от ХВП и особено на тези от секторите производство и преработка на месо, производство на мляко и млечни продукти, преработка и консервиране на плодове и зеленчуци. Това са сектори, които години наред имат проблем с недостига на суровини и поради това имат големи разходи за вносни суровини, което се отразява негативно на всички аспекти на тяхното производство - цени, количество, качество, асортимент. Засиленият внос на суровините за тези сектори се дължи, както на недостатъчното вътрешно предлагане, така и на поевтиния внос, което води до поевтиняване на произведената продукция. В същото време, това се отразява много често на оригиналната българската продукция и се стига до загуба на конкурентни предимства на външните

пазари. За да се преодолеят тези слабости се отбелязва необходимостта от създаване на икономически стимули, които да стимулират преработвателните предприятия да вложат местни суровини, както и за „партньорства с цел производство на суровини в достатъчни количества с добро качество и с конкурентни цени” (Бенчева, 2012).

4.1.8. Изводи

1. Конкурентоспособността на зърнопроизводството расте и е на високо ниво в световен план, за което допринася растящото производство, което на човек от населението превишава с между 6-8 пъти световното производство;

2. Конкурентоспособността при българското мляко намалява на световния пазар и се оценява като задоволителна, което се дължи на продължаващия спад във вътрешното производство, водещ до намаляване на добавената стойност, при постепенно конвергиране нагоре на износните цени към европейските вследствие на интеграцията на общия европейски пазар;

3. Конкурентоспособността при говеждото и свинско месо се определя като ниска и незадоволителна, като страната продължава да е голям нетен вносител на такива меса. Ниската стоковост при говеждото месо и все още недостатъчната консолидация при производството на свинско месо са сред основните причини за тази оценка;

4. Конкурентоспособността на птичето месо е на средно световно равнище и изпитва пазарен натиск от външни производители, като концентрацията на производство, която има потенциал да се разраства, заедно с добрата суровинна осигуреност в страната дават добри перспективи в бъдеще;

5. Зеленчукопроизводството отстъпва конкурентни позиции и изпитва сериозни проблеми по отношение производството и дела на добавената стойност в общата структура. В резултат на увеличената подкрепа след 2015 г. се наблюдава известно подобрене, но като цяло равнищата на конкурентоспособност са около средните световни равнища и под тях;

6. Ниска конкурентоспособност в производството на плодове (семкови), където и конкуренцията на европейския и световен пазар е най-голяма;

7. Специализацията при определени плодове, като череши, сливи, кайсии, за които страната има сравнителни природни предимства, дават добра перспектива и се наблюдава повишение на конкурентоспособността, която е много по-висока от средните световни показатели;

8. Общата пазарна реализация при плодовете и зеленчуците в страната расте през разглеждания период, докато при млякото, агнешкото и говеждото месо се наблюдава висок процент на употреба в самите стопанства и чрез директни продажби;

9. Повишаване процента на пазарна реализация в секторите на българското земеделие ще допринесе за намаляване на пропуснатите ползи от гледна точка генериране на добавена стойност и за намаляване на сивия сектор;

10. Добрите равнища на конкурентоспособност дават добри предпоставки за получаване на по-добри пазарни изгоди по отношение на цените и условията за реализация както на вътрешния, така и на външните пазари. Оттам и пазарните рискове пред производителите са по-малки, което е обратно при нива на ниска конкурентоспособност.

11. Пазарните позиции в производството на храни в голяма степен са ограничени поради липса на достатъчни вътрешни сравнителни предимства, като наличие на достатъчна местна, на добра цена, селскостопанска суровина в много от секторите.

12. Недостатъчен потенциал за иновационни внедрявания поради относително малките размери на предприятията, слабости по отношение реализацията и икономии от мащаба.

13. Слабостите в селското стопанство с прекалено големия брой малки производители и липса на достатъчно вътрешно предлагане не дава възможност за предлагане на пазара на постоянни по качество партии.

14. Разчитането на внос поставя в силна зависимост преработвателите от цените и намирането на качествена и достатъчна суровина. По този начин устойчивостта на ХВП до голяма степен ще зависи в бъдеще от способността да се интегрира и да помогне в по-голяма степен за консолидиране и увеличаване на вътрешното производство на селскостопански суровини, което ще им гарантира както по-добро позициониране по отношение на цените, така и по-добър достъп до качествени суровини.

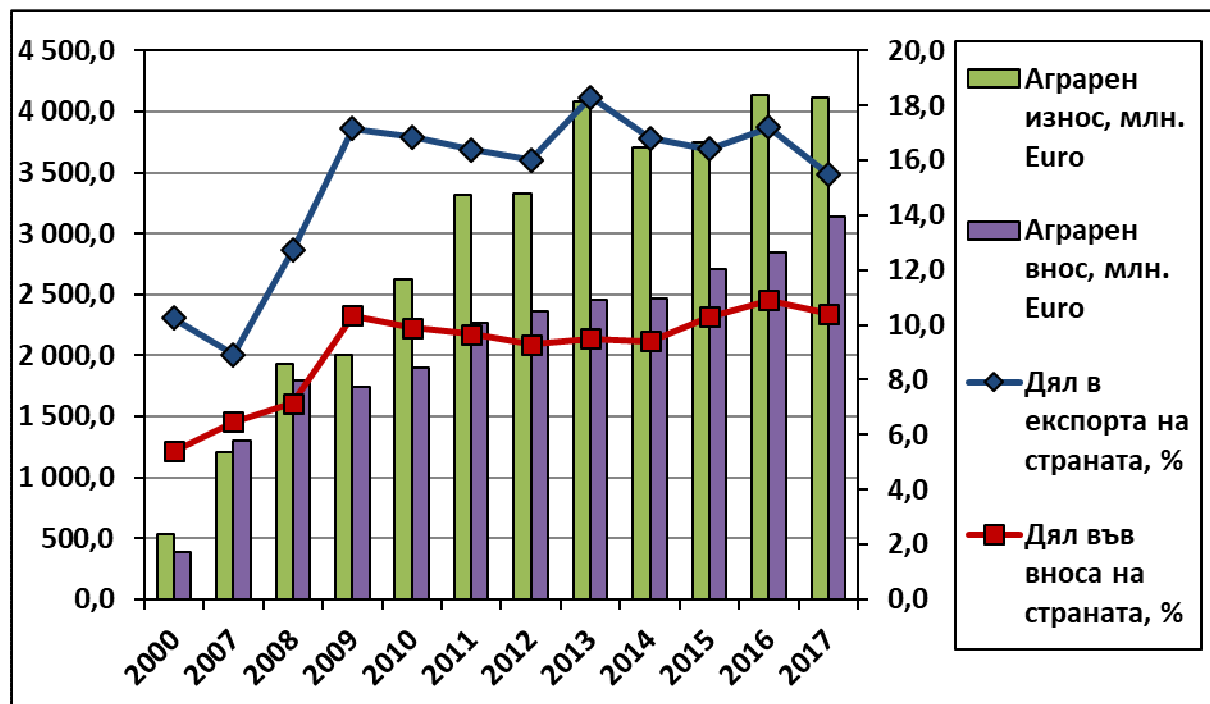
4.2. КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА СЕЛСКОСТОПАНСКАТА ВЪНШНА ТЪРГОВИЯ

4.2.1. Еволюция на аграрната външна търговия

Търговията със селскостопански стоки и храни е от голямо значение за страната, която представлява малък пазар, потребителските способности на населението са ограничени, а зависимостта от вноса на стоки, суровини, оборудване за домакинствата и бизнеса са големи. Търговското салдо със селскостопански стоки и храни традиционно е с

положителен резултат, като износът превишава вносът в количествено отношение, което прави аграрния сектор в нетен източник на валута в платежния баланс на страната. Присъединяването на страната към ЕС даде чувствителен тласък на търговията, не само в областта на селското стопанство и храните, но и на цялата икономика.

Фиг. 57. Външна търговия със селскостопански стоки и дял в общата търговия

Източник: НСИ и Евростат.

Балансът от търговията със селскостопански стоки през всичките години на периода е положителен, с изключение на 2007 г., когато реколтата е рекордно ниска. Превишението на износа над вноса на селскостопански стоки в стойностно изражение през годините расте, като се движи средно около 1 млрд. евро (САРА, 2017). В структурата на аграрния износ преобладават непреработените продукти и земеделски суровини, които през последните години съставляват около 60% от експорта на селскостопанска продукция и храни. В същото време вносът на непреработени продукти е около 45% от целия аграрен внос (ИАИ, 2020). Оказва се, че преобладаващата част от брутната продукция от земеделие е предназначена за износ (около 65% от общата продукция), което се обяснява с дисбаланса в производството, заради свръх излишък в определени производства и осезаемия дефицит в други. Темпът на растящ селскостопански износ (с членството в ЕС) показва, че разрастване дела на зърнено-маслодайните култури води до стимулиране на износа повече, отколкото до развитие на вътрешната преработка и потребление.

По отношение на външната търговия с аграрни продукти, през 2017 г. излишъкът с аграрни стоки се понижава и търговският баланс е позитивен с около 1,9 млрд. лв. Това е леко намаление в сравнение с предходните 4 години, когато превесът на износа над вноса с аграрни стоки достига нива от около 2,3 млрд. лв. Вносът на селскостопански продукти представлява около 10% от целия импорт през 2017 г., а износът съставлява около 16%. В абсолютно изражение и износът и вносът с аграрни стоки се увеличава, като ръстът при вноса е с много по-висок темп отколкото износът.

Видно е, че обемът на външнотърговския оборот на селскостопански стоки в текущи цени за периода нараства от 2 509 млн. евро през 2007 г. на 7 258 млн. евро през 2017 г., или три пъти. Дори с отчитане на инфлацията нарастването на обема на търговията е внушително и е свидетелство за способността на земеделието да се специализира при новите икономически условия. Това развитие е илюстрация на интегрирането на българското селско стопанство в световната и преди всичко в европейската икономика. Селскостопанският експорт за периода 2007-2017 г. се е увеличил 3,4 пъти, а данните за вноса за същия период показват увеличение от 2,4 пъти. Превишението на износа над вноса на селскостопански стоки през годините между 2007-2017 г. показва, че българското земеделие има висока експортна ориентираност.

След 2007 г. страната увеличава износа на суровини с ниска добавена стойност, като в същото време нараства вносът на стоки с по-висока степен на преработка. *Попов (2011)* подчертава също, че „преобладаването в износа на страната на непреработени продукти от само три стокови групи прави експорта силно зависим от конюнктурата на световните пазари”.

На подотраслово равнище, основна част от износа на хранителната индустрия се формира от групата на храните. Конкурентните възможности в групите на тютюн и тютюневи изделия и на напитките, оценени с нарастването на стойностния обем на експорта също показват устойчиво положително развитие. В натурално изражение ръстът на експорта след присъединяването към ЕС е нараснал над 2 пъти. При всички групи продукти се очертава тенденция на увеличаване на изнесените количества, съпоставено с предприсъединителния период. С най-висок ръст са износът на мелничарските продукти - над 8 пъти и на мазнини и масла – с около 4 пъти. Тези две групи формират над 50% от натуралния обем на експорта на храни. Износът на месо и на млечни продукти нараства близо два пъти. С най-голям принос в значителния скок във вноса на храни за последните години освен традиционно внасяните, какао – 4%, захар – 5%, напитки – 8%, са още две групи продукти - месо с 12% и мляко и млечна суровина и яйца – 7%.

Търговията със селскостопански стоки е от голямо значение за икономиката на страната поради високия ѝ дял във външнотърговския оборот и при формирането на търговския баланс. *Бенчева (2012)* също твърди, че „един от основните фактори за възстановяване и постигане на бърз икономически растеж и по-високи доходи в аграрния сектор през анализирания период е развитието на външната търговия”.

За изследване сравнителната конкурентоспособност в аграрния отрасъл и хранително-вкусовата промишленост си използва Индексът на Баласа. Този метод се използва за определяне на силните и слаби експортни сектори на дадена страна. Подобно изследване, за сравнителен анализ на аграрната търговия в България след 2000 г. е направено от *Иванов и кол (2012)*, които изследват сравнителната конкурентоспособност в 5 основни сектора и установяват една “пъстра” картина, като на единия полюс са зърнени и маслодайни производства, а на другия са секторите на мляко, свински месо и зеленчуци.

Има различни разновидности на Баласа индекса (RCA), като за нуждите на този анализ се прилагат два от тях - RCA1 и 2. RCA1 показва присъствието на българския износ в съответната стокова група към огледалния в световната търговия със същата стока. Другият коефициент RCA2 показва мястото на съответната стокова група в българския износ, отнесено към мястото на същата стока в целия световен износ. RCA1 може да заеме стойности от 0 до 1, като разкрива какъв дял заема страната в световната външна търговия. Колкото е по-голям коефициентът, толкова са по-големи сравнителните предимства и обратно, колкото по-близък е коефициентът до 0, толкова по-ниска е сравнителната конкурентоспособност.

При RCA2, коефициентът приема стойности от -0 до 1 също, като при стойности на индекса от 0,5, тогава делът на стоката в националния и световния износ са еднакви. В случай, че коефициентът е над 0,5 тогава тази стока има по-голямо присъствие в националния износ, а при стойности под 0,5, то пропорционално вътрешният износ по стоквата група е по-малък от дела на същата група в световния експорт.

4.2.2. Място на българския експорт в световната аграрна търговия

Измерването на тези индекси показва мястото на страната в световната търговия и в световното производство на тези стоки, откъдето могат да се правят изводи за сравнителната външнотърговска конкурентоспособност на страната в тези производства. България е малък производител и като такъв не може да има сериозно място в световната търговия. При непреработените стоки от растителен произход се вижда, че в преобладаващата част, българският износ не представлява дори

минимална част от световната търговия. Единствено при зърнените и маслодайни, страната присъства, като заема около 1% от световната търговия. Този дял представлява съотношение в стойностно изражение, като по-важната част от въпроса е да се види тенденцията. Определено при групата на зърнените култури се вижда възходяща промяна в мястото на българското производство в световната търговия, която расте. Средно за периода 2007-2009 г., индексът на сравнителните предимства RCA1 се покачва от 0,005 до 0,01, което е удвояване на присъствието на страната в световния износ. Въпреки това присъствието на българския зърнен износ свидетелства по-скоро за незначителна възможност за влияние на нашето зърнопроизводство в световната търговия, но оказва известно влияние при формирането на глобалните цени при зърнените и кореспондира с високата оценка, която се наблюдава при отчитане на обобщената конкурентоспособност.

Значимите позиции, които страната има при маслодайните култури, доминирани основно от слънчоглед и рапица, потвърждават сравнителните предимства на тези производства във външнотърговски аспект и свидетелстват за устойчивото развитие и в бъдеще. Продукцията от такива семена ще продължи да бъде търсена и да намира високо приложение в бъдеще, което ще подпомогне родното производство и ще му гарантира едни стабилни и устойчиви перспективи (ИАИ, 2020).

Това, което е характерно и видно при тази група е, че въпреки сериозното увеличение на производството и на площите при маслодайните култури през периода 2007-2017 г., това не се забелязва при присъствието във външната търговия в началото и края на периода. Причината за това е, че една част от производството на маслодайни семена отива за преработка и по този начин се изнася като преработен продукт, а от друга, че световната търговия с маслодайни семена също се увеличава и тенденциите у нас съвпадат със световните.

Както и при зърнените, така и при маслодайните култури трябва да се отбележи, че сами за себе си добрите и впечатляващи резултати през последните години говорят за безспорни успехи, които утвърждават страната, като забележимо присъствие в световната търговия и поддържането на тези постижения и постепенното подобрение говори за сравнителна конкурентоспособност във външнотърговски план. *Иванов и кол (2012)* заключават също, че “зърненият сектор в България има сравнително предимство спрямо конкурентите”. Както при зърнените, така и при ориза, страната има положителен търговски баланс, но страната заема около 0,1% от световния експорт, което разкрива малката роля, която има страната за влияние върху този пазар.

Таблица 29. Присъствие на аграрния износ на непреработени растителни стоки в световната търговия, RCA1 индекс

Годи-на	Живи расте-ния и цве-тар-ски про-дукти	Зеленчу-ци, расте-ния и корени за консу-мация	Плодо-ве, цитру-сови и пъпе-шови кори	Кафе, чай и под-прав-ки	Житни расте-ния	Масло-дайни семена и плодо-ве, ин-дустри-ални и меди-цински расте-ния	Естест-вени лакове, смоли и други расти-телни сокове	Продук-ти от расте-лен произ-ход неупо-менати другаде
2007	0,000	0,001	0,001	0,00	0,002	0,005	0,000	0,000
2008	0,000	0,001	0,001	0,00	0,006	0,007	0,000	0,000
2009	0,000	0,002	0,001	0,00	0,006	0,008	0,001	0,000
2010	0,000	0,001	0,001	0,00	0,009	0,009	0,000	0,001
2011	0,000	0,001	0,001	0,00	0,008	0,013	0,000	0,001
2012	0,000	0,001	0,001	0,00	0,009	0,008	0,000	0,001
2013	0,000	0,001	0,001	0,00	0,013	0,010	0,000	0,001
2014	0,000	0,001	0,001	0,00	0,010	0,008	0,000	0,001
2015	0,000	0,001	0,001	0,00	0,009	0,007	0,000	0,001
2016	0,001	0,001	0,001	0,00	0,012	0,008	0,000	0,001
2017	0,001	0,002	0,001	0,00	0,010	0,007	0,000	0,001

Източник: International Trade Center (ITC) и собствени изчисления.

Извън зърнените и маслодайни култури се наблюдава много незначително участие на националния износ в световния, като при плодовете и зеленчуците, нашето присъствие в стойностно изражение в световния експорт от съответната група е около 0,1%. Това напълно съответства на ниските нива на производство. Страната е нетен вносител на плодове и зеленчуци и само в определени специализирани производства, като череши, малини, оранжерийни краставици, успяват да се генерират известни излишъци, които да се изнесат. Отчетените резултати по отношение на стоките с растителен произход извън зърнено-маслодайните култури показват ниската конкурентоспособност, разглеждана като участие на страната в международната търговия и способността и да влияе върху търговското предлагане.

Таблица 30. Присъствие на аграрния износ на непреработени стоки от животински произход в световната търговия, RCA1 коефициент

Година	Живи животни	Меса и карантии годни за консумация	Риби и ракообразни, мекотели и други	Други продукти от животински произход неупоменати другаде
2007	0,002	0,002	0,00	0,001
2008	0,002	0,002	0,00	0,000
2009	0,002	0,002	0,00	0,000
2010	0,002	0,002	0,00	0,001
2011	0,004	0,002	0,00	0,001
2012	0,002	0,002	0,00	0,000
2013	0,001	0,002	0,00	0,001
2014	0,001	0,002	0,00	0,001
2015	0,001	0,001	0,00	0,001
2016	0,002	0,002	0,00	0,001
2017	0,003	0,002	0,00	0,002

Източник: International Trade Center (ITC) и собствени изчисления.

По отношение на сравнителната конкурентоспособност на стоките, свързани с животновъдството, там страната почти отсъства от световната търговска карта, като при износа на живи животни, месо и на специфични продукти от животински произход се забелязва присъствие между 0,1-0,3%. При месата се констатира, че страната почти отсъства като експортни възможности. Величините на RCA1 индексите показват, че този дял представлява нищожна част от световната търговия с този продукт четирите вида месо – свинско, пилешко, говеждо и козе и овче - 0 или в редки случаи една десетохилядна част от единицата за целия изследван период. С изключение на агнешкото месо, което обаче съставлява много малка част от производството и търговията с месо, националното салдо от търговията с месо е с отрицателни стойности за целия изследван период (ИАИ, 2020). При свинското и говеждото месо, страната е голям нетен вносител; при пилешкото месо от положителни в първата половина на периода се превръщат в отрицателни за втората, т. е. салдото от търговията с пилешко месо се превръща в отрицателно, което също е свидетелство за загуба на конкурентоспособност. Единствено при козето и овче месо стойностите са положителни през целия период, но и те бележат намаляване. Това идва да покаже, че месният сектор у нас няма

конкурентни предимства на световния пазар и като цяло страната вече не е фактор в експорта, а единствено играе роля на вносител.

Таблица 31. Присъствие на аграрния износ на преработени стоки от животински произход в световната търговия, RCA1 коефициент

Година	Мляко и млечни продукти, птичи яйца и мед и продукти неупоменати другаде	Продукти от месо, риби или ракообразни и други водни	Разни видове хранителни продукти	Отпадъци от хранителната промишленост приготвени храни за животни
2007	0,002	0,000	0,001	0,001
2008	0,002	0,000	0,001	0,001
2009	0,002	0,001	0,001	0,002
2010	0,002	0,001	0,001	0,002
2011	0,002	0,001	0,001	0,002
2012	0,002	0,001	0,001	0,003
2013	0,002	0,001	0,001	0,003
2014	0,002	0,001	0,001	0,003
2015	0,003	0,001	0,001	0,003
2016	0,003	0,002	0,001	0,003
2017	0,002	0,002	0,001	0,003

Източник: International Trade Center (ITC) и собствени изчисления.

При преработените продукти от животински произход се вижда малко присъствие до около 0,3% от световния износ. Страната присъства в износа на месни преработени продукти, но като цяло това присъствие е по-ниско, отколкото същото при износа на живи животни. Там страната има по-голямо присъствие отколкото при износа на преработени меса. Това показва, че във външната търговия на преработени продукти от месо, където страната е отчетлив нетен вносител, месната индустрия, която се развива сравнително успешно е ориентирана предимно за вътрешния пазар. Малко по-високи са показателите при износа на млечни продукти. Макар и тук нивата на индекса да са отново ниски, те са по-високи отколкото при месото и въпреки че страната е нетен вносител на млечна суровина, успява да изнася млечни продукти. Като тенденция при млечните и месните продукти и при отпадъците от хранителната промишленост се вижда лек ръст през периода, което е положителен сигнал, но все още страната е с незначително място в глобалната търговия с преработени животински продукти. При преработените продукти от растениевъдството се вижда, че нивата на присъствие в световната

търговия са по-високи отколкото при продуктите от животновъдството, но тенденциите при различните групи са различни. Увеличение се наблюдава при мелничарските продукти, където коефициентът RCA1 нараства от 0,001 до 0,003.

Таблица 32. Присъствие на аграрния износ на преработени растителни стоки в световната търговия, RCA1 индекс

Годи-на	Мел-ничарски и про-дукти от малц и нише-сте	Маз-нини и масла от живо-тински и расти-телен произ-ход	Захар и захар-ни изде-лия	Какао и про-дукти от какао	Храни-телни продукти пригот-вени на база зърнени, брашно, тестени и сладкар-ски изделия	Храни-телни про-дукти от зелен-чуци и пло-дове	Безалко-холни и алко-холни напйт-ки, вино и оцет	Тютюн и обрабо-тени про-дукти от тютюн
2007	0,001	0,002	0,001	0,001	0,003	0,002	0,002	0,006
2008	0,001	0,004	0,001	0,001	0,004	0,002	0,002	0,008
2009	0,002	0,003	0,001	0,001	0,004	0,003	0,001	0,011
2010	0,002	0,004	0,001	0,002	0,004	0,003	0,001	0,010
2011	0,002	0,004	0,001	0,002	0,004	0,002	0,002	0,011
2012	0,002	0,003	0,001	0,002	0,003	0,002	0,002	0,010
2013	0,003	0,003	0,001	0,002	0,003	0,002	0,001	0,011
2014	0,003	0,002	0,001	0,003	0,004	0,002	0,001	0,011
2015	0,003	0,002	0,001	0,004	0,004	0,002	0,001	0,009
2016	0,003	0,002	0,001	0,004	0,004	0,002	0,001	0,009
2017	0,003	0,002	0,001	0,003	0,004	0,002	0,001	0,006

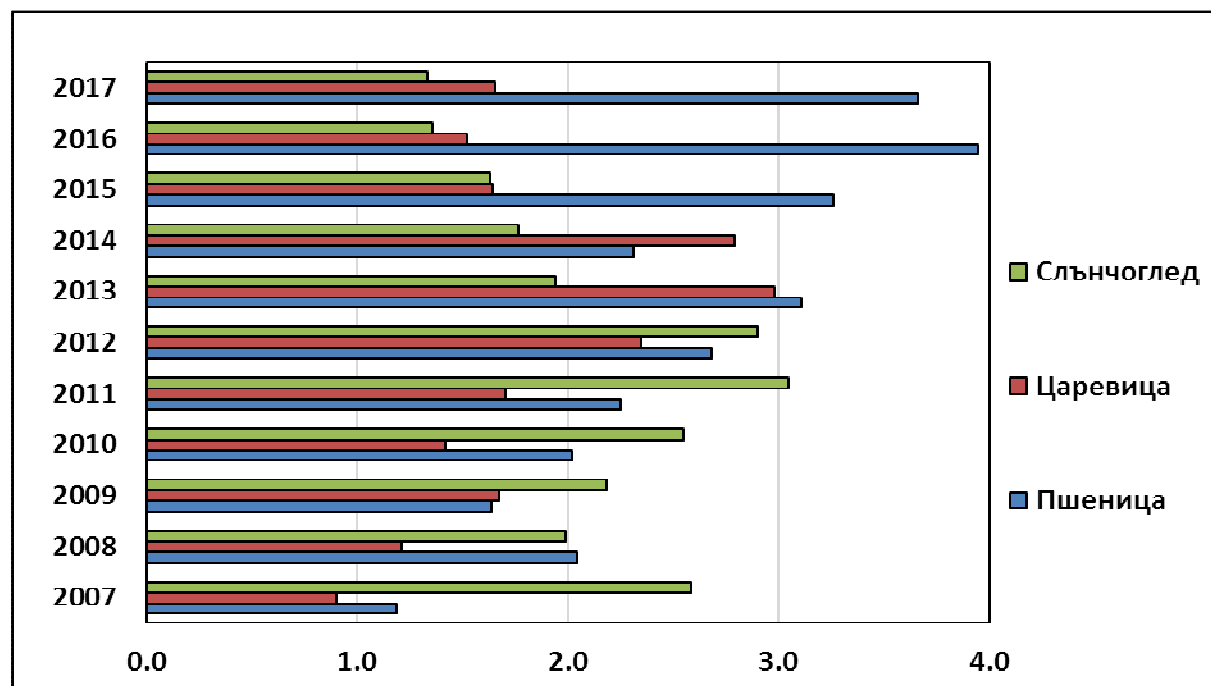
Източник: International Trade Center (ITC) и собствени изчисления.

4.2.3. Степен на самозадоволяване в селското стопанство

Степента на самозадоволяване се измерва като съотношение между производството и вътрешното потребление. Коефициентът позволява да се оцени степента, до която страната разчита на националните ресурси и ХВП за да произвежда храни, дори и при участие на страната в международната търговия, т. е. по-висока стойност означава по-висока степен на самозадоволяване (ИАИ, 2020).

Степента на самозадоволяване със зърнени храни е в динамика. Най-значим е ръстът на обема на производството при пшеницата, превишавайки през 2016 г. и 2017 г. потреблението почти четирикратно. Това увеличение в продуктивността може да се отдаде, не само на добрите климатични условия, но и на използването на нова, по-прецизна техника, употребата на по-качествени семена и въвеждането на нови сортове с по-високи продуктивни възможности.

Фиг. 58. Степен на задоволяване на страната с пшеница, царевица, слънчоглед

Източник: МЗХГ, отдел „Агростатистика“, Евростат и собствени изчисления.

Коефициентът на самозадоволяване със слънчоглед след 2012 г. намалява, което се дължи в известна степен на пазарна конюнктура, поради значителното увеличение на вноса, докато в последните години производството на слънчоглед и износа на слънчогледово олио значително нараства, тъй като на много пазари то се използва, като заместител на палмовото масло в ХВП.

Коефициентът на самозадоволяване за ябълките се колебае, като отбелязва значим ръст до 2011 г. поради едновременното нарастване на производството и вноса. При крушите ситуацията е подобна на ябълките. Производството и вносът нарастват, като ръстът на вноса е най-значителен през периода 2014-2017 г., което се отразява в намаление на коефициента.

За черешите коефициентът се доближава до единица и е относително стабилен без големи вариации за по-голяма част от периода. През него, производството в страната нараства номинално два пъти и половина, като в края на периода има увеличение на вноса над износа,

което предопределя намаление на коефициента. За прасковите и нектарините коефициентът представя непрекъснато намаление на степента на самозадоволяване, дължащо се на значително увеличение на вноса, въпреки че вътрешното производство също нараства.

Таблица 33. Коефициент на задоволяване на страната с плодове

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ябълки	0,40	0,39	0,66	0,59	0,62	0,49	0,63	0,61	0,59	0,50	0,57
Череша	0,89	0,99	0,99	0,97	0,97	0,92	0,87	0,95	0,97	0,96	0,96
Грозде общо	0,98	0,98	0,99	0,99	0,98	0,97	0,98	0,94	0,97	0,93	0,95
Круши, тона	0,39	0,32	0,56	0,60	0,53	0,46	0,65	0,44	0,44	0,28	0,39
Праскови и нектарини	0,66	0,76	0,87	0,77	0,70	0,56	0,78	0,65	0,65	0,57	0,53
Кайсии и зарзали	0,82	0,95	0,95	0,93	0,85	0,73	0,92	0,83	0,89	0,82	0,79
Сливи и джанки	0,93	0,82	0,87	0,97	0,99	0,92	0,96	0,97	0,93	0,97	0,99
Ягоди	0,90	0,95	0,74	0,77	0,75	0,52	0,54	0,29	0,71	0,51	0,60

Източник: МЗХГ, отдел „Агростатистика“, Евростат, собствени изчисления.

При картофите коефициентът на самозадоволяване намалява, това развитие е свързано вероятно с по-добрата цена на вносната продукция и загуба на конкурентоспособност на българското производство.

Таблица 34. Степен на задоволяване на страната със зеленчуци

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Лук кромид зрял	0,26	0,37	0,35	0,51	0,47	0,36	0,36	0,28	0,24	0,35	0,48
Пипер	0,81	0,67	0,74	0,77	0,75	0,80	0,81	0,74	0,70	0,73	0,68
Картофи	0,92	0,95	0,91	0,93	0,94	0,84	0,81	0,79	0,81	0,80	0,83
Домати	0,77	0,69	0,54	0,71	0,76	0,74	0,77	0,72	0,66	0,66	0,67
Зеле	0,81	0,86	0,69	0,84	0,80	0,79	0,81	0,71	0,69	0,85	0,81
Краставици и корнишони	0,87	0,87	0,84	0,83	0,81	0,67	0,77	0,74	0,70	0,74	0,70

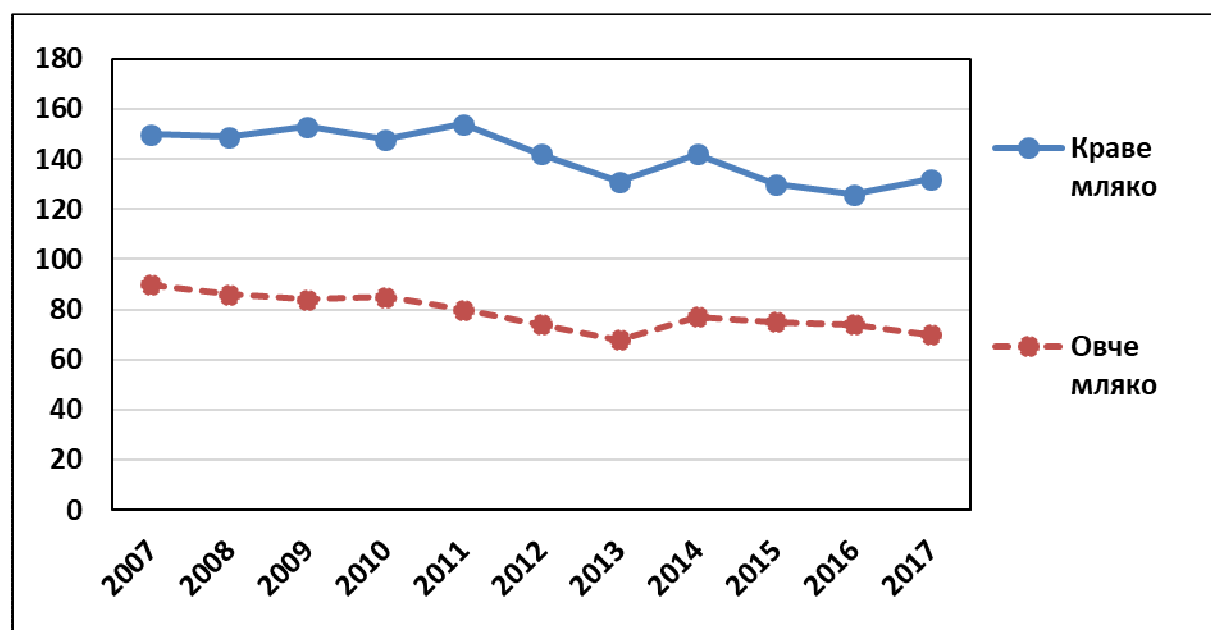
Източник: МЗХГ, отдел „Агростатистика“, Евростат, собствени изчисления.

При доматите намалението на коефициента на самозадоволяването е резултат от ефективността на оранжерийното производство и цената на енергията в страната, определяща периода на функциониране на оранжерии през студените месеци. Въпреки това през 2016 г. и 2017 г. производството на домати в страната отбелязва ръст. Производството на

домати на открити площи за преработка в страната е ограничено, доколкото специализираните стопанства не са големи и в резултат произведеният домати пулп не е конкурентен ценово на продукцията от утвърдени страни производители, като Китай и Италия. Обезценката на турската лира в последните години също оказва влияние за увеличение на вноса на пресни домати, но основен фактор за увеличение на вноса е ръстът на потреблението в страната.

Подобни са факторите, които влияят на оранжерийното производство на пипер. Силната ценова конкуренция от производители от Турция и Македония, наред със спецификата на агротехниката, са главни фактори, задържащи развитието на производството. След 2011 г. се наблюдава намаление на коефициента на самозадоволяване за краставиците и корнишоните. При лука и зелето производството в страната е до-голяма степен зависимо от пазарната конюнктура (цената през предходния сезон), така и от климатичните условия, влияещи на добива от декар, като при зрелия кромид лук традиционно потреблението се задоволява в значителна част от вноса от съседни държави.

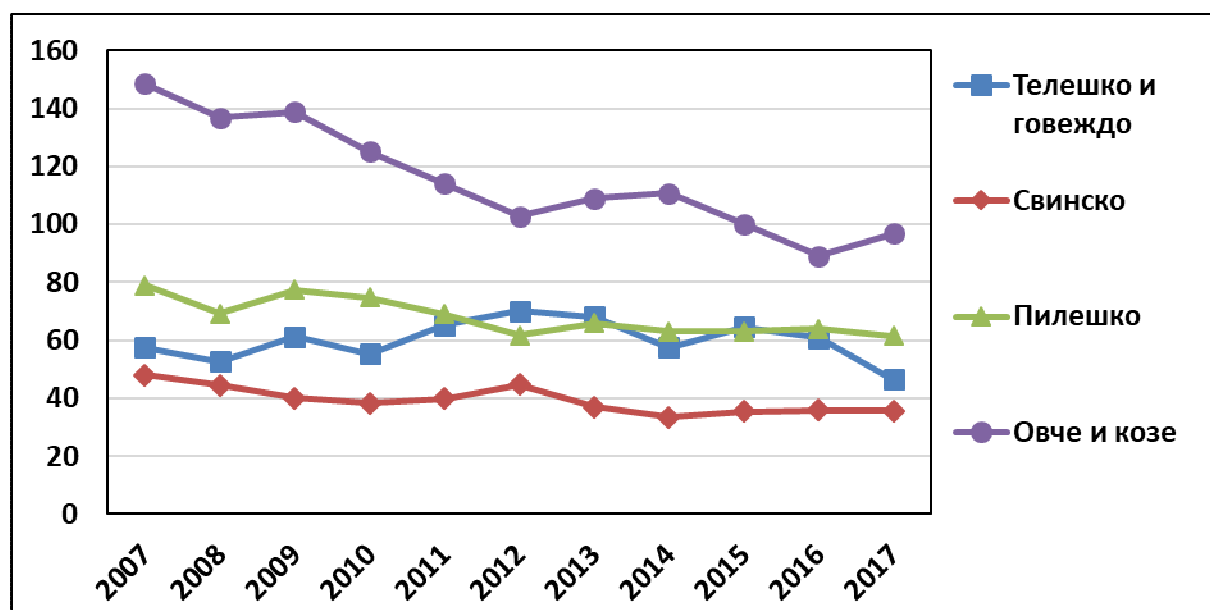
Фиг. 59. Степен на задоволяване на страната с краве и овче мляко

Източник: МЗХГ, отдел „Агростатистика“, Евростат, собствени изчисления.

При кравето мляко коефициентът на самозадоволяване трайно намалява, което се дължи на намалението на производството на мляко в страната и увеличение на вноса на суровини. Страната ни е една от малкото производители на овче мляко в ЕС. Високите стойности на коефициента (над 120%) отразяват износа на продукти от овче мляко. Но той е с тенденция към намаление, поради намалението на производството.

Фиг. 60. Степен на задоволяване на страната с месо

Източник: МЗХГ, отдел „Агростатистика“, Евростат, собствени изчисления.

Намалението на коефициента за овчето и козето месо отразява значителното понижение (с около 50%) на обема на производство. Спадът на коефициента при свинското месо изразява засиленото потребление на свинско месо от населението, както за директна консумация, така и за преработка, което въпреки увеличението на производството в страната, води до още по-значително нарастване вноса на свинско месо (прясно и замразено). *Иванов и кол. (2012)* допускат, че „една от причините за нарасналия внос на свинско месо, е именно спадът на домашното производство и повишаване на покупателната възможност на населението“, което настъпва след 2000 година.

При телешкото и говеждо месо, коефициентът намалява, което до голяма степен се дължи на намаление на производството и увеличение на вноса в страната. При пилешкото месо също има намаление на коефициента на самозадоволяване, тъй като това е месо, което се възприема от потребителите, като по-диетично, и през разглеждания период потреблението нараства с по-бърз темп от производството (и въпреки че има и значителен износ на пилешко месо за съседни държави).

4.2.4. Стойностна структура на търговията с аграрни стоки и храни

В аграрната търговия се включват 24 стокови групи, които могат да бъдат разделени на непреработени суровини от селското стопанство и преработени, които принадлежат към хранителните продукти. Разликата в единичната стойност между тези 2 категории е около 3 пъти. При непреработените селскостопански продукти, стойността на единица количество при вноса остава относително стабилна и постоянна при

средна цена около 0,70 лв./кг. При износът се констатира, че единичната стойност през последните 10 години се увеличава с около 15-20% и достига 0,60 лв./кг. Причините за това са основно в подобряване на пазарните позиции на българския селскостопански износ, който основно се насочва към европейските пазари, докато при вноса се търсят по-евтини дестинации, където целта е да се внесат стоки, които могат да бъдат намерени на по-ниска цена. Такъв е случаят при групата на маслодайното семе, най-вече от слънчоглед, където вносът през последните години доближава 1 млрд. лв., въпреки, че в страната се произвежда повече отколкото е необходимо за самозадоволяване.

Не така стоят нещата при стойността на търговията с преработени продукти и храни. В единична стойност вносът на храни показва устойчиви тенденции на растеж. Ако през 2009 г., единичната цена на вноса на преработени и хранителни продукти е около 1,98 лв./кг, то през 2019 г., той е 2,60 лв./кг. При износа не се наблюдава увеличение, като причината е, че основното конкурентно предимство на износа на храни е предлагането на по-ниски цени. Увеличението на единичната цена на аграрния износ на храни може да се постигне чрез разширяване дела на онези продукти, които имат по-висока единична стойност. Такива са групите на „естествените лакове и екстракти“, „тютюневите продукти и цигари“ и продуктите от месната промишленост. Трябва също да се отчете, че в отделните групи единичната стойност на износа е по-висока отколкото на вноса, което показва, че страната успява да изнесе подобни и равностойни продукти с по-висока стойност отколкото да внесе. Така например при групата на месните продукти, единичната цена на вноса е около 4,5 лв./кг, а на износа около 7 лв./кг. По-високата средна стойност на вноса на преработени продукти и храни се дължи на по-големия в количествено отношение внос на относително по-скъпи продукти от определени стокови групи. Така например, ако през 2019 година при износа доминиращи са стоковите групи на „остатъци от хранителната промишленост и храни за животните“ и „хранителни продукти на основата на житни растения“, то при вноса водещи са „безалкохолни и алкохолни напитки“, „тютюневи продукти и цигари“.

Стойността на индекса RCA2 е производна от съотношението между дела на продукта в износа на страната, отнесено към същото съотношение в световната търговия. Колкото по-близо до 1 е този индекс, толкова по-голямо значение има продуктът за местната икономика, толкова по-значим е той в световен мащаб и притежава сравнителни предимства да се конкурира на международната сцена. При непреработените стоки от растителен произход страната не притежава сравнителна конкурентна

значимост при живите растения, зеленчуците, плодовете, естествените лакове и смоли и др. Делът на тези стоки в нашия експорт е много по-малък отколкото е техният дял в световната търговия, което показва, че тези стоки са много по-търгувани и разменяни в международен мащаб, докато не залягат в същата степен в нашия експортен баланс (ИАИ, 2020). Ясно се вижда, че при зеленчуците и плодовете страната постепенно отстъпва и тяхното значение в националния външнотърговски оборот намалява, на фона на едно по-високо присъствие на тези стоки в общия световен обмен.

Таблица 35. Значение на непреработени растителни стоки в националната и световна аграрна търговия, RCA2 индекс

Годи-на	Живи расте-ния и цве-тарски про-дукти	Зелен-чуци, расте-ния и корени за консумация	Плодо-ве, цитру-сови и пъпе-шови кори	Кафе, чай и под-правки	Житни расте-ния	Масло-дайни семена и плодове, индуст-риални и меди-цински растения	Естест-вени лакове, смоли и други расттел-ни сокове	Про-дукти от расте-лен про-изход неупо-менати другаде
2007	0,06	0,38	0,28	0,26	0,58	0,83	0,04	0,06
2008	0,05	0,29	0,20	0,34	0,80	0,83	0,07	0,01
2009	0,04	0,36	0,17	0,32	0,78	0,84	0,09	0,03
2010	0,06	0,24	0,17	0,24	0,83	0,84	0,01	0,14
2011	0,06	0,21	0,16	0,20	0,80	0,87	0,03	0,21
2012	0,07	0,21	0,18	0,29	0,83	0,81	0,02	0,18
2013	0,06	0,17	0,17	0,25	0,86	0,82	0,02	0,12
2014	0,06	0,21	0,17	0,32	0,85	0,80	0,05	0,12
2015	0,07	0,20	0,18	0,33	0,84	0,79	0,07	0,17
2016	0,09	0,21	0,16	0,34	0,86	0,80	0,06	0,10
2017	0,09	0,29	0,16	0,34	0,85	0,78	0,07	0,10

Източник: International Trade Center (ITC) и собствени изчисления.

В положение на най-значим измежду изнасяните аграрни продукти се очертава от групата на зърнените и маслодайните, които притежават място в нашата търговска структура много по-високо отколкото е в световната. Ясно се открояват сравнително високите и същевременно растящи стойности при RCA2, които показват, че делът на българския износ на зърно превишава в последните години средно около 3 пъти дела на

зърното в световния аграрен износ. *Иванов и кол. (2012)* също констатира, че износът на зърно има „благоприятна конкурентоспособност в световната търговия”.

Таблица 36. Значение на непреработени и преработени животински стоки в националната и световна аграрна търговия, RCA2 индекс

Годи-на	Живи жи-вот-ни	Меса и каран-тии годни за консу-мация	Риби и рако-образ-ни, меко-тели и други	Други про-дукти от жи-вотин-ски прои-зход неупо-менати друга-де	Мляко и млечни продук-ти, пти-чи яйца и мед и продук-ти неупо-менати другаде	Продук-ти от месо, риби или рако-образни и други водни	Разни видове храни-телни продук-ти	Отпадъ-ци от храни-телната проми-шленост пригот-вени храни за животни
2007	0,56	0,587	0,08	0,20	0,479	0,241	0,20	0,42
2008	0,38	0,317	0,05	0,06	0,434	0,253	0,06	0,28
2009	0,32	0,353	0,04	0,06	0,437	0,315	0,06	0,36
2010	0,41	0,357	0,05	0,11	0,374	0,289	0,11	0,37
2011	0,63	0,310	0,05	0,10	0,316	0,300	0,10	0,38
2012	0,25	0,313	0,05	0,07	0,386	0,324	0,07	0,46
2013	0,15	0,214	0,04	0,09	0,348	0,392	0,09	0,45
2014	0,12	0,242	0,04	0,14	0,393	0,499	0,14	0,53
2015	0,21	0,247	0,05	0,13	0,459	0,532	0,13	0,54
2016	0,33	0,274	0,05	0,14	0,407	0,498	0,14	0,53
2017	0,52	0,285	0,06	0,27	0,419	0,568	0,27	0,54

Източник: International Trade Center (ITC) и собствени изчисления.

Това еднозначно показва, че зърното доминира в нашата аграрна експортна номенклатура на фона на далеч по-ограниченото място на зърното в международната аграрна търговия. Зърнените култури имат много по-голямо значение за националния търговски баланс отколкото те играят в структурата на международната търговия, което показва, че те са от съществена важност не само за земеделието, но и за икономиката на страната като цяло. По-различна е ситуацията при ориза, който като част от зърнените култури има много по-висок дял във външната световна търговия, отколкото в националния търговски баланс. През последните

години RCA2 при ориза е между 0,2 и 0,25, което показва, че значението на ориза в националната търговия е двойно и повече по-малко отколкото е той в световен мащаб, което означава, че сравнителните търговски предимства при тази култура, за разлика от основните зърнени стоки не са налице.

Таблица 37. Значение на преработени растителни стоки в националната и световна аграрна търговия, RCA2 индекс

Го- ди- на	Мел- ни- чар- ски и про- дукти от малц и ни- шес- те	Маз- нини и масла от живо- тински и расти- телен произ- ход	Захар и захар-- ни изде- лия	Какао и про- дукти от какао	Храни-- телни продукти приготве- ни на база зърнени, брашно, тестени и сладкар- ски изделия	Храни- телни про-- дукти от зелен- чуци и пло- дове	Безалко- холни и алко- холни напитки, вино и оцет	Тютю- н и обра- ботени про- дукти от тютюн
2007	0,359	0,241	0,522	0,219	0,719	0,605	0,534	0,856
2008	0,243	0,253	0,664	0,165	0,649	0,484	0,352	0,851
2009	0,565	0,315	0,605	0,121	0,622	0,482	0,263	0,879
2010	0,607	0,289	0,616	0,314	0,610	0,484	0,243	0,856
2011	0,563	0,300	0,587	0,262	0,543	0,382	0,247	0,852
2012	0,672	0,324	0,468	0,288	0,559	0,365	0,262	0,857
2013	0,601	0,392	0,356	0,343	0,491	0,306	0,209	0,842
2014	0,673	0,499	0,349	0,431	0,551	0,359	0,206	0,849
2015	0,478	0,532	0,367	0,578	0,601	0,385	0,216	0,839
2016	0,416	0,498	0,328	0,567	0,579	0,366	0,207	0,813
2017	0,508	0,568	0,372	0,556	0,608	0,390	0,216	0,768

Източник: International Trade Center (ITC) и собствени изчисления.

При стоките от животински произход се наблюдават отново разнородни равнища, но като цяло значението на тези продукти в националния износ, съпоставено с този при растениевъдната продукция е по-голямо от гледна точка на световната търговия. Независимо че мястото на нашия износ на животновъдна продукция е незначителен в световната търговия с такива продукти, но търгуваната животновъдна продукция на страната заема много по-голямо място в общия национален износ. Това се

вижда при живите животни, преработените продукти от месо и при отпадъците от хранителната индустрия, където този износ в страната превишава огледалния му дял в света. Това означава, че износът на преработени месни продукти от България е по-добре представен отколкото същия в световната търговия, което е добра атестация за преработвателния месен сектор (ИАИ, 2020).

На другия полюс е състоянието на RCA2 при непреработеното месо, където страната губи позиции и тежестта на износа на месо в националната търговия става все по-малка, отнесено към същото в световната търговия. Тенденцията на намаление при говеждото, козето и овче месо и на минималното увеличение при пилешкото и свинското месо се отразяват директно в свиване потенциала за износ и оттам спад в неговата роля в общия износ. Намалението в стойността на индекса означава загуба на сравнителни предимства в производството на тези продукти (ИАИ, 2020). Сравнително близки до световните съотношения е и търговията с млечни продукти, мед и яйца. Тук се констатираат реверсивни тенденции през годините, но се вижда, че делът на месния износ в националната търговия е малко по-малък от този на същия в международната търговия и слабото присъствие в глобалната търговия с млечни продукти, мед и яйца не е свидетелство за неконкурентоспособност във външната търговия.

4.2.5. Селскостопански износ по стокови групи

Търговията със селскостопански стоки е от голямо значение за икономиката на страната, поради високия ѝ дял във външнотърговския оборот и при формирането на търговския баланс. Делът на аграрния внос и износ до 2007 г. е относително постоянен, но в годините на членство в ЕС нараства и през 2017 г. износът достига 16% от целия стоков износ на страната, а аграрният внос възлиза на около 10,5%. При тези нива на износ, българското земеделие се нарежда сред най-важните отрасли на икономиката и допринася за намаляване на отрицателния търговски баланс на страната. То се отличава с висока експортна ориентираност, което показва сравнителната конкуренто-способност на отрасъла при търговията и е единственият път за постигане на производствен ръст, с оглед на ограниченото вътрешно потребление. Високата експортна ориентираност на аграрния отрасъл бива допълвана и от сравнително ниската стойност на единица количествен износ.

За периода 2015-2017 г. стойността на аграрния износ на 1 тон възлиза на около 460 долара. За сравнение през първите 3 години на европейското членство, стойността на износа на 1 тон продукция възлиза на 520 долара. Това недвусмислено показва, че за периода на членство в

ЕС, България успява да увеличи в количествено и стойностно изражение своя експорт, но това става за сметка на намаляване стойността на износа и на изнасяне на преобладаващо продукция от по-нисък ценови клас – най-вече аграрни суровини. На другия полюс се намира аграрният внос. Стойността на 1 тон аграрен внос през периода 2015-2017 г. достига 1150 долара. Това показва, че страната внася в преобладаваща степен стоки с по-високи цени и с по-висока добавена стойност. В ретроспективен план се установява, че до първите 3 години на европейското членство, средната стойност на аграрния внос е бил около 1250 долара/т. Това показва, че стойността на аграрния внос също отбелязва известно намаление с годините на членство, но разликата между единичните стойности на аграрния внос и износ продължава да бъдат в полза на вноса.

За последните 10 години се наблюдава известна динамика и изменение в движението на различните стокови групи. Тези промени могат да бъдат обособени в 4 основни категории: I – стоки, където се забелязва чувствителна положителна промяна на нарастване на износа над вноса; II – стоки при които се запазва съотношението между износа и вноса и където износът продължава да надвишава вноса; III – стокови групи с чувствително нарастване на вноса над износа за последните 10 години; и IV стокова група, където съотношението се запазва и вносът превишава износа. В първата група на по-големи промени и увеличение в стойност на износа над вноса между 2009 и 2019 г. са: живи животни, житни растения, мазнини и масла от растителен и друг произход, продукти от месо и риба, остатъци от хранителната промишленост. Във втората група попадат продукти, където износът продължава да надвишава вноса, но се забелязва понижение или не настъпва никаква по-голяма промяна: „маслодайни растителни суровини“, „мелничарски продукти, нишесте и скорбяля“, „хранителни продукти на основата на житни растения“.

От групировките се вижда, че в първите две групи, където аграрният износ се разширява или запазва над вноса в последните 10 години, делът им представляват около 33% от аграрната търговия, както и че там, където селското стопанство има силни позиции, рано или късно, свързаните преработвателни индустрии също се засилват. Това се доказва при износа на „растителна масла и олио“, както и на брашна и други мелничарски продукти и на „отпадъци от хранителната индустрия и производство на фуражи“. Положителна трансформация се наблюдава при маслодайните култури, където износът преминава от маслодайно семе към растителни масла и олио. Добрите позиции в производството на маслодайни култури в продължение на дълъг период от време преминава в последните години в засилване позициите в преработени растителни масла.

Таблица 38. Селскостопански износ по стокови групи, млн. евро

	2007	2009	2011	2013	2015	2017
Живи животни	23,3	21,4	67,3	18,7	23,6	61,4
Месо и месни продукти	122,2	120,6	168,9	141,2	150,5	188,6
Риби и ракообразни, мекотели и др.	13,0	12,2	21,8	23,5	25,1	39,0
Мляко и млечни продукти, яйца, естествен мед	75,2	99,9	123,9	174,5	184,9	197,7
Др. продукти от живот. произход	3,0	2,7	4,1	5,0	6,0	14,2
Живи растения и цветарски продукти	2,8	2,8	6,1	7,0	6,8	9,8
Годни за консумация зеленчуци, растения	44,0	67,9	60,4	58,5	70,7	119,1
Годни за консумация плодове и ядки	44,2	45,0	65,7	87,1	100,5	105,6
Кафе, чай, мате, подправки	18,2	37,4	48,3	58,9	85,8	94,4
Зърнени култури	109,5	351,7	698,3	1213,4	883,1	927,6
Продукти на мелн. промишленост	11,6	31,0	48,4	64,3	41,0	49,7
Маслодайни семена и плодове	161,5	350,2	768,8	770,6	547,9	605,1
Лакове, лепила, др. раст. сокове	0,5	1,7	0,9	1,2	2,7	2,8
Други продукти от растителен произход	0,1	0,1	0,9	0,5	0,9	0,5
Животински или растителни мазнини и масла	37,9	81,3	155,4	206,3	246,3	304,8
Месни изделия	9,2	17,0	20,4	34,6	51,4	78,2
Захар и захарни сладкарски изделия	40,6	85,6	152,5	98,5	79,6	96,5
Какао и продукти от какао	15,4	16,1	53,2	80,0	147,8	144,2
Хранителни продукти от зърнени култури	88,3	115,8	143,5	170,2	207,1	244,2
Хран. продукти от зеленчуци, плодове или ядки	72,7	84,7	101,6	101,0	119,2	132,9
Разни видове хранителни продукти	21,7	35,6	39,1	53,8	94,1	92,9
Безалкохолни, алкохолни напитки и оцет	111,9	80,9	120,8	125,5	118,7	134,6
Остатъци и отпадъци от ХВП	43,7	70,2	116,5	192,0	205,5	201,4
Тютюн и обработени заместители	134,8	274,8	333,1	399,7	345,0	270,7
Общо земеделски продукти	1205,3	2006,8	3320,0	4086,1	3744,1	4115,9

Източник: Евростат.

На другия полюс е аграрната търговия в стоковите групи, където вносът превишава износа. В III група, където вносът бележи по-сериозно увеличение през последните 10 години са: „меса“, „млечни продукти, яйца и мед“, „плодове“, „естествени лакове и екстракти, напитки“, „тютюневи продукти“. В IV група, където попадат продукти при които вносът превишава износа, но няма разширяваща се негативна динамика са:

„риба“, „други животински продукти“, „цветя“, „зеленчуци“, „кафе, чай и подправки“, „материали за сплитане“, „захар и захарни изделия“, „какаови продукти“, „растителни консерви“, „други разнообразни видове храни“. Разбивката показва, че в 25% от стоковите групи се наблюдава влошаване на търговските баланси, а в 42% от тях отрицателното салдо се запазва, без да се задълбочава през последните 10 години.

Износът на селскостопански стоки през периода 2007-2017 г. значително нараства - през 2007 г. от 1205,3 млн. евро на 4115,9млн. евро през 2017 г. Растежът е при всички наблюдавани стоки, като той е особено значим при Живи животни с 263%, Млечни продукти, яйца и пчелен мед с 262%, Кафе, чай, мате, подправки с 519%, Зърнени култури с 847%, Маслодайни семена и плодове с 374%. Значително по-малък растеж имаме при Безалкохолни, алкохолни напитки и оцет – 20%, а при тютюна и обработените заместители през 2017 г. се отчита спад в сравнение с началните години. Това подчертава затрудненията в двата подотрасъла и търговската конкуренцията, специално в сектора на напитките. Значителният растеж на износа в двата подотрасъла – зърнени храни и маслодайни семена и плодове, подчертава голямото им значение за българското селско стопанство. Обратно, слабият напредък или застой в месото и месните продукти и млякото и млечните продукти е свидетелство за кризата в животновъдния сектор.

4.2.6. Внос на селскостопански продукти по стокови групи

В структурата на вноса водещи са месото, млечните продукти, яйцата и напитките, докато при износа се открояват зърното, маслодайните семена и тютюна. За разлика от структурата и развитието на външно-търговския оборот на ЕС, където доминират преработените продукти, България през периода на членство остава водена от износа на аграрни суровини. С присъединяването към ЕС, обемът на аграрната търговия нараства чувствително, като износът изпреварва вноса на земеделски продукти. Това развитие демонстрира ефектите от интегрирането на българското селско стопанство в световната и европейска икономика.

Вносът на селскостопански продукти е значително по-равномерно разделен между отделните стокови групи. През първата година на първо място по дял са месото и месните продукти – 14%; безалкохолни и алкохолни напитки и оцет – 7%; разнообразни хранителни продукти 7%; следвани от тютюна и тютюневите изделия – 6%; хранителни продукти от зеленчуци, плодове и ядки – 6%, остатъци и отпадъци от хранителната промишленост – 5%, годни за консумация плодове и ядки, кори от цитрусови плодове или пъпеши – 5%, захар и захарни сладкарски изделия -

5%, зърнени култури – 5%, мляко и млечни продукти, яйца и пчелен мед – 5%, и др. (ИАИ, 2020).

Анализът на промените в структурата на вноса на селскостопански стоки показва, че е нараснал делът на основни продукти като месото и млякото, предимно за преработка, за сметка на производството им в страната. Намалява делът на захарта и захарните изделия и на тютюна и тютюневите изделия. Промените са производни от отварянето на българската икономика и особено интегрирането ѝ в европейската, както и на конкурентоспособността на отделните селскостопански продукти. *Славова (Славова и кол, 2011)* прави допускането, че „развитите европейски страни ще продължат да разширяват вноса на стоки с по-висока степен на преработка и по-голяма добавена стойност”. Във вноса, в сравнение с износа делът на високопреработените продукти е висок, но също така е увеличен и вносът на селскостопански суровини за преработка.

Таблица 39. Селскостопански внос по стокови групи, млн. евро

	2007	2009	2011	2013	2015	2017
Живи животни	33,4	28,2	67,7	18,8	24,0	39,1
Месо и месни продукти	175,1	285,3	390,5	327,9	341,1	377,8
Риби и ракообразни, мекотели и др. водни безгр.	21,8	35,8	42,8	50,9	71,5	91,4
Мляко и млечни продукти, яйца, естествен мед	62,6	91,3	156,0	218,3	194,9	242,7
Други продукти от животински произход	10,4	13,9	13,1	14,2	12,9	17,1
Живи растения и цветарски продукти	19,6	14,4	15,7	15,4	18,8	30,6
Годни за консумация зеленчуци, растения, корени, грудки	57,8	112,1	83,4	102,3	127,7	154,1
Годни за консумация плодове и ядки, кори от цитрусови плодове или пъпеши	74,1	80,6	108,5	112,5	132,8	172,7
Кафе, чай, мате, подправки	38,0	64,3	80,6	94,4	126,4	137,9
Зърнени култури	71,7	52,4	63,5	60,6	70,0	119,8
Продукти на мелн. промишленост, малц, скорбяла	17,7	16,8	17,2	34,7	34,4	32,7
Маслодайни семена и плодове	35,8	48,7	64,2	96,7	149,7	194,9
Лакове, лепила, смоли, други растителни сокове и екстракти	4,1	8,4	7,2	10,1	9,8	16,1
Материали за сплитане и други продукти от растителен произход	0,5	0,2	0,4	0,6	0,7	0,3
Животински или растителни	75,7	81,2	123,2	126,0	113,2	117,8

мазнини и масла						
Месни изделия	11,5	24,3	37,0	50,5	44,7	51,3
Захар и захарни сладкарски изделия	73,2	116,1	222,6	178,2	130,1	140,5
Какао и продукти от какао	55,7	75,7	107,6	122,4	205,4	197,5
Хранителни продукти от зърнени култури, брашно или нишесте	56,5	65,2	79,3	107,8	116,4	145,6
Хранит. продукти от зеленчуци, плодове или ядки	77,5	99,1	94,7	102,2	122,4	126,9
Разни видове хранителни продукти	89,2	105,5	107,2	131,9	148,7	185,7
Безалкохолни и алкохолни напитки и оцет	97,9	97,2	131,0	160,1	208,9	234,6
Остатъци и отпадъци от хранителната промишленост	74,4	80,1	94,4	112,6	125,5	127,6
Тютюн и обработени заместители на тютюна	82,9	146,9	153,9	201,3	177,8	187,8
Общо земеделски продукти	1317,1	1743,9	2261,9	2450,5	2707,6	3142,3

Източник: Евростат.

При външната търговия страната е нетен износител на вино, като в последните години между 25-35% от общото промишлено производството е предназначено за износ. *Borisov et al (2014)* правят оценката, че България губи в сравнителните си предимства в износа на вино на ниво ЕС, където се отчита 48% спад за периода 2008-2011 г. Основен пазар за българските вина през периода продължава да бъде Европейският съюз, чийто износ за 2017 г. е около 81% от целия износ. Традиционно, най-големи количества са изнесени за Полша, с дял от 66% от търговията с ЕС. Износът за Русия е 55% от общото количество изнесено за трети страни. За периода 2007-2018 г. в България се внася годишно средно около 80,4 хил. хектолитра, като тези количества през отделните години варират. Съотношението на внесено от страни от ЕС и страни извън ЕС е съответно - 56% към 44%.

4.2.7. Аграрна търговия по региони

Присъединяването на страната към ЕС допринася за значителното увеличение на националния аграрен износ, който в по-голяма степен е насочен към вътрешнообщностни доставки. Те съставляват около 72% от целия аграрен износ през 2017 г. Износът на страната към трети страни за периода на членство нараства с около 47%, много по-малко отколкото общият аграрен износ, който нараства между 2008-2017 г. с почти 110%. При аграрния внос нещата изглеждат почти идентично, като 79% от вноса идва от другите европейски страни, а 21% е от трети страни на ЕС. При това положение, аграрният отрасъл в България допринася за скъсяване

дистанцията между аграрния импорт и експорт на Общността, заедно с другите източноевропейски страни.

Таблица 40. Износ на селскостопански стоки по региони, млн. евро

	2007	2009	2011	2013	2015	2017
Износ	1 205,3	2 006,8	3 320,0	4 086,1	3 744,1	4 115,9
ЕС-28	739,1	1 455,9	2 457,3	2 708,5	2 424,3	2 990,4
от които:						
- Франция	61,6	83,7	176,3	231,7	165,2	186,3
- Германия	83,4	122,5	188,1	192,9	211,0	253,0
- Италия	52,3	79,6	174,5	212,1	185,5	187,3
- Гърция	161,0	271,8	429,1	542,3	496,4	592,8
- Испания	19,4	188,2	243,7	268,5	225,4	
- Нидерландия	28,5	78,5	160,2	178,1	151,4	199,1
- Румъния	138,0	323,9	608,8	446,8	454,6	440,9
Други:						
- Турция	121,5	156,2	279,0	242,7	266,3	257,9

Източник: Евростат.

Най-големите търговски партньори за основните селскостопански продукти които страната изнася, са страните от ЕС. При зърнените култури (пшеница) най-големите контрагенти на страната са: Испания, Италия и Румъния. Те формират около 44% от търговията и износа от страната в стойностно изражение. При маслодайните семена, които са втората по размер износна група от селскостопанската търговия, най-големите партньори са Холандия, Германия и Белгия. За тези три страни отива над 50% от износа на маслодайни семена. Причината е, че в тази част на Западна Европа са концентрирани основните преработвателни мощности, където маслодайните семена (основно слънчогледа) се преработват. При износа на растителни мазнини, основната част от експорта е предназначен за Гърция, Мароко и Испания. В последните години на второ място в стойностно изражение се нарежда Южна Африка, което показва, че страната търси разширяване на пазарите (ИАИ, 2020). Положителното е, че след 2013 г. износьт на олио нараства между 2-3 пъти, което е положителна тенденция с оглед на създаване на по-голяма добавена стойност. Тютюнът и изделията от тютюн също са важна експортна стока за България. Ключов партньор са Обединените Арабски Емирства, за който е насочван над 30% от експорта. След 2017 г. следва спад в износа на тютюн и тютюневи изделия, който се отразява и на търговското салдо.

От стоките с животински произход с най-голяма стойност е групата на млякото, яйцата и меда. Гърция, Германия, Румъния и САЩ са най-големите дестинации на нашия износ, възлизащ през години на около 53%

от неговата стойност. При месото и месните продукти най-големите ни пазари са във Франция, Гърция и Белгия, за където е ориентирана около 71% от общата стойност в тази група (ИАИ, 2020).

Таблица 41. Внос на селскостопански стоки по региони, млн. евро

	2007	2009	2011	2013	2015	2017
Внос	1 317,1	1 743,9	2 261,9	2 450,5	2 707,6	3 142,3
ЕС-28	993,6	1 312,6	1 823,6	1 981,8	2 142,8	2 504,2
от които:						
- Франция	64,0	61,8	101,3	121,6	117,5	136,0
- Германия	105,0	165,5	202,0	258,0	294,3	340,8
- Италия	65,3	73,4	90,9	93,2	121,7	167,9
- Гърция	153,2	210,4	308,8	336,3	302,6	342,1
- Испания	34,2	79,3	81,8	98,7	113,7	150,1
- Нидерландия	117,8	135,0	145,8	155,1	184,1	203,5
- Румъния	118,5	189,8	342,0	305,2	371,1	389,3
Други:						
- Турция	66,5	128,0	69,0	84,3	102,4	111,2

Източник: Евростат.

Най-важният извод, който може да се направи от данните по-горе е, че за единадесет години настъпват известни промени във външните пазари на български селскостопански стоки. През 2007 г. на пазарите на страните от ЕС-27 се изнася 61% от експорта на селскостопански стоки, докато през 2017 г. делът на ЕС-27 е вече 72%. Ако към този дял се прибави и износът за страните от Западните Балкани, $\frac{3}{4}$ от експорта на български селскостопански стоки е към пазарите на страни-членки или асоциирани към ЕС.

4.2.8. Изводи

1. България изнася аграрни суровини и формира положително търговско салдо от аграрни стоки, а отрасълът заема важно място в търговския баланс на страната;

2. Българското земеделие става все по зависимо от европейското. Опасността от криза и връщане на протекционизма в Европа и света ще удари силно отрасъла;

3. Преобладаваща част от брутната продукция от земеделието е предназначена за износ, като при стабилизиране на животновъдството ще се диверсифицира търговския риск;

4. Зърнените имат много по-голямо значение за националния търговски баланс въпреки че не играят толкова голяма роля в световната

търговия, което показва, че те са от съществена важност не само за земеделието, но и за икономиката на страната като цяло;

5. Мястото на българския износ на животновъдна продукция е незначително в световната търговия с такива продукти, но търгуваната животновъдна продукция от България заема много по-голямо място в общия национален износ;

6. При непреработеното месо страната губи външнотърговски позиции, където износът на месо в националната търговия става все по-малка отнесено към търгуваното месо в световен мащаб. Тенденцията на намаление при говеждото, козето и овче месо и на минимално увеличение при пилешкото и свинско месо се отразява директно на намаление в стойността на индекса и означава загуба на сравнителни предимства в производството на тези продукти.

7. Положителното при млякото е, че страната е ориентирана преобладаващо към внос на млечни суровини. В износната структура преобладават готови млечни продукти (сирене и кашкавал), което от една страна води до създаване на добавена стойност и положителен стойностен външнотърговски баланс.

4.3. АНАЛИЗ НА РАЗХОДИТЕ И ФАКТОРИТЕ ЗА ПРОИЗВОДСТВО

Равнищата и движението на производствените и постоянните разходи в земеделието определят до голяма степен резултатите и състоянието на конкурентоспособността както на отрасъла, така и на отделните сектори. Обикновено, повишаване цените в онези сектори на растениевъдството, които доставят фуражи водят до повишение на разходите в животновъдството и оттам до намаление на конкурентоспособността. Производителността и производството в земеделието са също в пряка зависимост от вложенията, като съотношенията между производителността и доходността и различните видове разходи свидетелстват за ефективността. Размерът на вложенията и на инвестициите на земеделските производители също зависи от тяхната доходност, която е резултат от производствените им постижения и получената публична помощ, представляваща различен процент в отделните производства и класове стопанства.

4.3.1. Разходи в земеделието

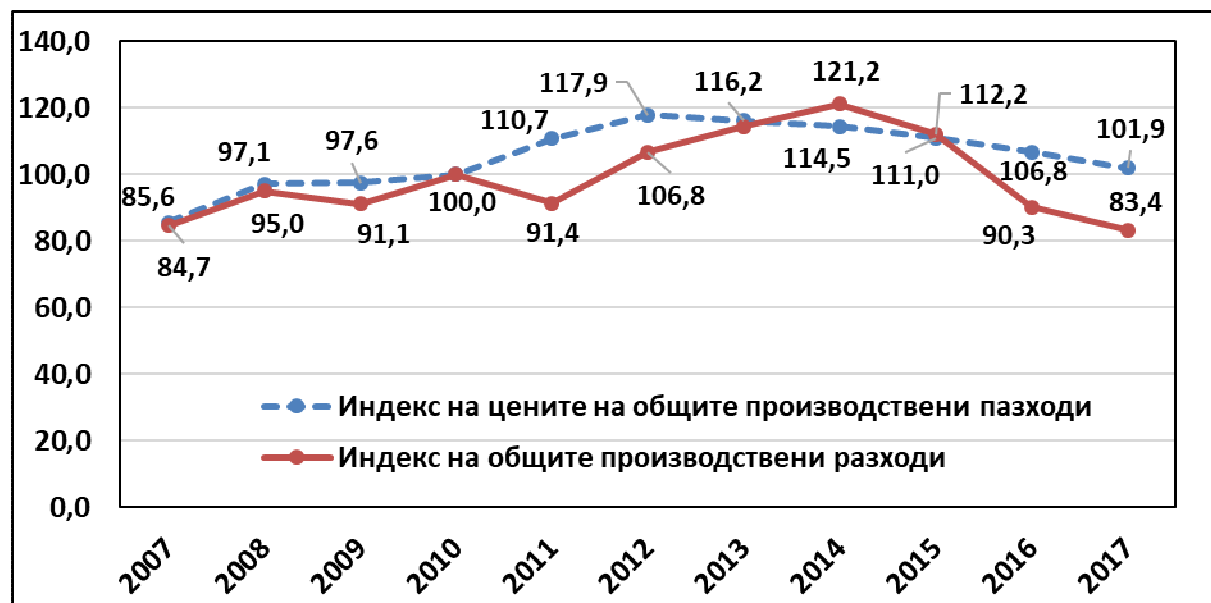
Наблюдава се положителна корелация между ръста на брутната продукция от земеделие и междинното потребление, което е обяснимо с оглед на планиране на разходите в условията на пазарна икономика и максимизиране на печалбата. С приемането на страната в ЕС, разходите за земеделие нарастват. В първите години на членството именно цените на

суровините и материалите, влагани в земеделското производство са основният генератор на ръста на общите разходи. *Ivanov (2018)* стъпва на теоретичните изследвания, постановявайки, че „директните плащания подхранват търсенето на суровини за производство, което води до ръст на разходите”.

Индексът на разходните цени на общите производствени разходи през периода 2007-2017 г. е нараснал с близо 18%. Отчита се близо 30% повишаване на индекса с плавни темпове за периода 2007-2012 г. (2010=100). След 2013 г. има намаление с около 12%, а през 2017 г. той достига до 103,5. Всяко увеличение на индекса на разходните цени води след себе си намаление на влаганите количества, като по този начин фермерите реагират на повишените цени. Увеличението на разходните цени за междинно потребление се отразява негативно върху количеството на входящите суровини, влагани в производството за реалното потребление. В последните години (2016-2017 г.) се вижда, че макар цените на суровините и материалите в земеделието да намаляват, а приходите от субсидии да растат, индексът на общите производствени разходи намалява сериозно и стига нивата от 2007 г., което означава, че производителите прибегват до разходна стратегия на минимизиране на разходите до равнище, където могат да оптимизират своите приходи (*ИАИ, 2020*). По този начин тяхното поведение не отговаря на максимизиращата теория за пределните приходи и разходи, а търсят най-доброто съотношение между брутни приходи и разходи. Сnižаването на нивата на производствените разходи от една страна води до намаляване себестойността на продукцията, но в същото време ограничава производствените резултати.

По отношение цените на средствата за производство, с най-големи колебания и флуктуации през периода са цените на минералните торове. За периода 2007-2017 г. цените на минералните торове варират в порядъка на 17-18% годишно, което е и причина за значителните колебания в разходите за торове. Трябва да се отбележи, че минералните торове представляват около 9% от сумата на производствените разходи правени в земеделието през 2017 г. Средно за останалите европейски страни, дялът на разходите за торове намалява през годините и те са около 7% от всички производствени разходи. Измежду наблюдаваните страни, с най-голям дял на разходи за минерални торове е Полша, където те съставляват 10,7% от общите производствени разходи. Присъствието на повече разходи за торове показва, че в растениевъдството има интерес и стремеж за увеличаване на вложенията в сравнение с началните години.

Фиг. 61. Индекс на цените и на общите производствени разходи в селското стопанство (2010=100)

Източник: НСИ и Евростат.

С най-голям дял в междинното потребление у нас са енергийните разходи за електроенергия, горива и др. Те представляват средно за периода 2007-2017 г. около 21% от общите разходи за междинно потребление. За сравнение в ЕС, те са 12% през 2017 г., а във Франция са около 9% от всички производствени разходи. Това показва колко по-енергоемко е нашето земеделие, като това е черта не само у нас, но и в други източноевропейски страни. Причините за това са, както изоставането в повишаване на енергийната ефективност и на използването все още в големи мащаби на стара енергийно неефективна техника, така и увеличение на цените на енергоносителите (ИАИ, 2020). За периода 2007-2013 г. се отчита осезаемо нарастване на цените на електроенергията и горивата в България с около 36% и макар впоследствие те да намаляват, разходите за тях остават относително високи.

Анализът на въздействие на директните плащания разкрива, че разпределението на субсидиите към земеделските производители е довело до увеличение на производствените разходи, което се дължи на увеличение на индекса на цените на стоките и услугите за текущо потребление и на нарастване на физическите обеми. Междинното потребление расте осезаемо след 2007 г., като в пиковите години 2011-2013 г. достига ръст в сравнение с първата година на членство в ЕС с 25%.

Таблица 42. Детерминираност на цените на средствата за производство

	Посевен и посадъчен материал	Аренда	Минералн и торове	Препарати за расти- телна защита	Фуражи
Изкупни цени в селското стопанство	0,33	0,38	0,41	0,13	0,48
Субсидии и подпомагане /	0,27	0,52	0,27	0,14	0,27
Други фактори	0,40	0,10	0,31	0,73	0,26

Източник: НСИ и САРА.

Субсидиите, освен че пряко подпомагат доходите на земеделските производители, естествено са и фактор, който влияе върху промените на цените на по-голяма част от факторите на производство. Те имат най-силно отражение върху наема и рентата на земеделската земя. Коефициентът на детерминация на рентата възлиза на 0,52 през периода 2007-2017 г., което означава, че процентът на изменение на рентата през тези години с 52% може да бъде обяснено именно с директните плащания и подпомагането (Ivanov, 2019). Стойности на този коефициент между 0,6-0,8 свидетелстват за много силна детерминираност и показват, че най-съществено между всички фактори на производство е влиянието на директните плащания при арендата. Изкупните цени на селскостопанската продукция оказват въздействие върху стойността на рентите, но то е по-скоро слабо и около 38% от повишението при рентите през годините на членство в ЕС могат да бъдат приписани на изкупните цени.

Изкупните цени оказват по-сериозно влияние върху цената на минералните торове. Коефициентът на детерминация достига 0,41. Това означава, че при увеличение на изкупните цени, цените на минералните торове също ще тръгнат нагоре и доколко и в каква степен това ще се случи зависи и от суровинния пазар, от който те се произвеждат. Пикова, по отношение на увеличение на индекса на разходните цени за минерални торове, е 2012 г. (увеличение 41% спрямо 2010), което предизвиква производителите да намалят използваните количества минерални торове. Това е сигнал, че ръстът на цените на минералните торове има предел за възможностите на производителите и в определен момент те свиват тяхната употреба. Най-незначително е влиянието на изкупните цени и субсидиите върху индекса на цените на препаратите за растителна защита. Коефициентът на детерминация на субсидиите е едва 0,14 (Ivanov, 2019). Подобно е значението и на изкупните цени, където същият коефициент е

0,13. Причината за това е нееластичното и ограничено предлагане на такива химикали, като много често най-добрите продукти нямат генерични алтернативи и фирмите, които ги предлагат слабо се съобразяват с пазарната ситуация и конюнктурата на доходите при производителите. Оказва се, че препаратите за растителна защита са критичен фактор в производството (ИАИ, 2020). На практика предлагането на препарати у нас е концентрирано в няколко световни производители, поради което влиянието на другите фактори на ценообразуване се измерва с коефициент на детерминация 0,73.

4.3.2. Факторна производителност

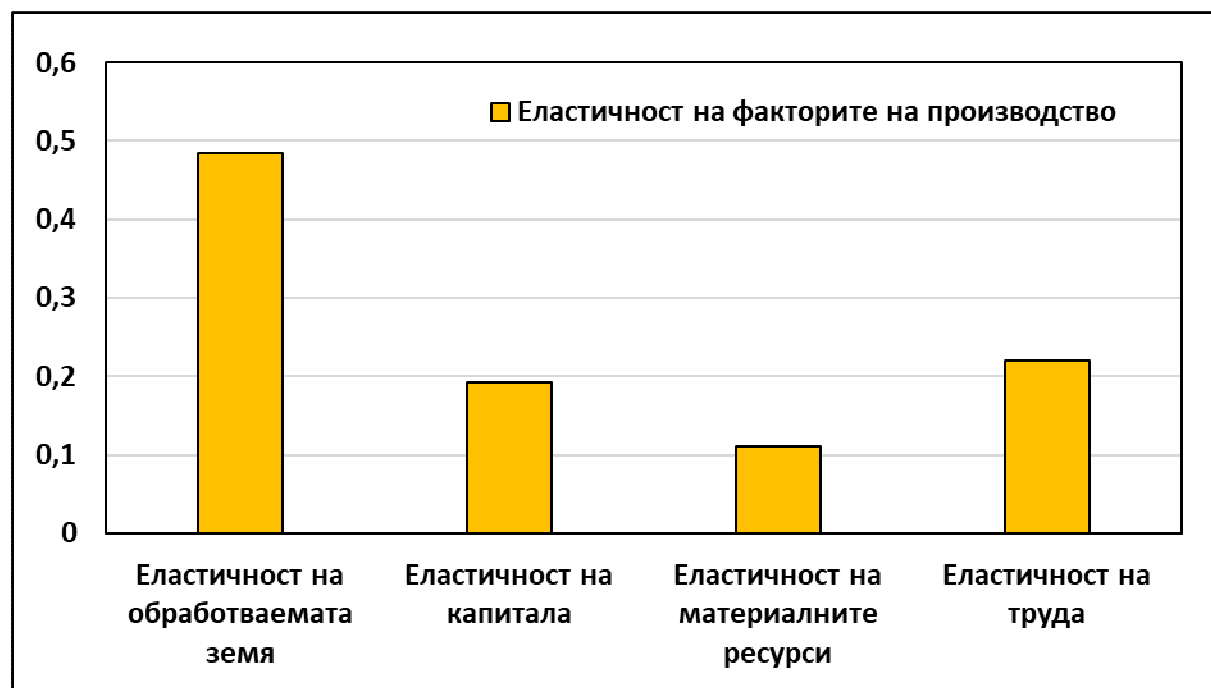
Факторната продуктивност в земеделието представлява изменение на физическите обеми на производство в отрасъла към изменение на вложените количества по факторите на производство. Факторите за производство в земеделието са земя, капитал, материали и суровини и труд (Иванов, 2020). Факторната производителност се измерва с Индекс на факторна производителност – IFR. Факторната производителност отчита само изменението на физическите обеми на производство и по този начин нулира влиянието на цените, които имат многозначителен ефект и корен на промяна. Анализът на факторната производителност се прави чрез сравняване на периода 2007-2009 г., който се отнася към 2015-2017 г. Отчита се цялото селскостопанско производство, като стойностните показатели на производството служат, за да се определят теглата, с които те участват.

Установява се, че физическото производство в края на периода се увеличава с 31% в сравнение с началото на периода. Най-голям принос в това увеличение имат маслодайните култури, етеричните и медицинските култури, зърнените и плодовете. От животновъдството, в почти всички сектори се наблюдава намаление, като има известно увеличение при производството на свинско, докато при пилешкото се запазва равновесие между двата периода. По този начин, преобладаваща част от това увеличение на физическите обеми се дължи на растениевъдството, където се наблюдава открояващо се нарастване на производителността, което се дължи именно на нарастване на обработваемите земи и на свиване на неизползваните земи.

Увеличение на физическото производство идва на фона на ръст на използваната обработваема земя и много голямо увеличение на брутообразуването в земеделието. Има намаление при разходите за суровини и материали и силно съкращаване на заетостта в земеделието. Като цяло основните фактори за производство нарастват в периода с около 17%. Оттук се получава, че Индексът на факторната производителност в

отрасъла е 1,12 (Иванов, 2020). Това означава, че реално увеличението на производителността е 12%, което е постигнато за времеви отрязък от 9 години между 2007-2017 г. Безспорно между 2007 г. и 2017 г се отчита увеличение в производителността в отрасъла, което, за да се определи дали е задоволително или не трябва да се съпостави с базата от която се тръгва и как се променя факторната производителност в групата, в която България се намира, а именно в ЕС (ИАИ, 2020). ЕС не може да се похвали със сериозни резултати, докато в началото на периода българското земеделие се намира с 2-3 пъти под средната производителност на единица площ и животно в сравнение със средните европейски равнища. По този начин факторната производителност у нас може да се каже, че нараства с бавни темпове и има нужда и потенциал за още по-голямо увеличение. Изследването на еластичността на факторите за производство за постигната физическа производителност разкрива именно потенциала и възможностите за подобряване на този резултат.

Фиг. 62. Еластичност на производителността към факторите за производство

Източник: САРА по данни на Евростат.

Постигнатото увеличение в производителността в земеделието през периода се дължи в най-голяма степен на увеличението на обработваемата земя. Именно там се измерва и най-високата еластичност между производителността и отделните фактори. Еластичността на физическата производителност при фактора земя е 0,48, което означава, че приблизително 1% нарастване на обработваемата земя води до 0,48% увеличение на физическата производителност в селското стопанство. Това

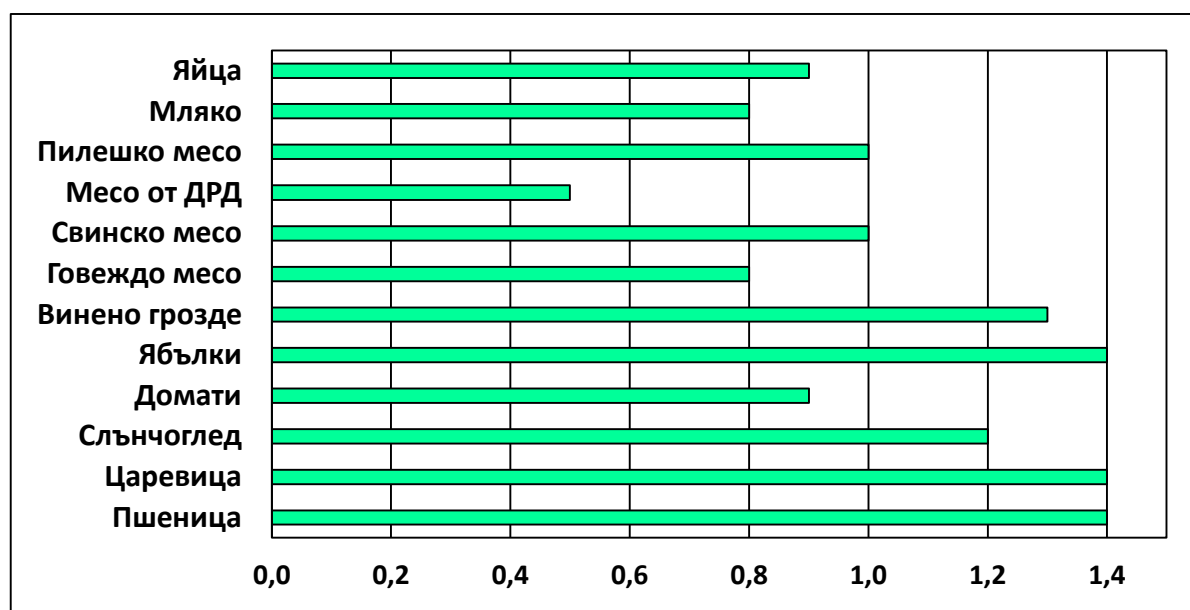
е сравнително висока еластичност и показва, че българското земеделие постига ръст и разчита за увеличаване на производството преобладаващо на екстензивни фактори. Високата еластичност на земята за определяне на производителността свидетелства за ограниченост на възможния ръст, защото земята е средство за производство, което има лимитиран таван на разполагаемост. Тази констатация не е изненадваща и може да бъде обяснена с прилаганата политика на подпомагане по СЕПП, където стремежът на производителите е да разширяват своите производствени граници, без да държат това да води до увеличаване на продукцията на единица площ (ИАИ, 2020).

Това, което е обезпокоително е ниската еластичност на капитала, суровините и материалите, влагани в земеделието към физическата производителност. През целия период на членство в ЕС инвестициите в машини и оборудване растат прогресивно, увеличава се и използването на минерални торове и препарати, което неминуемо дава резултати, но това става само в определени сектори и все още не е повсеместно, а и стартовата позиция откъдето това се прави е твърде ниска. През последните години се отбелязва намаление на влаганите разходи за производство, докато физическото производство расте и оттам самата еластичност остава ниска.

4.3.3. Секторна производителност на факторите за производство

Безспорно между 2007 г. и 2017 г. се отчита увеличение в производителността в отрасъла, което се дължи на постепенното повишение на средните добиви и продуктивността на животните. В същото време тази производителност не е равномерна, като при едни сектори положителното изменение е по-бързо и ясно открояващо се отколкото при други. Факторната производителност нараства на ниво сектори, което се дължи на физическото повишение при продуктивността и ефективното използване на ресурсите. При продуктивността секторите където се постига най-високо повишение на добивите за периода 2015-2017 г. спрямо периода 2007-2009 г. са зърнените култури и при някои овощни видове (ябълки и винено грозде). Физическите обеми на производство в други сектори намаляват в края на анализирания период – мляко, яйца, говеждо и агнешко месо, което се дължи на проблемите в производството в тези сектори (ИАИ, 2020).

Фиг. 63. Индекс на изменение на добивите и производителността

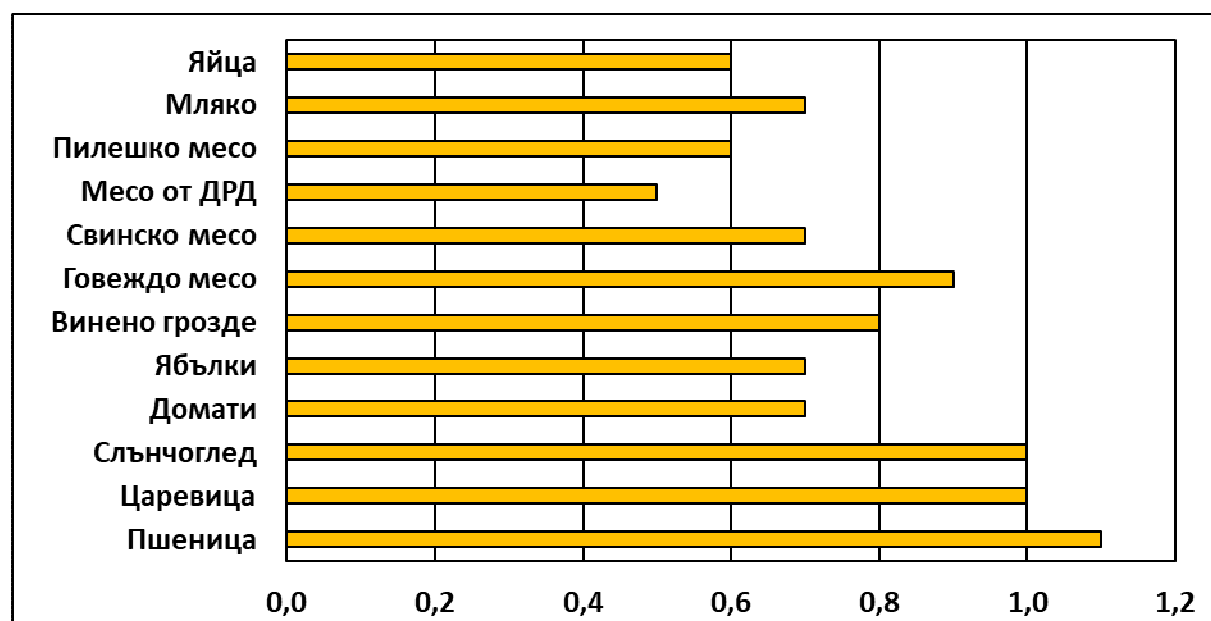
Източник: САРА по данни на Евростат.

Запазване и леко увеличение на използваните преки физически фактори за производство има при зърнените и маслодайни култури. Това още един път потвърждава, че в ресурсно отношение производителите в страната следват поведение на оптимизирано производство, със сравнително ниска разходна интензификация на единица площ и животно и постигане на съответната най-висока брутна доходност. Оттам разходната ефективност в българското земеделие се подобрява и производителността отнесена към междинното потребление в разглежданите сектори е по-висока (ИАИ, 2020).

Капитализацията в българското селско стопанство се повишава значително за периода на членство в ЕС, което се отразява на индекса на използвания капитал в земеделието. Нарастването при фактора капитал за периода 2007-2009 г. спрямо 2015-2017 г. е значително, което изпреварва като ръст повишението на производителността и добивите в земеделието. Факторът капитал в разходно отношение участва с около 14% в общата факторна структура, което предопределя сравнително по-малкото отражение от неговото повишение в общата факторна производителност.

Най-висока капитализация се наблюдава при зърнените и полски култури, което се дължи на значителната механизация в този сектор. Като цяло, повишеното използване на капитал в земеделието, макар да води до увеличаване на разходите за капиталовия фактор, спомага за повишаване на производството и производителността в много по-голяма степен и води до заместване на другия фактор на производството – труда, което води до спестяване разходи за труд.

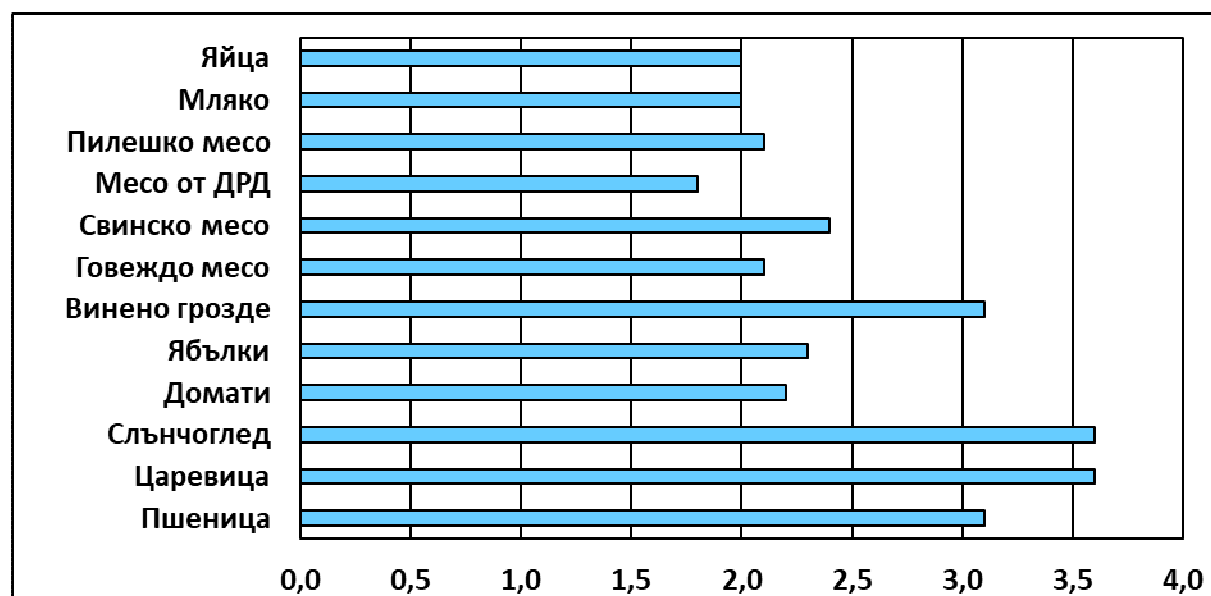
Фиг. 64. Индекс на изменение на междинното потребление по сектори

Източник: САРА по данни на Евростат.

При наблюдение на показателите на факторна производителност по сектори се вижда, че картината е доста разнопосочна както в растениевъдството, така и в животновъдството. Отбелязани са добри резултати в някои от производствата на трайни насаждения – ябълки, праскови, винено грозде, където измерената факторна производителност е над средната за отрасъла. Това основно се дължи на по-голямото увеличение в получаваните добиви, които нарастват между 2007 г. и 2017 г. с между 30-50%.

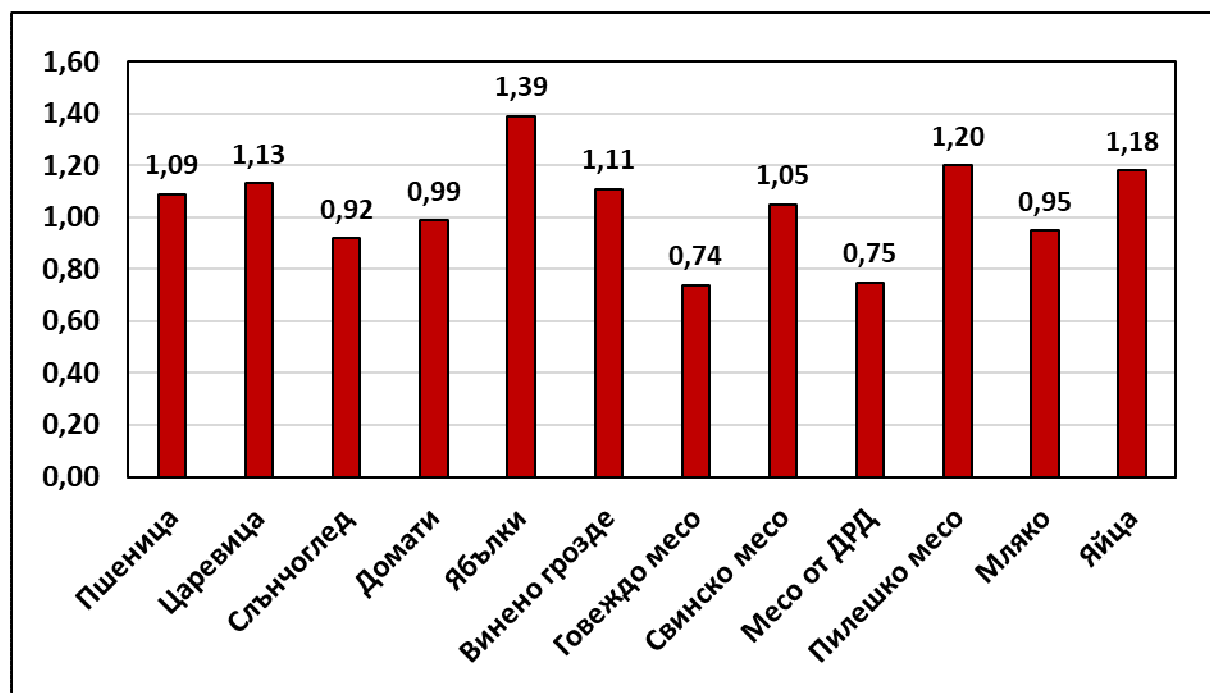
Фиг. 65. Индекс на изменение на използвания капитал по сектори

Източник: САРА по данни на Евростат.

При зърнените култури също се отчита повишение на производителността в годините на членство, но заради значителното увеличение на материалните вложения и най-вече на капиталовите активи, положителните резултати са ограничени (ИАИ, 2020).

Фиг. 66. Секторна факторна производителност

Източник: САРА по данни на Евростат.

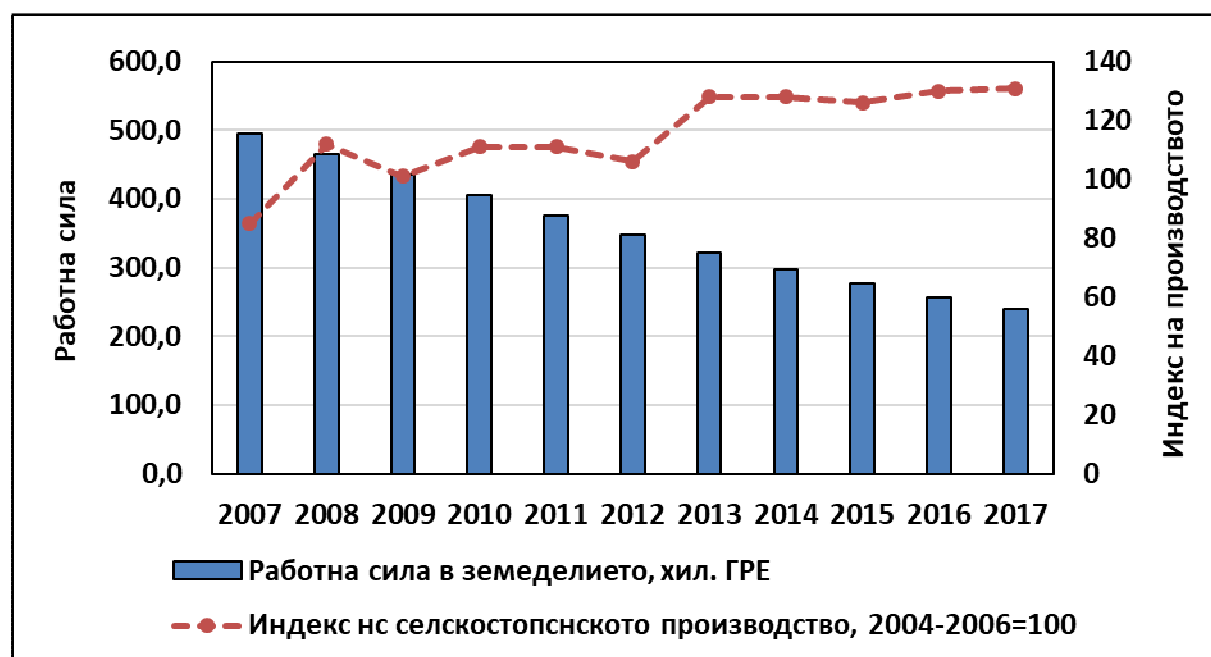
Производството на свинско и пилешко месо се получава при подобър фуражен рандеман, като правените капиталовложения също показват балансираност. Намалваща производителност е установена за производството на месо от едър и дребен рогат добитък и при млякото, което се дължи на продължаващо свиване в производството (Иванов, 2020). Производството в тези сектори върви надолу, което причинява отрицателна факторна производителност от началото на членство в ЕС. Именно проблемите в производството и продуктивността в преживното животновъдство са сред основните причини за незавидното положение на това производство. Насочването на подходящи усилия чрез механизмите на подкрепа ще донесе ясни и отчетливи ползи както за подобряване на неговото състояние, така и за цялостен ръст в брутната продукция на отрасъла.

4.3.4. Състояние и производителност на работната сила

Проблемът с работната сила се превръща в ключов фактор за развитие на земеделието и в неговата способност да произвежда храни, с които да задоволява потребностите на увеличаващото се световно население. По данни на Световната банка, заетите в земеделието в

световен мащаб от 1991 до 2017 г. са намалели от 43% до 26% от всички заети в икономиката. В България делът на заетите в отрасъла намалява, като през 2017 г. съставлява малко над 6% от всички заети в икономиката. Като абсолютен брой работната сила изразена като ГРЕ намалява от 490 хил. (2007 г.) до около 210 хил. ГРЕ (2017 г.). Това показва, че ангажираната в земеделието работна сила у нас се е свила 2,2 пъти между 2007-2017 г. Този факт се намира в контраст със световните тенденции, където делът на заетите в земеделието наистина спада, но в реален брой спадът е много по-малък, което позволява селскостопанското производство да нараства. Значителното съкращение на заетите в земеделието у нас се явява съществена причина за проблемите с липсата на достатъчен растеж в земеделското производство. Проблемът у нас се изостря не само от факта, че намалява процентът на заетите в отрасъла, но и от факта, че работната сила е намаляла ежегодно през всички години на членство в ЕС. Липсата на работници в отрасъла ограничава и спъва развитието на производството, което се допълва и от бавните темпове на модернизация и технологичен напредък, които да компенсират това драстично свиване на заетите в отрасъла.

Фиг. 67. Брой заети и индекс на производство в българското земеделие, хил. ГРЕ

Източник: Световна Банка, ФАО, Евростат.

По данни на Евростат през последните 10 години (периода 2007-2016 г.) влагащите труд в земеделието в ГРЕ намаляват повече от половината. Тенденцията на намалението на работната сила в отрасъла е характерна почти за всички Европейски страни, но темпът и причините за този

феномен в отделните страни е различен. В България той е близо 2,4 пъти по-висок от средния темп за ЕС-27 и е един от най-високите в европейското пространство. Редуцирането на работна сила в отрасъла на България се изразява със съкращаване на трудовата заетост измерена с годишните работни единици (ГРЕ). Според *Чолева (2019)* основните причини за негативното развитие на работната сила трябва да се търсят в „неблагоприятна демографска база, ниска степен на привлекателност на качеството на живот в селата, изоставаща производителност на труда от тази в ЕС-27, в сравнение с останалите икономически дейности селското стопанство генерира по-нисък доход”

Таблица 43. Разпределение на работната сила по стопанска специализация

Работна сила в стопанствата по специализация	2007		2010		2013		2016	
	Фамил-на работна ръка	Наета работ-на ръка	Фамил-на работ-на ръка	Наета работ-на ръка	Фамил-на работ-на ръка	Наета работ-на ръка	Фамил-на работ-на ръка	Наета работ-на ръка
Зърнопроиз-водство	9 410	26 820	13 210	28 020	15 080	32 530	14 850	26 560
Градинарство	5 170	1 420	11 710	2 200	5 020	1 410	4 910	1 370
Овощарство	5 210	2 890	8 340	3 220	6 520	4 040	6 220	3 950
Млечно животновъд-ство	60 290	5 560	50 910	3 660	39 240	4 590	33 230	5 110
Дребни преживни животни	37 360	5 560	35 430	1 860	32 620	3 040	26 210	3 850
Свиневъдство	8 550	2 530	5 240	2 150	1 600	1 410	1 040	1 750
Птицевъдство	15 100	3 070	4 280	3 820	1 240	3 140	920	3 010
Смесени стопанства	46 220	1 850	26 030	450	15 790	460	10 220	230
Общо Работна Сила в стопан-ствата, ГРЕ	421 130	73 270	336 770	69 730	245 090	76 110	198 500	55 400

Източник Евростат.

Независимо че намалява броят на заетите измерени като ГРЕ се оказва, че у нас много голяма част от населението продължава да има допир и частична (сезонна, временна, фамилна или друга) ангажираност в селското стопанство. Между 2007-2017 г почти не настъпва промяна, като около 19% от всички заети в икономиката полагат някакъв труд в

земеделieto. България е сред страните в ЕС където този процент е най-висок, което показва, че има връзка между относително големия брой стопанства на човек от населението в България и значителния дял на занимаващите се със земеделие.

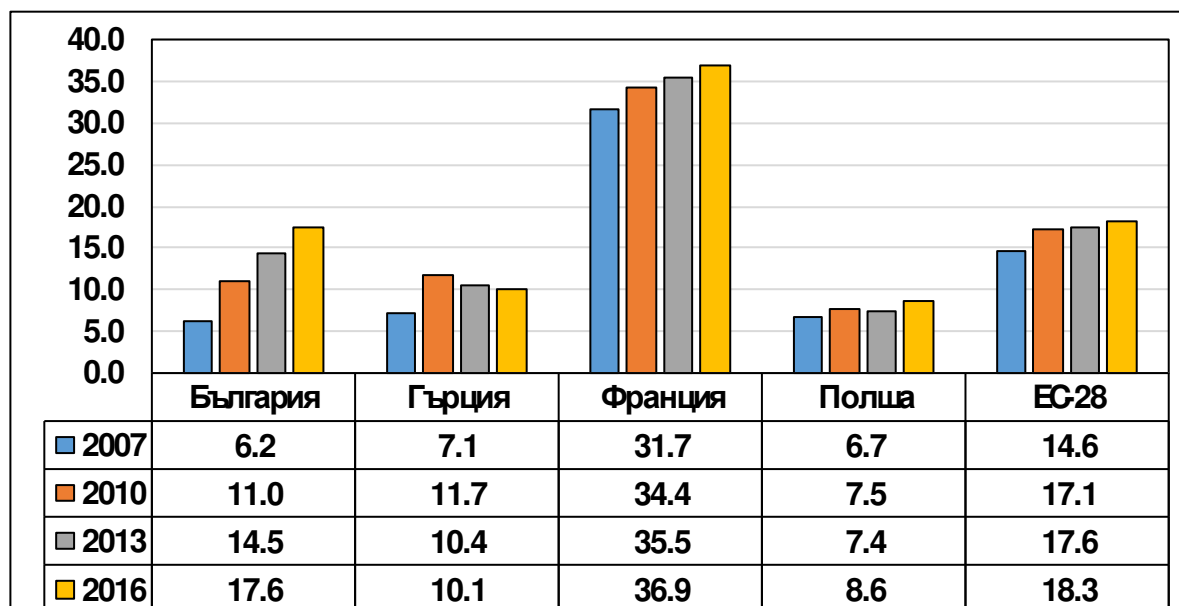
Влаганият труд в земеделието в България, независимо от високия дял на занимаващите се със земеделие, се превръща в сериозен проблем. Средно на 1 ГРЕ в ЕС през 2016 г. се пада 18,3 ха, като България е сред страните с най-сериозно увеличаване на интензивността на труда – от 6,2 ха на 1 ГРЕ през 2007 г. до 17,6 ха през 2016 г. Най-висока производителност на труда на база земя има във Франция, където през 2016 г. 1 ГРЕ спомага за стопанисването на 36,9 ха използвана земеделска площ. В Полша, интензивността на използването на труда е относително ниска – 1 ГРЕ се пада на 8,6 ха. Това подсказва, че производителността на труда расте, но и разкрива, че увеличаването на размера на земята, която се пада на 1 ГРЕ, се дължи на реструктурирането в отрасъла, където нараства осезаемо делът на високомеханизираните производства.

В зърнопроизводството се наблюдава бързо обновяване на материално-техническата база със съвременна техника (трактори, комбайни, прикачен инвентар и др. машини и оборудване), което допринесе този сектор най-бързо да се справи, до известна степен, с проблема с липсата на желаещи да се занимават със земеделие, но не и при уязвимите сектори в растениевъдството „Плодове и зеленчуци“. При стопанствата, специализирани в отглеждането на зеленчуци на 1 ГРЕ се падат едва 1,06 ха; при стопанствата с овощни насаждения приблизително 4 ха. В тези сектори, най-остро се откроява проблемът с недостатъчната работна сила, като независимо от трудните пазарни и икономически условия, при които трябва да се развива това производство, несигурността при намирането на работна сила възпрепятства фермерите да се занимават с него.

Производителността на труда в европейското земеделие е сравнително висока, но съществува значителна диференциация по страни. Средно за ЕС, 1 Годишна работна единица (ГРЕ) успява да формира около 20 хил. евро добавена стойност през 2017 г., но тя варира между 6,4 хил. евро в Полша, 8,1 хил. евро в България и 40 хил. евро във Франция. В сравнение със средната производителност на труда в европейската икономика, средно за земеделието тя е по-ниска между 2-4 пъти.

Проблемът е в земеделието, като липсата на достатъчен ръст в отрасъла се отразява на доходността и на заплащането на труда, което води до изоставане в нивата на заплащане на наетата работна ръка в земеделието, сравнено с другите икономически отрасли.

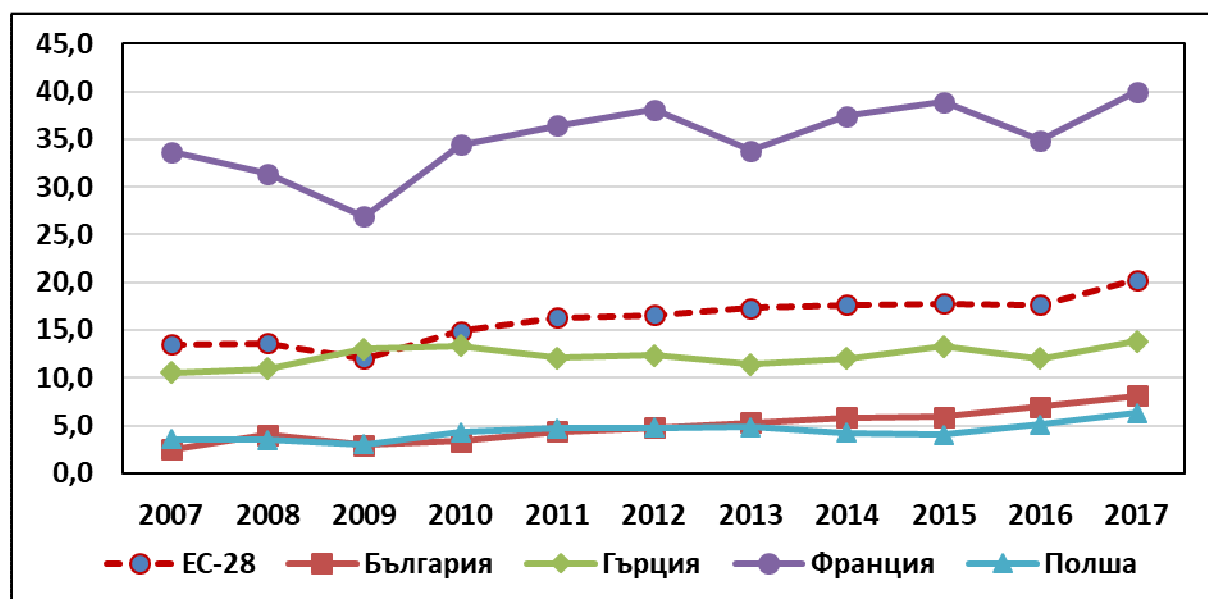
Фиг. 68. Използвана земеделска площ в хектари на 1 ГРЕ

Източник: Евростат.

Ниската производителност на труда в земеделието в много от страните на ЕС, вкл. и в България, води до относително нисък факторен доход на 1 ГРЕ. Средно за ЕС, факторният доход на 1 ГРЕ е 18,5 хил. евро, докато в България той е 10,4 хил. евро, а от другите наблюдавани страни (Франция, Полша и Гърция), най-нисък е в Полша – 7,2 хил. евро. Средно за ЕС компенсацията на наетите в земеделието е около 34-35% от факторния доход в отрасъла. В останалите икономически сектори, компенсацията на наетите представлява около 45% от БВП средно за ЕС, което разкрива една от слабостите при заплащането на работната сила в земеделието.

Фиг. 69. Добавена стойност в земеделието на 1 ГРЕ по страни, евро

Източник: Евростат.

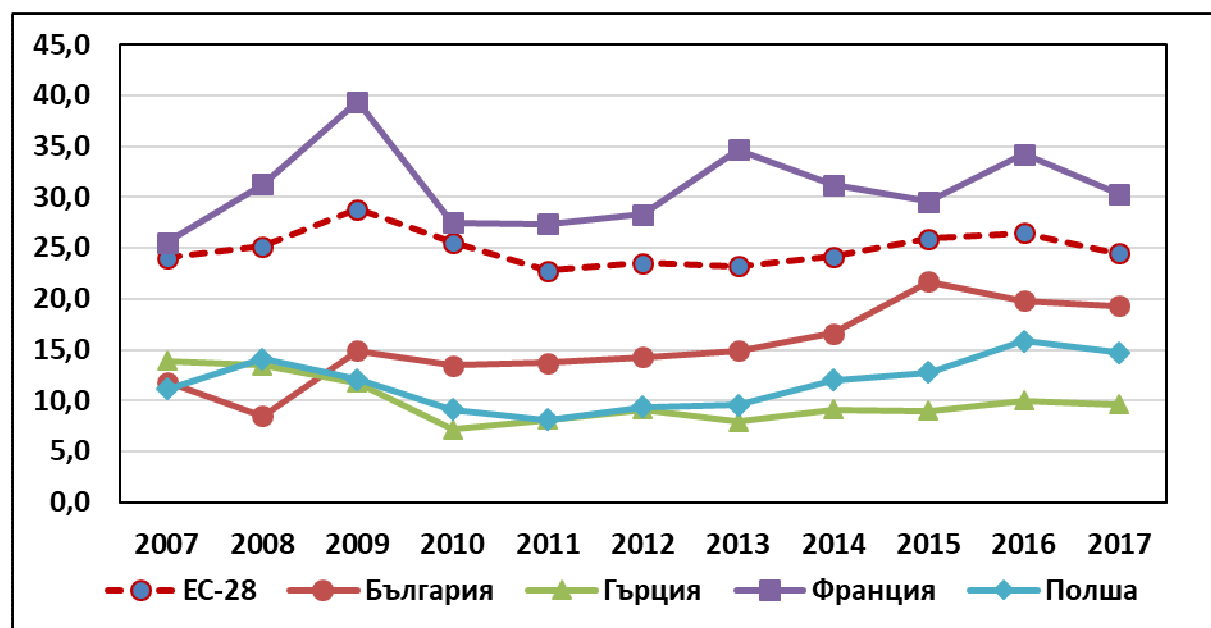
В България разходите за заплащане на вложения труд в земеделието възлизат на около 25% от факторния доход в земеделието, което е по-ниско отколкото средното за Европа. В същото време Франция, която е водещата в земеделието страна на ЕС, има дял на разходите за заплащане на труда достигащ 40% от факторния доход през 2017 г.

Проблемите с работната сила в земеделието и рязкото намаляване на заетите в селското стопанство и в България, и в ЕС са причина за проблемите с добавената стойност и в слабия ръст на селскостопанското производство. Земеделието е отрасъл където трудът продължава да изпълнява голяма част от производствения процес, особено в животновъдството. В овощарството и зеленчукопроизводството, където прибирането на реколтата не може да се извърши механизирано или едновременно, то се явява критичен фактор за развитието. Причините за съкращаване на работната сила, заета в селското стопанство у нас е в изоставането на заплащането, в сравнение с другите икономически отрасли. По-ниското заплащане на труда в земеделието се дължи от една страна на по-ниската производителност и възвращаемост в отрасъла на единица разход, но така и в оценката за качеството на предлаганата работна сила и във вида на предлаганата работа. *Doitchinova (2019)* установява, че съществуват много по-малки разлики в регионално отношение по показателя нетен доход на 1 ГРЕ, отколкото на Нетната добавена стойност на 1 ГРЕ. Нетният доход на 1 ГРЕ в регионален аспект се простира на равнища 6,7 хил. лв. (Южен централен район на планиране) до 9,9 хил. лв. Северозападен район на планиране) (*Doitchinova, 2019*). Тези равнища са ниски в сравнение с доходността в останалите икономически дейности и значителните регионални различия в Нетната добавена стойност на 1 ГРЕ се стопяват при показателя нетен доход.

В останалите икономически сектори, разходите за труд представляват между 45-50% от създаваната добавена стойност, докато в земеделието това съотношение е значително по-малко. В България нивата са около 25% и за да се намали острият недостиг на работници в отрасъла има възможност за едно между 50-60% увеличение на разходите за труд. Това няма да реши всички проблеми с недостига на работници, но ще преодолее част от най-острите дефицити. Проблемът с липсата на желаещи да работят в земеделието се дължи и на качеството на работата, която се предлага в земеделието, на демографската криза в селата и на светогледа по отношение на труда на съвременното общество. *Terziev (2019)* посочва, че разчитането на фамилен труд има съществени предимства в производствено отношение, но също и в транзакционно. Използвайки фамилен труд, земеделските стопанства спестяват разходи за търсене и

наемане на заети, за допълнително заплащане и осигуровки, за мониторинг и за грижи за следене спазването на договореното (Terziev, 2019). Фамилният труд в стопанствата дава и гъвкавост на тези производствени субекти, което ги прави по-устойчиви, но в същото време големият агробизнес и фермерство не може да съществува без наета работна ръка.

Фиг. 70. Дял на компенсацията на заетите във факторния доход, %

Източник: Евростат.

Модернизацията и внедряването на нови технологии и техника са устойчивият път за преодоляване на преобладаваща част от проблемите. Модернизацията не само ще помогне да се намери известно решение за заместване на част от липсващата работна сила с машини, но ще създаде възможност да се предлага работа за квалифицирани специалисти и да се подобри имиджа на заетостта. Изключително важна е модернизацията в животновъдството и в секторите (зеленчуко-производство и овощарство), където в момента ситуацията с намирането на работници е най-критична. Едновременно мерки за спиране изтичането на работна сила от земеделието и ускоряване на усилията за модернизация и технологичен напредък в отрасъла ще допринесат за увеличаване производителността, нарастване на производството, добавената стойност и доходността, а оттам до по-висока устойчивост и възможности за по-добро заплащане, което ще оттласне нагоре българското селско стопанство.

4.3.5. Изводи

1. Постигнатото увеличение в производителността в земеделието през периода се дължи в най-голяма степен на увеличението на

обработваемата земя. Именно там се измерва и най-високата еластичност между производителността и отделните фактори;

2. Ниска еластичност на капитала, суровините и материалите, вложени в земеделието към физическата производителност. През целия период на членство в ЕС инвестициите в машини и оборудване растат прогресивно, увеличава се и използването на минерални торове и препарати, което неминуемо дава резултати, но това става само в определени сектори и все още не е повсеместно;

3. Факторната производителност постепенно нараства, но съществува потенциал за по-голямо увеличение, което може да се постигне с по-голямо нарастване на продуктивността в отрасъла, която изостава от средната производителност в ЕС и с по-добрите технологични решения;

4. Показателите за факторна производителност по сектори разкриват доста разнопосочна картина. Отбелязани са добри резултати при някои трайни насаждения, което основно се дължи на увеличението в получаваните добиви;

5. Намаляваща производителност има за производството на месо от едър и дребен рогат добитък и млякото, което се дължи на продължаващото свиване в производството;

6. Проблемите в производството и продуктивността в преживното животновъдство са сред основните причини за незавидното положение на това производство;

7. Изменението в използването на капиталовите вложения през периода изпреварва ръста в добивите и производителността в отделните сектори, което се дължи на по-ниските капиталови нива от които тръгва българското земеделие, но сигнализира и за слабост при капиталовата възвращаемост.

5. ПРИОРИТИЗИРАНЕ В БЪЛГАРСКОТО ЗЕМЕДЕЛИЕ

Под конкурентоспособност трябва да се разбира запазване и увеличаване на пазарен дял и максимизиране на добавената стойност. За да се подсигури продоволствената сигурност трябва да се търси стабилизация и гарантиране на доходите, което в устойчива перспектива трябва да се постигне чрез повишаване конкурентоспособността и пазарната ориентация на производителите. Трябва да се отбележи, че без конкурентоспособност трудно могат да се постигнат високите екологични и социални стандарти и критерии, които българското земеделие трябва да покрие и предостави. Конкурентоспособността на земеделието не трябва да бъде за сметка на повишаване екологичните изисквания и приоритети,

а да се постигане по-висока конкурентоспособност в устойчив порядък търсейки решения на важните екологични и социални цели на земеделието. Има редица възможности, за да се постигне това, като един от тях е чрез внедряването и ориентиране на земеделието към нови технологии и иновации, които да доведат до по-ефективни, високопроизводителни, с по-голяма усвояемост и оползотворяемост на ресурсите решения. Модернизацията и подобряване управлението в земеделието и земеделските стопанства също е средство, което трябва да бъде използвано, за да се постигне устойчивост в отрасъла. Извършването на оценка за екологичните и социални предизвикателства пред земеделието и намирането на институционални решения на най-острите проблеми и неблагоприятни ситуации също би довело до достигане на ефективни резултати, където конкурентоспособността на земеделието да не бъде засегната от предприетите по-високи екологични и социални цели.

От гледна точка на потенциал за развитие, българското земеделие има значителни резерви, които са заложи в природните и поземлени ресурси, в ниските нива на производителност отнесени към достигнатите равнища в развитите страни, в достъпа до технологии и пазари, с разполагаемостта значително подпомагане. Това от което има нужда българското земеделие е постигане на по-голям резултат, изразяващ се в добавена стойност и по-голяма полза за обществото и потребителите.

5.1. SWOT АНАЛИЗ

SWOT Анализ на конкурентоспособността на българското земеделие	
СИЛНИ СТРАНИ 1. Конкурентоспособността на зърнопроизводството расте и е на високо ниво в световен план. 2. Резултатите, постигнати в зърнопроизводството, се дължат не само на разширяване на площите, но и на увеличаване на производителността, намаляване на загубите и повишаване качеството на продукцията. 3. България изнася аграрни суровини и формира положително търговско салдо от аграрни стоки, а отрасълът заема важно място в	СЛАБИ СТРАНИ 1. Добавената стойност в отрасъла е сравнително ниска на единица площ и животно. 2. Селскостопанското производство в страната намалява в много от секторите, които са подходящи да дадат добавена стойност и доходност. 3. Недостатъчната доходност в интензивните в разходно отношение производства е причина за намалението на техния дял в брутната продукция на отрасъла. 4. Средната цена на рентата у нас е по-висока, отнесена към добавената

търговския баланс на страната. 4. Производства, където има постигната добра специализация и се разглеждат като нишови на световните пазари – розово и лавандулово масло, череши, кайсии, ориенталски тютюн, пчелен мед - страната успява да постигне добри позиции на външните пазари. 5. Пазарната ориентация в сектора се повишава най-вече при плодовете, зеленчуците, свинското и пилешко месо, което се дължи на окрупняването в секторите, намаляване дела на полупазарните стопанства и оттам се повишава добавената стойност. 6. Модернизацията и обновяването в сектора протича с по-бързи темпове отколкото в останалите европейски страни, което допринася за консолидация на производството и намаляване на заетите.	стойност, и възвращаемостта на производството, което затруднява производителите. 5. Ниска конкурентоспособност, основно при сектори, които формират по-висока добавена стойност като говеждо, свинско месо, мляко, преобладаващата част от зеленчуците. 6. В страната се внасят основни стоки с по-висока цена и с по-висока степен на вложени ресурси (мляко, месо, зеленчуци), а се изнасят преобладаващо суровини. 7. Средните добиви при много от интензивните в разходно отношение култури и продуктивността в животновъдството продължават да са ниски, което се дължи в значителна степен на липсата на достъп до нови технологии и иновации. 8. Недостатъчната пазарна ориентация при млякото и месото от едър и дребен рогат добитък води до пропуснати ползи от по-висока добавена стойност. 9. Свиване на животновъдството поради ниската възвращаемост, способност да генерира печалба и недостига на работна сила. 10. Проблемите с възвращаемостта и ефективността в много от секторите затруднява фермерите при внедряване на иновации. 11. Българските производители ориентират своето поведение много често към получаване на субсидии отколкото към пазарна конкурентоспособност; 12. Делът на субсидиите във факторния доход са по-високи
--	---

	отколкото в ЕС, което застрашава устойчивостта на производството при сътресения в политиката.
ВЪЗМОЖНОСТИ 1. Подпомагането в отрасъла има принос за чувствително повишение на доходите на стопанство и до засилване интереса към това производство. 2. Обвързаната подкрепа допринася за подобряване на ситуацията, най-вече при плодовете и зеленчуците, при които спадът на производството в средата на периода е преодолян. 3. Интеграцията и членството в ЕС допринасят в значителна степен за увеличаване не само на търговския стокооборот в отрасъла, но и подобряват достъпа до един много по-богат и платежоспособен европейски пазар. 4. Правилно насочване на стимулите на подкрепа, обвързана с конкретни резултати може да укрепи сектора. 5. Насърчаване връзката при политиката на подпомагане между производство и продукция в търсене резултат може да даде силен тласък на добавената стойност, конкурентоспособността и доходите в отрасъла. 6. С продължаване подкрепата и вниманието към повишаване инвестициите, модернизацията и технологичното обновяване в отрасъла може да се повиши производителността, която изостава	ЗАПЛАХИ 1. ЕС е силно конкурентен пазар, където ефективността на производството е от ключово значение, основно предизвикателство пред интензивните в разходно отношение сектори; 2. Страната не е в състояние да оказва силно влияние върху цените на световните пазари, като е получател на цените при почти всички селскостопански продукти, което създава пазарна несигурност. 3. Сравнително ниската покупателна възможност на потребителите и намаляване на населението ограничават мащабите на вътрешния пазар на селскостопанските продукти за пряка консумация.

от постиженията в развитите европейски страни. 7. Страната има благоприятни и подходящи почвено-климатични условия за развитие на голяма част от земеделските производства. 8. Осигуреността със земеделска земя на човек от населението у нас е по-висока отколкото в ЕС като изоставените земи през периода намаляват.	
---	--

5.2. СТРАТЕГИЯ ЗА ОРИЕНТАЦИЯ И ИДЕНТИФИЦИРАНЕ НА ПОТРЕБНОСТИТЕ

Съгласно направената Външна-експертна оценка, която цели ранжиране на твърденията и изводите от изведения SWOT анализ по скалата от 0 до 3 оценени по степен на значимост и важност се установи превес на квадрата обхващащ твърденията и обобщенията на „Слаби страни” и „Заплахи”. Това предполага разглеждане на евентуална Стратегия за ориентация насочена към промени и подобрения на констатираните слабости в конкурентоспособността и пазарната ориентация на българското земеделие и адаптиране към неблагоприятните особености на външната среда. Това дава основание за формулиране на следната Стратегическа ориентация: *„Адаптиране интервенционните инструменти към производствената среда и очаквания за повишаване конкурентоспособността и пазарната ориентация”*.

С оглед на целия анализ и на изведените изводи и обобщения от SWOT анализа могат да бъдат формулирани следните потребности групирани като главни и подпотребности:

I. Подобряване условията за повишаване добавената стойност от отрасъла

- a. Насърчаване производителността и повишаване добивите в секторите на селското стопанство;
- b. Стимулиране на по-висока добавена стойност в производствените стопанства и предприятия;
- c. Въвеждане на подход за подкрепа на инвестиции в оборудване и машини, отчитайки икономическата необходимост, възвращаемостта и обществените ползи;

- d. Стимулиране доходността и възвращаемостта на използвания капитал и труд в отрасъла.
- II. Постигане на по-висока балансираност между секторите в селското стопанство**
 - a. Подкрепа на инвестиции в чувствителни сектори;
 - b. Подобряване и облекчаване условията за достъп до пазарите и реализация на продукцията;
 - c. Увеличаване доходността посредством ефективност и производителност в чувствителни сектори.
- III. Повишаване конкурентоспособността на земеделското производство**
 - a. По-пълно използване на естествените предимства за правене на земеделие;
 - b. Подкрепа за повишаване ефективността на факторите за производство;
 - c. Засилване връзката между директните плащания и резултата за конкурентоспособността;
 - d. Подобряване интеграцията между отделните нива по веригата на стойността.
- IV. Увеличаване наукоемкостта на земеделското производство**
 - a. Интегриране и адаптиране на земеделската наука към нуждите на родното производство;
 - b. Подкрепа за иновационни начинания в земеделието и насърчаване на публично-частното партньорство и общи колективни действия;
 - c. Подкрепа за биоикономиката и оползотворяване отпадъците от земеделското производство.
- V. Увеличаване пазарния дял на местното производство на вътрешния пазар**
 - a. Подкрепа за подобряване търговските позиции на вътрешния пазар;
 - b. Изсветляване на агробизнеса и намаляване на сивия сектор;
 - c. Засилване преговорните позиции на земеделските производители и сдружения в търговията на едро и дребно;
 - d. Подкрепа на общи инвестиции и инфраструктура за общи пазарни действия.
- VI. Увеличаване на пазарната ориентация за малките стопанства**
 - a. Адаптиране политиката на подпомагане към ограниченията и специфичните нужди на жизнеспособните малки и полупазарни стопанства;

- b. Облекчаване достъпа до пазара и възможностите за реализация на продукцията с внимание на късите вериги за доставка;
- c. Специфична подкрепа за земеделието в планински и необлагодетелствани райони

VII. Стимулиране на износа и намаляване зависимостта от вноса на основни суровини и продукти

- a. Увеличаване стойността на аграрния износ и дела на селскостопанските продукти за пряка консумация;
- b. Промоционални национални програми за насърчаване износа на аграрни стоки;
- c. Институционално укрепване на организациите за насърчаване на аграрния износ.

VIII. Балансиране между повишаване конкурентоспособността на земеделието и отговор на обществените очаквания за екологизация

- a. Засилване на специфичната подкрепа за опазване и поддържане на земеделските земи в планинските и другите необлагодетелствани райони;
- b. Обвързване на обществени ангажименти на земеделските производители с адекватно получаване на публична подкрепа;
- c. Подкрепа за технологично обновяване постигащо по-високи екологични стандарти водещи до сравнителни пазарни предимства.

5.3. ОБОСНОВКА И ОЦЕНКА НА ПОТРЕБНОСТИТЕ

Повишаване конкурентоспособността на селското стопанство трябва да се основава на подобряване ефективността на производството, нарастване производителността, разширяване иновативността и наукоемкостта в производството, подобряване маркетинга и пазарната организация на предлагането, повишаване пазарната ориентация, намиране и разширяване излаза на нови пазари. Засилване на конкурентоспособността трябва да доведе до повишаване добавената стойност от земеделие, което ще създаде по-голяма устойчивост и ще повиши възможностите на отрасъла да отговори на екологичните и социални предизвикателства и ангажименти. Извеждане нуждата от повишаване на добавената стойност следва една от големите слабости на българското земеделие свързана с по-неефективното използване на ресурсите на производство (земя и глава животно), което води до по-ниска доходност, възвращаемост и рентабилност. Тази нужда се свързва и има своето решение с нуждата от по-добра балансираност между секторите на българското земеделие.

В разглеждания период между 2007-2017 г. се наблюдава увеличаване дела на сектори, които изискват по-ниски вложения на единица площ, откъдето се получава и по-ниска възвращаемост. Свиването на животновъдството води след себе си до по-къса верига на стойността при хранителната верига, което рефлектира в по-ниска добавена стойност. Българското земеделие се превърна в производител на суровини, които изнася и е нетен вносител на хранителни продукти, като растяща е зависимостта от вноса при месото, а в последните години и при млякото. Разширяване и укрепването на секторите, където има по-големи вложения и оттам по-висока добавена стойност и възвращаемост на площ, както и на животновъдството ще доведат до постигане на ръст в добавената стойност, а оттам ще допринесат за по-доброто обезпечаване на суровини и материали за хранителната индустрия и ще намалят търговския дисбаланс при основни хранителни продукти.

За да се подобри балансираността в секторите трябва да се повиши ефективността и производителността в чувствителни сектори, които страдат от по-ниска доходност и възвращаемост. Именно инвестициите, материалното и икономическо стабилизиране на чувствителните сектори и тези, които могат да доведат до по-висока добавена стойност в отрасъла са от ключово значение. Вертикалното разширяване и диверсификацията на селскостопанското производство в стопанствата произвеждащи суровини трябва да бъде насърчавано. Стопанствата трябва да бъдат стимулирани да инвестират в земеделие и да се стремят да максимизират печалбата и възвращаемостта, а не само да оптимизират брутните приходи към производствените разходи. Въвеждане на подход за подкрепа на инвестиции в оборудване и машини, отчитайки икономическата необходимост, възвращаемостта и обществените ползи може да помогне за по-доброто насочване и повишаване ефектите от публичните интервенции. Директните плащания трябва да бъдат обвързани по-силно с търсенето на резултат в областта на добавената стойност и конкурентоспособността. Подкрепата на доходите за земеделските производители посредством директни плащания трябва да върви редом с повишаване конкурентоспособността и добавената стойност, поставяйки акцент върху производителността, модернизацията и иновациите.

Иновациите и непрекъснатото модернизиране на производството е от съществена важност за постигане на конкурентоспособност. Иновационните решения по своята същност са относително скъпи и изискват сериозен финансов ресурс, заради което се налага ясно определяне на сегмента от стопанства и производства, където това може да бъде по-широко застъпено и промотирано. Подобряване на средата за навлизане

на повече иновационни решения и проекти може да се постигне с насърчаване на публично-частното партньорство и общи колективни действия. По-доброто и пълноценно използване потенциала на българската селскостопанска наука може да допринесе за понижаване цената на иновационните решения и технологични инвестиции, както и да се повиши адаптивността и тяхната приложност в местните условия. Това налага насочване на повече усилия за колективна и браншова организация на иновационната дейност в земеделието, за да се повиши ефективността и целесъобразността от такива вложения.

Повишаване пазарната ориентираност в земеделието трябва да бъде изведено като приоритет, което ще допринесе за повишаване добавената стойност и до разширяване веригата на стойността. В страната продължава да съществуват много относително малки и полупазарни стопанства, които имат потенциал за развитие от гледна точка на мотивация и наличен фамилен труд. Разрастване на производството в тях чрез инвестиционна подкрепа и директни плащания ще се отрази положително на цялостното състояние в отрасъла. Политиката на подпомагане трябва да бъде по-добре адаптирана към специфичните нужди на жизнеспособните малки и полупазарни стопанства, което ще доведе до подсилване на групата от стопанства, които могат да бъдат причислени към средни по размер стопанства. Фамилните и по-малките стопанства трябва да бъдат насърчавани към развитие на производства, които имат по-висока възвращаемост и рентабилност на единица площ и вложения, което единствено може да генерира достатъчна доходност, която да ги направи икономически устойчиви. Чрез облекчаване достъпа до пазара и възможностите за реализация на продукцията по късите вериги за доставка фамилните и по-малките стопанства могат да повишат своята доходност и да получат по-добра цена за продукцията си. Това ще допринесе за повишаване доходите, които тези стопанства имат от пазара и ще позволи да се повишат техните инвестиционни възможности, за да се намали зависимостта им от субсидии и очакванията им за инвестиционна публична подкрепа.

С постигане на по-висока производителност и производство и с разширяване на пазарната ориентация ще може да се постигне по-голям дял на местни продукти на вътрешния пазар. Конкурентоспособността се свързва с разполагаемия пазарен дял, като при много от основните хранителни продукти страната е нетен вносител. Въпреки, че потребителските предпочитания към местни продукти е относително голяма недостатъчното предлагане води до пропуснати ползи от пазарна реализация. Освен чрез увеличаване на вътрешното предлагане има нужда от

засилване на преговорните позиции на земеделските производители и сдружения в търговията на едро и дребно. Това може да стане чрез засилване организираността и интеграцията в отрасъла, изсветляване на агробизнеса, намаляване на сивия сектори и създаване на механизми за защита на производителите в договарянето с икономически по-силните в преговорните позиции търговски организации. Заради високата фрагментираност на производството у нас, преобладаваща част от производителите изпитват нужда от подкрепа на общи инвестиции и инфраструктура за общи пазарни действия.

С оглед на ограничените потребителски възможности и размери на вътрешния пазар, българското земеделие трябва да продължи да търси разширяване на експортния си потенциал. Земеделието има положителен търговски баланс и потенциала за увеличаване на износа, особено в нишови продуктови сегменти. България е сред страните в ЕС, където стойността на износа разделена на обема на същия е сред най-ниските в ЕС и се превишава от същото съотношение при вноса. Има нужда да се увеличи стойността на аграрния износ и дела на селскостопанските продукти за пряка консумация. Това ще спомогне за повишаване на добавената стойност защото много от продуктите на селското стопанство с по-висока добавена стойност са търсени на външни пазари. Необходимо е подкрепата и продължаване на промоционалните програми за насърчаване износа на аграрни стоки да продължи. Необходимо е да има по-голяма институционална помощ и укрепване на организациите за насърчаване на аграрния износ. Съвременният агробизнес и пазарна конкуренция изискват консолидация и окрупняване, за да се отговори на изискванията за обеми и цени. На много от пазарите действат и има изисквания за покриване на стандарти за качество и други нетарифни ограничения, което затруднява местните производители и те имат нужда от помощ в тази посока. Изграждане и подкрепа за укрепване капацитета на различните частни и публични организации, които да предлагат селскостопански стоки и продукти на външни пазари е средство за разширяване експортните способности на земеделието.

Повишаване конкурентоспособността, ръстът в добавената стойност, разширяване на пазарната ориентация и разрастването на вътрешните и външни пазари е необходимо може да се постигне с икономическо подпомагане, което трябва да е съобразено с обществените очаквания за екологизация. Директните плащания, които представляват $\frac{2}{3}$ от публичната подкрепа в земеделието са разглеждани като основния инструмент за повишаване на конкурентоспособността, но е необходимо по-близко обвързване на тези плащания с обществените очаквания и

екологични цели на ЕС. Има райони в които постигане на конкурентоспособност е по-трудно и сложно, като планинските и необлагодетелстваните територии. Причината за това са природните условия, състоянието на почвите, разположението на земеделските земи и състоянието на другите ресурси, което предполага нужда от допълнителна подкрепа за тези райони. Има нужда от засилване на специфичната подкрепа за опазване и поддържане на земеделските земи в планинските и другите необлагодетелствани райони. Екологичните услуги изпълнявани от земеделските производители, както в планинските и необлагодетелстваните райони, така и в районите с нормални условия за производство трябва да се разглеждат като възможност защото срещу тяхното изпълнение ще се получава финансова подкрепа, която ще увеличава приходите в стопанствата. За да не се стига до положение, където екологичните изисквания и цели на ЕС могат да навредят на конкурентоспособността на селскостопанското производство е важно целесъобразното и обосновано подбиране на еко-схемите и адекватни публични плащания за тяхното изпълнение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Общата селскостопанска политика (ОСП) с основаването си е насочена към постигане на различни важни цели за европейското земеделие, от които осигуряване на продоволствената сигурност и повишаване на конкуренто-способността на селското стопанство са иманентни. В исторически план ОСП е претърпяла няколко основни реформи, като във всички тях подобряване конкурентоспособността на отрасъла е била сред водещите. С реформата на ОСП от 2013 г., общите цели на политиката са насочени в 3 посоки: жизнеспособно снабдяване с храна, устойчиво управление на природните ресурси и мерки за борба с климата и балансирано територи-ално развитие. Конкурентоспособността и растежът в селското стопанство вече не са отделен, самостоятелен целеви приоритет, а се разглеждат в контекста на устойчивостта и това е само един от елементите на икономическия стълб на устойчивостта.

Единият от елементите на конкурентоспособността е добавената стойност. Установено е, че българското земеделие има проблеми с добавената стойност, които се свеждат до ниски стойности на добавената стойност на единица земеделска и обработваема земя. Има различни причини за това, като структурата на производство и производителността са сред основните причини за това. Нискоразходните на площ производства увеличават своя дял, там се постига подобряване на ефективността - с по-малко вложени ресурси се постига по-висок резултат, докато интензивните, с високи разходи на площ сектори в българското

земеделие отбелязват регрес. Средната интензивност на разходите в ЕС на площ е с повече от 2,5 пъти над правените разходи в България. Наблюдава се също физическо свиване на производствените вложения, дължащо се на промени в структурата на земеделското производство и нискоразходно поведение на част от фермерите, с цел оптимизиране на пределната възвращаемост. Производствено оптимизиране в стопанствата се постига чрез намаляване на вложенията до степен, където ефективността на единица ресурс води до по-високи производствени резултати. Това е добро и оптимално решение за конкретните земеделски производители, но води до пропуснати ползи и неизползван потенциал и неефективно използване на ресурсите в земеделието – земя, труд и капитал.

Това на макроикономическо ниво води до намаляване дела на земеделието в БВП на страната и до свиване неговото значение в националната икономика, по-ниско отколкото средните стойности на човек от населението и на единица площ в ЕС. По отношение сближаването на българското земеделие с европейското за периода на членство в ЕС се виждат едни по-високи стойности. България през 2017 г. има индекс на земеделска конвергенция към ЕС отчитаща годишните ръстове и абсолютните стойности на човек от населението показващ едно малко изоставане, като в сравнение с началото на периода на членство в ЕС се отчита и повишение.

Сред факторите които определят и по-ниските нива на добавена стойност, на по-ниската възвращаемост на площ, зает или стопанство в земеделието е степента на използване на ресурсите. Отбелязва се, че има ниска еластичност на капитала, суровините и материалите, влагани в земеделието към физическата производителност. През целия период на членство в ЕС инвестициите в машини и оборудване растат прогресивно, увеличава се и използването на минерални торове и препарати, което неминуемо дава резултати, но това става само в определени сектори и все още не е повсеместно. Факторната производителност постепенно нараства, но съществува потенциал за по-голямо увеличение, което може да се постигне с по-голямо нарастване на продуктивността в отрасъла, която изостава от средната производителност в ЕС и с по-добрите технологични решения. Показателите за факторната производителност по сектори разкриват доста разнопосочна картина. Отбелязани са добри резултати при някои трайни насаждения, което основно се дължи на увеличението в получаваните добиви. Растениевъдството отчетливо доминира брутната продукция в отрасъла и същественото повишаване на БП създадена от зърнените, техническите и маслодайни култури.

От друга страна, сектори които по естествен начин стоят по-високо във веригата на стойността и водят до увеличаване на добавената стойност заради ресурсоемкостта си и по-големите стойности на брутни приходи на единица вложение, като животновъдството продължават да се свиват през целия период на прилагане на ОСП. Животновъдството се свива заради ниската си продуктивност, трудностите при реализацията на продукцията на добри цени, увеличаване разходите за отглеждане на животните и недостига на работна сила. Брутна продукция в животновъдството се свива между 2007-2016 г. от 44% до 27% в целия отрасъл, а добавената стойност пада от 42% на 21%. Това показва, че добавената стойност е не само по-ниска, като процент от брутната продукция, но и намалява с по-висока скорост. Това свидетелства за по-бързо растящи производствени разходи, което влошава възвращаемостта, а оттам обяснява и спадания интерес към това производство. Именно проблемите с възвращаемостта и по-ниската ефективност на това производство, което като цяло се отразява на конкурентоспособността му са в основата за свиването на животновъдството и оттам обясняват ниските нива на добавена стойност и по-лоши показатели при икономическото използване на ресурсите. Проблемите в производството и продуктивността в преживното животновъдство са сред основните причини за незавидното положение на това производство. Изменението в използването на капиталовите вложения през периода изпреварва ръста в добивите и производителността в отделните сектори, което се дължи на по-ниските капиталови нива от които тръгва българското земеделие, но сигнализира и за слабост при капиталовата възвращаемост. Постигнатото увеличение в производителността в земеделието през периода се забелязва в най-голяма степен с увеличението на обработваемата земя. Именно там се измерва и най-високата еластичност между производителността и отделните фактори на производство.

Това, към което трябва да се стреми и от което има нужда българското земеделие е постигане на конкурентоспособност и увеличаване на добавената стойност в земеделието посредством цифровизация и засилване на иновационните решения за осигуряване на качествена и здравословна храна и обръщайки внимание на социалните и екологични аспекти от фермерската дейност. За увеличаване конкурентоспособността на земеделието е необходимо да бъде обърнато внимание на вертикалната интеграция по веригата на стойността, кооперирането и иновациите. Директните плащания трябва да останат основен инструмент за подкрепа, като трябва да се засили тяхната роля като защита на доходите, а така също и да се повишат ефектите от тяхното разпределение. Средствата по линия на директните плащания трябва да доведат до повишаване ефективността

и производителността в земеделието, което е ключово, за да се постигне трайна конкурентоспособност.

Посоката на включените и набелязани нужди е към повишаване пазарната ориентираност на земеделието, увеличаване на пазарната реализация и делът на местната продукция на вътрешния и външни пазари, към нарастване на добавената стойност и по-ефективното използване на ресурсите и факторите на производство. Повишаване конкурентоспособността на земеделието е необходимо да е съобразено с отчитане на особеностите за правене на земеделието, както между отделните райони, така и между отделните стопанства. Субсидиите които ще останат основен инструмент на подкрепа и през следващия програмен период е необходимо да доставят публични блага, за да се повиши техният екологичен принос, а в планинските и другите необлагодетелствани райони да стимулират икономическата активности и поддържането на земите в добро екологично състояние.

С оглед на това подкрепата за конкурентоспособността в земеделието трябва да води до повишаване на добавената стойност, а инструментите за постигане на тази цел трябва да водят до конкретни и измерими резултати. Инвестиционната подкрепа освен за частни проекти трябва да бъде паралелно развита за колективни проекти и общи инициативи, което да засили интеграцията по веригата на стойността. Пазарните сили между земеделските производители и останалите равнища по веригата на стойността не са симетрични, което води до изземване на доход от земеделските производители от външни стопански субекти от земеделието. Без сдружаване и по-нататъшно маркетингово коопериране на производителите, те ще продължават да бъдат уязвени от неопределеностите и силния конкурентен натиск в глобалната икономика.

Иновациите е необходимо да навлязат много повече в създаването на добавена стойност и засилване на конкурентоспособността. Научната и развойна дейност трябва да бъде поощрявана да създава и да внедрява в практиката нови решения и технологии. Чрез успешното внедряване на нови технологии, било то производствени или оптимизиращи работните процеси трябва да се създадат законови предпоставки за по-активното и ефективно трипартитно взаимодействие между държавата, агробизнеса, академичните центрове и иноваторите.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александрова С. (2018). „Промените в ОСП: отговор на климатичните предизвикателства (примерът на България)”. Сборник доклади от Българо-полска международна конференция. Институт по аграрна икономика, стр. 175-189.
2. Атанасова, М. (2011). “Перспективи пред етеричните и лекарствените култури” в Славова, Я, Атанасова, М., Ковачева, и др. (2011). „Конкурентни възможности на аграрния сектор”. Селскостопанска Академия, стр. 84-86.
3. Атанасов А. (2019). „Стратегия за устойчиво развитие на земеделието в България за новия програмен период”. Издателство „Захари Стоянов”, 96 с. <https://edinenie-bg.eu/wp-content/uploads/2019/08/Strategy-Agro-Bulgaria.pdf>
4. Башев, Х., Котева Н., Младенова М. (2012). Ефект от прилагането на ОСП на ЕС върху земеделските стопанства. ИАИ, ССА.
5. Бенчева Н. (2012). „Състояние, проблеми и развитие на аграрния сектор на България в рамките на Общата селскостопанска политика”. Аграрни науки, Година IV, Брой 9, с. 7-17. http://agrarninauki.au-plovdiv.bg/wp-content/uploads/2019/04/01_09_2012.pdf
6. Георгиев, М., Пенев И. (2006). “Влияние на разходите за прехвърляне на земеделска земя върху консолидацията на поземлената собственост”. Икономика и управление на селското стопанство. Брой 51 № 3, стр. 19-26.
7. Димитрова Д., (2020) „Маслодайни култури“, стр. 38-57 от книгата „Предизвикателства пред българското земеделие и селските райони за прилагането на новата ОСП“, Институт по аграрна икономика, 140 стр., ISBN 978-954-8612-26-5.
8. Иванов Б. (2017). „Макроикономически допускания и основни тенденции в българското земеделие”, Списание Икономика и управление на селското стопанство. Книга LXII, Брой 1, стр. 3-10.
9. Иванов Б. (2019). „Въведение. Приложени подходи и използвани методи при оценка на конкурентоспособността и прилагане на сценарии“. от книгата „Конкурентоспособност и влияние на директните плащания в земеделието“, с. 7-19, Институт по аграрна икономика, ISBN 978-954-8612-17-3.

10. Иванов Б. (2019). Оценка на конкурентоспособността на зърнопроизводството от книгата „Конкурентоспособност и влияние на директните плащания в земеделието“, с. 40-47, Институт по аграрна икономика, ISBN 978-954-8612-17-3.
11. Иванов Б. (2020). „Изследване на факторната производителност в земеделието“. Сборник от Национална научна конференция „75 години Съюз на учените в България – В полза на науката и образованието“.
12. Иванов Б., Попов Р., Котева Н., Митова Д., Харизанова Ц., Боевски И., Димитрова Д., Тотева Д., Саров А., Цвяткова Д., Михайлова М., Митов А., Стойчев В., Симеонов П., Кръстев В. (2020). „Предизвикателства пред българското земеделие и селските райони за прилагането на новата ОСП“, Институт по аграрна икономика, 140 стр., ISBN 978-954-8612-26-5.
13. Иванов Б., Радев Т., Вачевска Д., Борисов П., (2009), „Устойчивост в земеделието“, Авангард Прима, 299 стр., ISBN 978-954-323-572-8.
14. Иванов Б., Попов, Р., Стойчев В. (2018). „Влияние на ОСП върху селските райони в България“, Сборник Българо-полска конференция „Селското стопанство и селските райони на България и Полша в ОСП през 2014-2020 и след 2020“. Стр. 87-100.
15. Иванов Б., В. Стойчев. (2018). „Изследване на конкурентоспособността в земеделието“, Предизвикателства пред аграрния бизнес и селските райони, Сборник с доклади, CHALLENGES OF AGROBUSINESS AND RURAL AREAS, p.p. 48-62, УНСС., <https://www.cceol.com/search/book-detail?id=687658>
16. Иванов Б., В. Стойчев. (2017). „Индекс на конкурентоспособност в млечното говедовъдство“. Развитие на земеделието и тенденции на стоковите пазари, Сборник с доклади, Авангард Прима, стр. 151-161.
17. Институт по аграрна икономика (2020), Доклад „Анализ на селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост. SWOT анализ“. Стр. 519. <https://www.mzh.government.bg/bg/obsha-selskostopanska-politika-2021-2027-g/tematichna-rabotna-grupa/>
18. Иванов и кол. (2020), Предизвикателства пред българското земеделие и селските райони за прилагането на новата ОСП, стр. 140, ISBN 978-954-8612-26-54-8.
19. Иванов, Б, Т. Радев, П. Борисов, Д. Вачевска (2012). “Методически подход за оценка на устойчивостта в земеделието”. Икономика и

управление на селското стопанство, Книга 57, Брой 4, стр. 48-59

20. Иванов, Б., А. Саров (2019). „Икономически характеристики на отделните сектори в хранително-вкусовата промишленост“. Икономика и управление на селското стопанство. Брой 64 № 4, Стр. 24-33.
21. Йовчевска П. (2016). „Поземлени отношения. Икономически ракурси“. Институт по аграрна икономика. 210. с. <https://www.iae-bg.com/книги-и-публикации/поземлените-отношения-икономически>
22. Ковачева, Ц., Петрова И., Маламова Н. (2011). „Конкурентни възможности на българската хранителна индустрия“. Икономика и управление на селското стопанство. Брой 56, № 3-4, стр. 40-48.
23. Котева Н, Иванов Б., (2020), Анализ на подкрепата на земеделските стопанства по линия на директните плащания, Икономика и управление на селското стопанство, 65, 3.
24. Котева Н. (2012), Организационно-стопанско реструктуриране на българското земеделие в условията на евроинтеграция, сп. „Икономика и управление на селското стопанство“ бр. 2, стр. 11-16.
25. Котева Н. (2017). „Ресурсна обезпеченост на земеделските стопанства“. Икономика и управление на селското стопанство, Книга 62, Бр. 1 стр. 43-57. . https://journal.iaem.info/page/bg/details.php?article_id=212
26. Котева, Н., Башев Х. (2010): “Подход за оценка на конкурентоспособността на земеделските стопанства“. Икономика и управление на селското стопанство. Брой 55, № 1, Стр. 32-43.
27. Кънева, К., Н. Котева, Х. Башев, П. Йовчевска, В. Стойчев (2016). „Влияние на обвързаната подкрепа по ОСП върху животновъдните стопанства в България“. Икономика и управление на селското стопанство. Брой 61, № 2-4, стр. 34-43. https://journal.iaem.info/page/bg/details.php?article_id=219
28. Митова Д., (2019). Анализ на сценариите в животновъдството и птицевъдството от книгата „Конкурентоспособност и влияние на директните плащания в земеделието“, с. 71-82, Институт по аграрна икономика, ISBN 978-954-8612-17-3.
29. Попов Р. (2011). „Средносрочни приоритети на селскостопанската политика на България“. Авангард прима, София. Стр. 234
30. Попов, Р., Б. Иванов, Е. Соколова. (2012), Българското земеделие и

очаквани резултати от предложените промени в ОСП, Авангард Прима, ISBN 978-954-323-950-4.

31. Славова, Я. (2011). "Конкурентоспособност на селското стопанство преди и след приемането на ЕС" в Славова, Я, Атанасова, М., Ковачева, Ц., Котева, Н., Башев, Х., Младенова, М., Маламова, Н., Петрова, И., Кънева, К., Митова, Д., Иванов, Б., Мицов, В., Панталеева, Д. (2011). „Конкурентни възможности на аграрния сектор“. Селскостопанска Академия, стр. 7-21
32. Славова, Я. (2011). "Конкурентоспособност на зеленчуко-производството" в Славова, Я, Атанасова, М., Ковачева, Ц., Котева, Н., Башев, Х., Младенова, М., Маламова, Н., Петрова, И., Кънева, К., Митова, Д., Иванов, Б., Мицов, В., Панталеева, Д. (2011). „Конкурентни възможности на аграрния сектор“. Селскостопанска Академия, стр. 77-84
33. Соколова Е., (2014), „Приложение на регресионния метод при изследване влиянието на СЕПП върху различните видове земеделски стопанства“, сп. „Икономика и управление на селското стопанство“, 59, Брой 4.
34. Соколова Е. (2019). „Оценка на конкурентоспособността при производството на месо“. от книгата Иванов Б., Попов, Р., Митова Д и др. в „Конкурентоспособност и влияние на директните плащания в земеделието“, с. 7-19, Институт по аграрна икономика, ISBN 978-954-8612-17-3. Стр. 61-65
35. Стойчев В. (2018). "Влияние на колебанията в цената на кравето мляко върху приходите на млечните говедовъдни стопанства в България". Икономика и управление на селското стопанство. Брой 63, № 3, стр. 22-31. <https://journal.jaem.info/page/bg/articles-by-keyword.php?keyword=1658>
36. Стойчев В. (2018). Оценка на конкурентоспособността при млечното говедовъдство от книгата „Конкурентоспособност и влияние на директните плащания в земеделието“, с. 51-56, Институт по аграрна икономика, ISBN 978-954-8612-17-3.
37. Тотева Д. (2017). „Конкурентно равнище и тенденции за развитие на лозаро-винарския сектор в България“. Journal of Mountain Agriculture on the Balkans, Книга 20 (4), стр. 39-48 http://www.rimsa.eu/images/perennial_plants_vol_20-4_part_1_2017.pdf

38. Тотева Д. (2019). Ефекти и въздействие върху овощарството, лозарството, други растениевъдни и животновъдни сектори при различни сценарии, от книгата „Конкурентоспособност и влияние на директните плащания в земеделието“, с. 97-102, Институт по аграрна икономика, ISBN 978-954-8612-17-3.
39. САРА към ИАИ (2017) „10 Години ОСП в България“, изнесен на „Национален земеделски форум – ОСП след 2020“, Център за икономически изследвания в селското стопанство. <http://www.capa-bg.com/docs/2635.pdf>
40. Чопева М. (2019). “Развитие на работната сила в селското стопанство на България през последните 10 години”. Икономика и управление на селското стопанство. Брой 64, № 3, стр. 51-68.
41. Ahearn, M., Culver, D. and Schoney, R. (1990), "Usefulness and limitations of COP estimates for evaluating international competitiveness: a comparison of Canadian and U.S. wheat", American Journal of Agricultural Economics, Vol. 72, No. 5, pp. 1283-1291. Ahearn.
42. Alpert, D. (2013). “The age of oversupply. Overcoming the greatest challenge to the global economy”. Publish Portfolio. Pp. 288
43. Bachev, H. (2006). „Governing of agrarian sustainability”. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=942063
44. Bachev H. (2010): “Governance of Agrarian Sustainability”, New York: Nova Science Publishers.
45. Baggethun, E., R. Groot, P. Lomas, C. Montes (2009). “The history of ecosystem services in economic theory and practice: From early notions to market and payment scheme”. Journal of Ecological Economics, Elsevier, pp.10 www.elsevier.com/locate/ecocon
46. Balassa, B. (1965), "Trade liberalization and revealed comparative advantage", The Manchester School of Economic and Social Studies, Vol. 33, No. 1, pp. 99-123.
47. Balk, Bert, (1995), Axiomatic Price index Theory: A Survey, International Statistical Review 63/1 pp. 69 - 93.
48. Barro, Robert J., and Xavier X. Sala-i-Martin. (1992) “Convergence.” Journal of Political Economy, 100, 223–51.
49. Benedictis, L., Tamberi, M., (2001). A Note on the Balassa Index of

Revealed Comparative Advantage, Economics, International Trade.

50. Binfield J. T. Donnellan, K. Hanrahan, C. Hart, P. Westhoff. (2004). "CAP Reform and the WTO. Potential Impacts on the EU Agriculture. Pp.22.
51. Bleischwitz, R., Bahn-Walkowiak, B., Onischka, M., Röder, O., and Steger, S. (2007). "The relation between resource productivity and competitiveness," Wuppertal Institute for Climate, Environment and Energy, Wuppertal, Germany.
52. Borisov, P., Radev T., Dimitrova D. (2014). "Comparative advantages of EU member states in trade with wine". Икономика и управление на селското стопанство. Брой 59 No 4, Стр. 71-76.
53. Bris, A., Caballero, J., 2015. Revisiting the Fundamentals of Competitiveness: A Proposal, IMD World Competitiveness Yearbook 2015, p. 492-503.
54. Chai J., Liu J., Ngai E.W.T., (2013), Application of decision-making techniques in supplies selection& a systematic review of literature Expert Syst. Appl. 40, 3872-3885.
55. Clark J.M. (1961). "Competition as a Dynamic Process". Brookings Institution, Washington.
56. Coase, R. (1988). „The Firm, the Market, and the Law". Chicago, IL, University of Chicago Press.
57. Cobb, C. W.; Douglas, P. H. (1928). "A Theory of Production". American Economic Review, (Supplement): 139–165.
58. Commons, J. (1934). „Institutional Economics: Its Place in Political Economy". New York, Macmillan.
59. Constanza, R., D'Arge, R., Groot, R., Farberk, S., Grasso, M., Hannon, B., Limburg, K., Naeem, S., Paruelo, J., Raskin, R.G., Sutton, P. & Van Den Belt, M. (1997). The value of the world's ecosystem services and natural capital. Nature 387:253-260.
60. Crocker, T. D., 1999. A short history of environmental and resource economics. In: van der Bergh, J. (Ed.), Handbook of environmental and resource economics. Edward Elgar, Northampton, Massachusetts.
61. Dealtry, R. (1992). Dynamic SWOT Analysis: Developer's Guide, United Kingdom: Dynamic SWOT Associates.

62. Diakosavvas, D. and C. Frezal (2019). "Bio-economy and the sustainability of the agriculture and food system: Opportunities and policy challenges", OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers, No. 136, OECD Publishing, Paris. <http://dx.doi.org/10.1787/d0ad045d-en>
63. Dimitrova, D. Dimitrov, V. (2016). "Opportunities for table grapes production development in Bulgaria in the conditions of CAP 2014-2020". Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development, Vol. 16, Issue 4. Pp. 89-96
<https://www.researchgate.net/profile/Daniela-Dimitrova6/publication/311773957/links/585a39d608aeffd7c4fe5dee.pdf>
64. Doitchinova J. (2019). "Structural changes and regional models of agriculture". Trakia Journal of Science, Volume 17, Suppl. 1, pp= 154-159.
<http://tru.unisz.bg/tsj/Volume%2017,%202019,%20Supplement%201,%20Series%20Social%20Sciences/2/za%20pe4at/25.pdf>
65. Doitchinova, J, Miteva, A. Zaimova, D. (2019). "Determinants and directions of the transition from traditional to sustainable agriculture: The Bulgarian case". CBU International Conference Proceedings.
<https://www.researchgate.net/publication/336563181>
66. EC - Directorate-General for Research and Innovation (2012). "Innovating for Sustainable Growth A Bioeconomy for Europe". <http://ec.europa>
67. [eu/research/bioeconomy/pdf/bioeconomycommunicationstrategy_b5_brochure_web.pdf](http://ec.europa.eu/research/bioeconomy/pdf/bioeconomycommunicationstrategy_b5_brochure_web.pdf)
68. European Parliament (2015). "Extent of farmland grabbing in the EU". Directorate – General for International Policy. Pp. 78.
https://www.accesstoland.eu/IMG/pdf/ipol_stu_2015_540369_en.pdf
69. Friedman, Milton. (1992) "Do Old Fallacies Ever Die?" Journal of Economics Literature, 30, 2129–32.
70. Gordon, D., Vaughan R., (2011) The Historical Role of the Production Function in Economics and Business, American Journal of Business Education, v4 n4 p25-30.
71. Harizanova-Metodieva, T and Harizanova-Bartos, H. (2019). "ARDL models concerning cattle number and cow milk production in Bulgaria". Economic Alternatives, Issue 1, pp.63-76.
72. Harold Linstone and Murray Turoff (1975) "The Delphi Method: Techniques and Applications", Journal of Marketing Research 18(3)

<https://www.researchgate.net/publication/237035943> The Delphi Method Techniques and Applications

73. Hussey, D. 2002. Company analysis: determining strategic capability, Strategic Change 1: 43–52. doi:10.1002/jsc.568.
74. Hwang C.L., Yoon K. (1981): Multiple Attribute Decision Making. Methods and Applications. Springer, Berlin.
75. IMD (2014). International Management Development (IMD). pp. <http://www.imd.org/wcc/>
76. Ivanov, B. (2019). “Bulgarian agriculture – outlook and effects from CAP implementation”. Proceedings “Agricultural economics to support farming” Vth International Scientific Forum. Pp. 187-197.
77. Ivanov. B., (2020), "CAP support policy impact on Bulgarian agriculture", Bulgarian Journal of Agricultural Science, Volume 26 (2) / 2020, p. 268-274.
78. Ivanov B. (2018). “Effect of direct payments on agricultural development in Bulgaria”. Proceedings from 22nd International Scientific Conference, Poland. Pp. 93-105.
79. Just, R.E., Pope, R.D. (1978). Stochastic specification of production functions and economic implications, Journal of Econometrics 7, 67-86. [The paper that invented the Just-Pope production function which allowed flexible modeling of the effects of factor inputs on risk.]
80. Keynes, John Maynard. (1936). „The General Theory of Employment, Interest and Money”. New York: Harcourt, Brace.
81. Kopeva, D. Shterev, N., Blagoev, D. (2011). “Comparison of industrial dynamics of food and beverage industry in Bulgaria, Romania and Greece”. EAAE Congress “Change and Uncertainty”. <https://core.ac.uk/download/pdf/6594322.pdf>
82. Krugman P. (1994). “Competitiveness: A Dangerous Obsession”. Foreign Affairs, Issue 73(2), Pp. 28–44. <https://pdfs.semanticscholar.org/4c16/a551a1761792f06edcee31f2b6dbd2636566.pdf>
83. Kuhn H. W. and Tucker A. W., (1951), Nonlinear programming, in (J. Neyman, ed.) Proceedings of the Second Berkeley Symposium on Mathematical Statistics and Probability, University of California Press, Berkeley, pp. 481–492.
84. Latruffe L. (2010): Competitiveness, Productivity and Efficiency in the

Agricultural and Agri-Food Sectors. OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers No. 30. OECD Publishing. Available at <http://dx.doi.org/10.1787/5km91nkdt6d6-en> (accessed Feb, 2015).

85. Leal J. (2020). "AHP-express: A simplified version of the analytical hierarchy process method". Pp. 11.
<https://www.researchgate.net/publication/337751204>
86. Leontief, W. (1971). Theoretical assumptions and nonobserved facts, American Economic Review 61, 1-7. [Leontief's presidential address to the American Economic Association citing agricultural economists as the leaders in data development and application of mathematical statistics.]
87. Lippe, von der, Peter (2008). „Index Formula of Laspeyres and the Inversion Test“, Comments on Ludwig von Auer's "Spurious Inflation: The Legacy of Laspeyres and others",
<https://www.researchgate.net/publication/24115313>
88. M. Sadd (2005). "Elasticity – Theory, applications and numerics". Elsevier Butterworth-Heinemann. ISBN: 0-12-605811-3. pp.473.
89. Mankiw, N. Gregory, David H. Romer, and David N. Weil. (1992) "A Contribution to the Empirics of Economic Growth." Quarterly Journal of Economics, 107, 407–37.
90. Marshall, A. (1920). "Principle of economics". London, Macmillan.
91. Martin H. Sadd (2009). Elasticity Theory, Applications, and Numerics. Second Edition, Oxford OX 28 DP, UK.
92. Martin, L., Westgren, R. and Erna van Duren (1990), Agribusiness Competitiveness across National Boundaries (American Graduate School of International Management, presiding).
93. Masters, W. and Winter-Nelson, A. (1995), "Measuring the comparative advantage of agricultural activities: Domestic Resource Costs and the Social Cost-Benefit Ratio", American Journal of Agricultural Economics, Vol. 77, No. 2, pp. 243-350.
94. Mihailova, M. Stoychev, V., Marinov, P. (2020). "Climate change a factor for change agricultural crops in Bulgaria". Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv. Volume XX. Pp. 9-19.
95. Mintzberg, H. (1990). "The Design School: Reconsidering The Basic Premises of Strategic Management", Strategic Management Journal, 11, pp.

171-195.

96. Nagle, T. And J. Hogan. (2006). "The strategy and tactics of pricing: A guide to growing more profitability". (4th ed.). Upper Saddle River, NJ:PearsonEducation,Inc.
97. Nowak, A., Kaminska, A., (2015), Agricultural competitiveness: The case of the European Union countries, doi: 10.17221/133/2015-AGRICECON.
98. Pickton, D. W.; Wright, S. 1998. What's swot in strategic analysis?, Strategic Change 7: 101– 109. doi:10.1002/(SICI)1099-1697(199803/04)7:2<101::AID-JSC332>3.0.CO;2-6.
99. Porter, M. (1990), The Competitive Advantage of Nations, The Free Press, New York.
100. Ricardo, D., (1817), On the Principles of Political Economy and Taxation, Ontario, Canada.
101. Saaty. T. L., (1987). Rank generation, preservation and reversal in the Analytic Hierarchy Process. Decis. Sci.
102. Sala-i-Martin, Xavier X. (1996) "Regional Cohesion: Evidence and Theories of Regional Growth and Convergence." European Economic Review, 40, 1325–52.
103. Sarov, A. and Tsvyatkova, D. (2019). "The necessity of knowledge, serving the needs of the bio-economy in Bulgaria". Journal of Agricultural, Food and Environmental Science, Volume 73 No 2, Pp. 98-106. <https://journals.ukim.mk/index.php/jafes/article/view/1259/1070>
104. Schumpeter J. (1950). "Capitalism, Socialism and Democracy". Harper & Row, New York.
105. Selznick, P. (1957). Leadership in Administration: A Sociological Interpretation, New York: Harper & Row Publishers.
106. Sharples, J. (1990), "Cost of production and productivity in analyzing trade and competitiveness", American Journal of Agricultural Economics, Vol. 72, No. 5, pp. 1278-1282.
107. Solnik, B., Bourcelle, C. & Le Fur, Y. (1996). International market correlation and volatility.Financial Analyst Journal, 52 (5), 17-34.
108. Stankov, K. (2020). "Labor productivity of dairy cattle farming in Central and Southeast Bulgaria". Trakia Journal of Science No 3, pp. 244-249.

<http://tru.unisz.bg/tsj/Volume%2018,%202020,%20Number%203,%20Series%20Social%20Sciences/K.Stankov.pdf>

- 109.** Stern, N. (2006). "Summary of Conclusions". Executive summary (short) (PDF). Stern Review Report on the Economics of Climate Change (pre-publication edition). HM Treasury. Retrieved 28 April 2011.
- 110.** Stoeva, T., Derimanova, V. (2020). „Analysis of the land reforms and institutional changes in Bulgaria and Moldova”. Proceedings “Agricultural economics to support farming” VI International Forum. Pp. 63-68.
- 111.** Stoychev, V., Ivanov, B. (2015). “A Study of Bulgarian Dairy Farm profitability before and after Abolition of milk quotas”. Proceedings from AGROSYM Conference. Pp. 1862 – 1867.
- 112.** Terziev, D. (2019). “The family farm – an institution of modern farming”. Agriculture science, Volume XI, issue 25. Pp. 67-72. http://agrarninauki.au-plovdiv.bg/wp-content/uploads/2019/07/09_25_2019.pdf
- 113.** Vollrath, T.L. (1991), "A theoretical evaluation of alternative trade intensity measures of revealed comparative advantage", *Weltwirtschaftliches Archiv*, Vol. 130, pp. 265-279.
- 114.** WCED (1987). “Our common future”. Oxford: Oxford University Press.
- 115.** WEF (2014). World Economic Forum (WEF). pp. <http://www.weforum.org/>
- 116.** Wheelen, T.L. & Hunger, D.J. (1998). Strategic Management and Business Policy, New York: Addison-Wesley Educational Publishers Inc.
- 117.** Williamson, O. (2005). „The Economics of governance”. University of California, Berkley. Pp. 50. https://www.researchgate.net/publication/4901690_The_Economics_of_Governance
- 118.** World Bank (2005). “Economic Growth in the 90’s . Learning from a decade of reform”. Washington DC, Pp. 384. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/7370/32692.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- 119.** World Bank (2008). „Agriculture for Development”. World Development Report. Pp. 390. Pp. 390.
- 120.** Young, A., M. Higgings, D. Levy (2008). ‘Sigma convergence versus Beta convergence: Evidence from US county-level data’. *Journal of money, credit and banking*. Volume 40, Number 5.

Настоящото изследване основно работи с позитивистичен тип анализ, където се търсят причинно-следствените връзки, прави се оценка на тенденциите и на ситуацията, търсят се факторите и закономерностите влияещи върху отрасъла в периода от присъединяване на страната в ЕС и прилагане на ОСП. Позитивистичният анализ е допълнен и с приоритизиране на основните изводи и заключения, до които се достига, което може да бъде използвано за вземането на решения за управление в системата. Анализът стъпва на методическа основа, която спомага за повишаване надеждността и измеримостта на достигнатите заключение и твърдения, което разкрива важността от развитието на приложния характер на научните изследвания.

